

ՄՈՒՐՔ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 12 1898

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

1898 № 12

ՏՊԱՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Երես

1 ՃԱՆԹ	1641	«Գարձ» (վերջ)։
2 ԹԱՍԱԿԱՆ, ԱԻՆՏԻԲ	1701	Ecco-homo (բան.)։
3 ՆՈՅՆԸ	1702	*** (բանաստեղծութ.)։
4 ՄԱՆՈՒԷԼԱՆՅ, ԼԵՌՈՆ	1703	Խորատիւած կեանքը (վերջ)։
5 ԳԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԳԵՐԵՆԻՍ	1744	*** (բանաստեղծութիւններ)։
6 ՄԱՐԴԱՆԵԱՆ, ՖՐԻԳՈՆ	1745	Ի՞նչ է հաշւադաշութիւնը։
7 ՅԱՆՈՐԵԱՆ, ՅԱՆՈՐ	1751	Գիւղական բալլադա (բան.)։
8 ԽԱԺԱԿՆԵԱՆՅ, ԳԱՐԵԳՐԻՆ	1752	Հարկերի ծագումը։
9 Ա. Ա.	1758	Երկրեանի «Աւտութ. 7 ձ-ամնալ զոյութեան Ներս. Հալոց Դպրոցի»։
10 ԱՂԲԱԼԵԱՆ, Ն.	1771	Տիրուհի Կոստանեանցի թարգմանած Եօթ գրքովիները։
11 ՆՈՅՆԸ	1780	Մի նկատողութիւն։
12 ԱՐԱՄԽԱՆԵԱՆՅ, ԱԻՆՏԻԲ	1782	Փամանակ. տետրութիւն—Ոտար կա պիտանիւրի մուտքը Անդրկովկա- սում II։
13 ԽՄԲ.	1792	Ձանազան լուրեր։
14 ԽՄԲ.	1808	Բովանդ. «Մուրճ» 1898 թ. № 1—12։

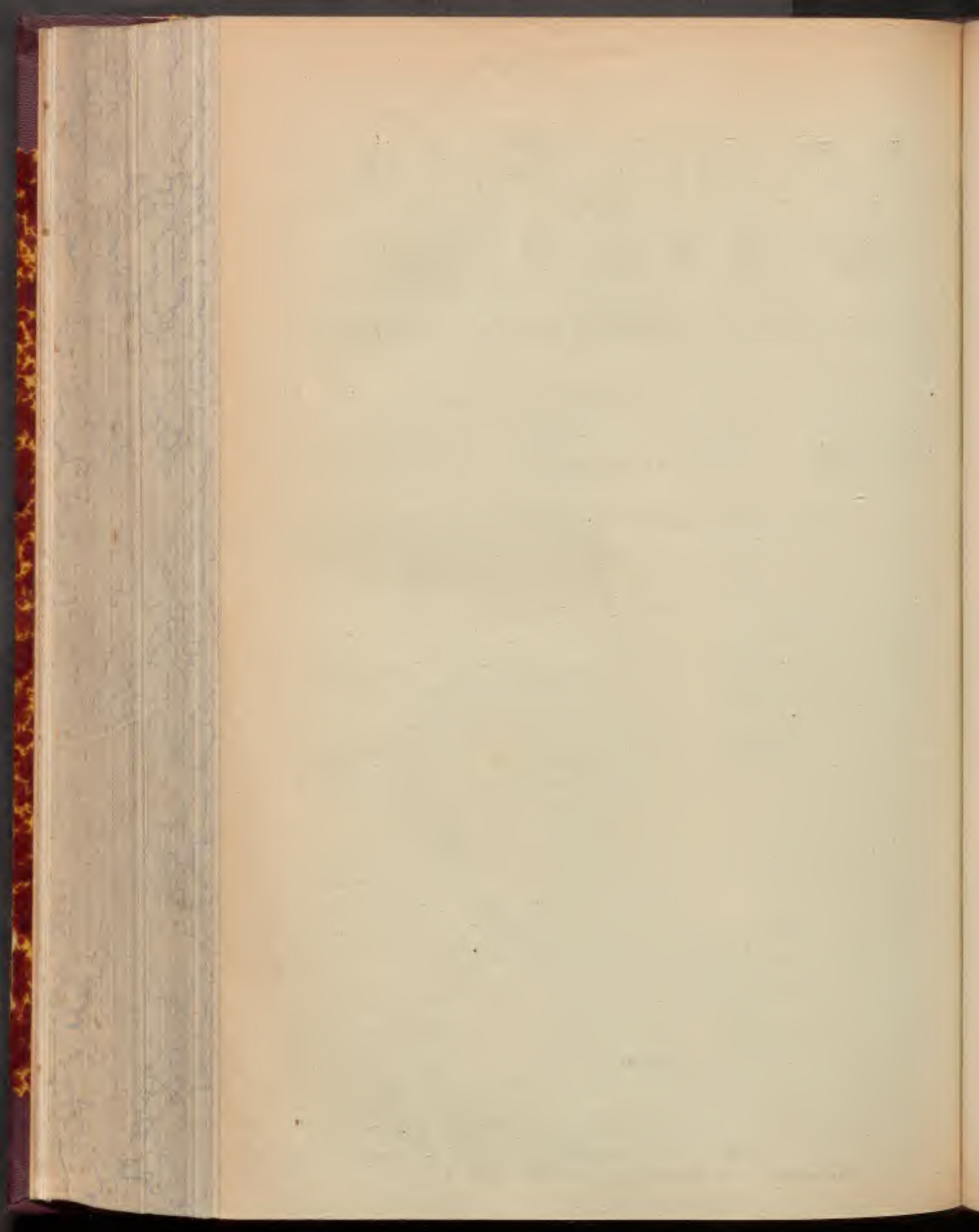
Յայտարարութիւններ

Թ Ի Ֆ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Գ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

Типография М. Д. Ротиняна, Гол. пр., д. № 41

1898

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 12 1898

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

1898 № 12

ՏԱՍՆԵՐԱՐԴ ՏԱՐԻ

Խ Ի Յ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ

Типография М. Д. Ротинянца Гол. пр., д. № 41.

1898

שנת ה'תרמ"ח

לשנת ה'תרמ"ח

ה'תרמ"ח

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 18-го Декабря 1898 г.

ה'תרמ"ח

ה'תרמ"ח
ה'תרמ"ח
ה'תרמ"ח
ה'תרמ"ח

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր Ը

մանկու է առաջիկայ 1899 թվականին իւր գոյութեան

ՏԱՍՆՈՒՄԷԿԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՆԼՈՎ ՆՈՅՆ ԺՐԱԳՐՈՂ, ՈՐՊԷՍ ՄԻՆՉԵԻ ԱՅԺՄ

ՀԱՐՍՏԱՅՆԵԼ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ, աւելի բազմակողմանի դարձնելով ամսագրի բաժինները, և դորա համեմատ մեծացնել ՄՈՒՐԾԻ ծաւալը—այդ ամենը կախած է բաժանորդների թւից:

ԱՇԽԱՏԱԿՅԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲԸ բաղկացած է շուրջ երեսուն հոգուց, որոնք ծանօթ են ամսագրիս մշտական ընթերցողներին:

ՀՐԱԽԻՐՈՒՄ ԵՆՔ հայ ընթերցող հասարակութիւնը որ պաշտպանի Մուրճ՝ բաժանորդագրութիւնով, որը միակ գրաւականը կարող է լինել ամսագրի չարտուութեան, ձոխութեան և հրատարակման կանոնաւորութեան:

ԴԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ են տրած քիչ ունեւորներին բաժանորդ գրելու, որոնք զի Մուրճը կարողանայ կարելիին չափ լացն խաւերը թափանցել:

ԱՐԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ նաև ներկայ համարի հետ զրկուում են բոլոր բաժնորդներին ծրարները նամակներով:

ԲԱԺԱՆՈՐԴ ԳՐԻԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ գիմել խմբագրատուն՝ Тифлисѣ, въ редакцію „МУРЧЪ“. արտասահմանից Tiflis. Rédaction de Mourteh. Կարելի է գիմել նաև այն բոլոր անձերին, որոնց խմբագրութիւնս հաւատացել է անդորրոգրերի բլանկներ խըմբագիր հրատարակչի ստորագրութեամբ:

ԲԱԺՆԵԳԻՆԸ 10 ունիւր է, որ կարելի է վճարել կէսը ստորագրելիս, միւս կէսը մինչև յունիսի վերջը 1899 թ.

ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆԸ գտնուում է Թիֆլիս, Սերգիևսկայա փողոց, տուն № 6 և բաց է ամեն օր, ժամ 12—2, 5—7:

ՄՈՒՐՃԻ ՏԱՍԸ ՏԱՐԻԱՅ ԲՈՎԱՆԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՅՈՒՅԱԿԸ կազմուում է և պիտի հրատարակւի առանձին բրոշւրով. 1899 ի բաժանորդները այդ ցուցակը պիտի ստանան ձրի:

„Դ Ա Ր Չ“

Շ Ա Ն Թ Ի

(Շարունակութիւն և վերջ ¹⁾)

2.

Գլխաւոր ճամբուն մօտիկ, խոշոր սալորենիի մը սուերին տակ, թաւ խոտերուն մէջ, կանակին վրայ փուեր էր վարդապետացուն: Երկու թեւերը զլխուն տակը, բարակ ու երկար ձողուն մը ակռաներուն մէջ, ու աչքերը յառած դիմացը:

Դիմացը ձորի շեղ ելքին, ուր խիտ, չեչուտ ու փոքր ժայռերու ամբողջ հօտ մը արեւի բարկ ճառագայթներուն տակ, տոթակէզ ոչխարներու նման, զլուխնին իրարու շուքին մէջ թաքցուցած՝ կարծես հիմա վար պիտի վազէին. վար դէպի դետակը իրենց տապն ու ծարաւը մարելու:

Բացք բոլորովին ուրիշ պատկերներ էին երիտասարդի յառած աչքերուն դէմ. ան իր մեղկ ու ծուլ գիրքի մէջ անշարժ՝ կը մտածէր: Երկնային Մինչև որ դանդաղ շարժումով մը հանեց գրպանէն ժամացոյցը ու նայեցաւ:

Շուտով կէսօր: Կամաց-կամաց երթալու էր վանք, պատառ մը բան ուտելու և անկէ օրիորդ Մելինեանին: Այսօրեան պտուղին տեղը արդէն շատոնց ընտրած էր տղան: Ընտրած էր ձորի ամենէն

¹⁾ Տես Մուրճ 1898 թ. № 10 - 11:

ժաշոտ ու ամենէն սեպ շախմատներէն մէկը, որ վերը արտերը կը հանէր. պէտք էր, որ վերելքը դժուար լինէր. այդ անհրաժեշտ էր:

Ու երիտասարդը ժպտեցաւ ինքնաբաւական. ու ներքին յուզւած անհամբերութեան ալ չի դիմանալով՝ կռնակին վրայէն մէկ շարժումով դարձաւ դէմքին վրայ, և յենեցաւ աջ արմուկին:

Նոյն վայրկեանին էր, որ հեռուէն ճամբուն վրայ սմբակներու տրոփ մը լսեցաւ. տղան մտայիր այն կողմ նայեցաւ մեքենաբար, բայց յանկարծ շտկեցաւ, կնճրոտեցաւ ճակատը, ու դէմքին դժուարեցաւ մազձոտ դժգոհութիւն մը, անախորժ անակընկալի մը ծամածուծութիւնը:

Իսկոյն ճանչցեր էր իր երկու ընկերը:

Կամայ մը ելաւ ոտքի, ու ծառերուն ետեւէն զուրս եկաւ ճամբուն վրայ:

—Արտաշէս. պոռացին երկուքը միաբերան, ձիերը խթեցին, ու ճիշտ անոր առջևը թամբերէն թռան վար:

—Հը՞, ինչպէս ես. ինչ բրիւր նայինք, այս շարաթ մըն է:

—Ալէքսանդրապոլ մերիններէն մարդ տեսար: Բաղրատը ինչո՞ւ միասին չառիր, չէ որ Անի դալ կ'ուզէր:

—Վախում մեղի շոտ սպասեցիր:

—Է՛հ, վանահայրը ինչ բանի է. հոս է, թէ... է, չիտախ:

Վրայ թափեցին Մինասն ու Սերոբ խառն ու արագ՝ երկու կողմէն տղու ձեռքերը պինդ թափ տալով:

—Վանահայրը. այո՞, հոս է. այսինքն... չգիտեմ. այս առաւ քիչ մը ուշ եմ ելեր քնէս ու դեռ երեսը տեսած չեմ. կովմայ վերջապէս:

—Ա՛խ, դուն ծոյլ. բացականչեց Մինաս, իր բամբ ձայնովը:

Սն երկարահասակ, թիկնեղ, կարմիր ու աչրած դէմքով, կրոր ու ցանցաւ մօրուքով, փոքր ու սուր աչքերով՝ երիտասարդ մըն էր:

—Իսկ մենք ժամը հինգէն ի վեր ասպանդակներուն վրան ենք: Ա՛, ինչպէս հարւած եմ ձեռն, է.

Վրայ բերաւ Սերոբ, որ նախորդի հակապատկերն էր. փոքրահասակ, թաւ մօրուքով, աւելի նուրբ կազմով. ու տեսակ մը մեղմ, մեղմադձոտ հայեացքով, որ ակնոյններու տպակիին ետեւէն աւելի տխուր ու աւելի միապագաղ կը դառնար:

Եւ Արտաշէսը մէջերնին առած՝ ձիերու սանձերէն քաշելով՝ երեքը միասին դէպի վանք դիմեցին:

— Ի՞նչ տեսակ մարդ է վանահայրը. հարցուց կարճահասակը:

— Ե՛ք քիչ մը կծծի, քիչ սը շատախօս, քիչ մը խորամանկ, քիչ մըն ալ յանդուգն. աւերակի մը վանահայր:

Տղու ձայնին մէջ արհամարանքի ու հեղնելու այն աստիճան պարզ շեշտ մը կար, որ երկու նորեկները անգամ մը ակամայ իրարու նայեցան:

— Երեւի, նեղացուցեր է քեզի. նկատեց երկարը:

— Ա՛խ. ընդհակառակը. մինչև անգամ ինծի սորվեցուց շուտով եպիսկոպոս դառնալու ամենախոր դաղանիքը:

— Վա՛յ. ո՞րն է տեսնեք այդ գողտնիքը:

— Ե՛ք, շխտակը հիմա տրամադիր չեմ: Աւելի աղէկ է նորէն իրեն կը հարցնէք. իրիկունը:

— Ինչո՞ւ անպատճառ իրիկունը:

— Օ՛հ, ցորեկը սաստիկ զբաղւած է, երկար պատմութիւններու զլուխ չունի. և լուրջ է զբաղւած. պէտք է վաղել արտէ արտ, պէտք է զիւղացիները հսկել ու հայհոյել, պէտք է մառանը լեցընել. մառանը, այդ կատակ չէ, վանքի մառանը:

— Այդ մարդը քեզի բան մը ըրեր է. այդ ի՞նչ տարօրինակ խօսելու եղանակ է. կրկնեց երկարահասակը խոժոռած դէմքով մը:

— Տարօրինակ. հարցուց Սիրաքեան անփոյթ:

— Հո՛ն, Սմբատը քեզի բարեւ ըրաւ. ընդհատեց յանկարծ ալ՝ նոցաւորը:

— Սմբատը ով է:

— Քանի Սմբատ կայ մեր ընկերներուն մէջ. պատասխանեց ինկերը տեսակ մը սրտնեղած:

— Ա՛խ, ան. նորէն նոյն դատարկախօսն է:

— Դատարկախօս. դատարկախօսը դու ինքդ ես:

— Այդ արդեւք չէ որ ան ալ նոյն արհեստը ունենայ:

Եւ այս րսած էր այնպէս լուրջ ու պարզ շեշտով մը, որ ընկերները չի կրցան ծիծաղնին զսպնէ:

— Երեւեպէ, ան ալ վճռեր է շուտով սարկաւազ ձեռնադրելի, աւետեց Մինաս:

—Մի՞թէ: Զէ, ես այդ մե'ծ զոհաբերութիւնը շնորհաբար անկէ բնաւ չէի սպասեր:

Ու «մե'ծ զոհաբերութիւնը» մասնաւոր կերպով շնորհած էր:

—Ի՞նչ ըսել կ'ուզես:

—Զէ՞ որ շարունակ կը կրկնէր, թէ ինքը վանական կեանքի չարմարութիւն չունի, թէ իր կոչումը մանկավարժութիւնն է, թէ...

—Զիտեմ, կարծեմ քննութեանը կըտրուէր է:

—Ըհը՛. այդպէս ըսէք, է, Ռէ, իհարկէ զիւզէ զիւզ աննշան ու անօթի թափառելէն աւելի աղէկ է զիւցազնական անձնազոհութիւն մը ընելը:

—Խրաւունք չունիս ուրիշները այդպէս հեգնելու. յանդիմանեց երկարահասակը տաքցած: Ան ինչո՞վ է մեղմէ պակաս. որ քիչ մը պարզ ու միամիտ բնաւորութիւն ունի. ուրիշ ոչինչ:

—Ուրեմն մինչև անգամ մեղմէ բանով մը աւելի է. կցեց Սիրաքեան հանդարտ:

Երկու ընկերները նորէն նայեցան իրարու. ու լռեցին:

Կէս ժաման չափ վերջը վանահայրը դարձաւ վանք:

Արտաշէս իր երկու ընկերները ներկայացուց. ու դարպասի սեմին վրայ կեցած խօսակցելու վրայ էին, որ անդին Քանեաններու սենեակին առջևը երեցաւ տիկինը դայեակին հետ:

Սիրաքեան բարեկեց հեռուէն:

—Ո՞վ են. հարցուց Սերոբ:

—Քանեան Կարօյի հօրեղբայրն է հոս իր ընտանիքին հետ. շատ համակրելի մարդիկ են. անկեղծ, հիւրասէր. իրիկունները թէյի հոն եմ սովորաբար. այս իրիկուն միասին կ'երթանք՝ շատ կ'ուրախանան:

—Լաւ. իրիկունը ժամերգութենէն վերջը երթանք. համաձայնեցաւ Մինաս:

—Ի՞նչ ժամերգութիւն. հոս ամեն օր ժամերգութիւն չի կայ:

—Ինչո՞ւ. պնդեց երկարահասակը: Նկեղեցի կայ, ահա հայր-սուրբը հոս է, մենք ալ զպիւրները: Կը տեսնէք, հայր-սուրբ, փառաւոր եկեղեցի մը ընենք. քանի օր է սիրոս կարօտեւր է:

—Ե՛, ինչ կարիք կայ ուրբաթ իրիկունով, մրմռաց Արտաշէս դժգոհ:

— Ախորժակդ կիրակի առաւան պահէ, որդիս. կցեց վարդապետը:

Ու արագ մէկ-երկու քայլ առաջ վազելով՝ վերցուց դեռնէն քարի կտոր մը ու վարժ թափով մը նետեց դիմացի կանանչեղէնի ածուներուն մէջ, ուր հաւեր էին ներս մտեր:

— Քը'շշտ, անխճածներ:

— Շիտակ է, Մինաս. այսօր եկեղեցի ընելու ինչ կ'արիք կայ. միս-մինակ. մէջտեղ ո՛չ մարդ կայ, ո՛չ ժողովուրդ. աւելցուց իր կողմէն փոքր ակնոցաւորը ու նստեցաւ սեմին վրայ:

— Ճիշտ անչո է ինծի դաշրացնողը, է. այդ վաչրիվերոյ վերաբերմունքը դէպի մեր պարտականութիւնը. կարծես եկեղեցական կարգերն ու պաշտամունքները ժողովուրդին ցոյց ընելու համար են նշանակուած:

— Ժողովուրդին ցոյց ընելու համար չէ, տիրացո՛ւ ջան, բաց իհարկէ միայն ժողովուրդին համար. ալ ինչ ժամերգութիւն, եթէ մէջտեղը ժողովուրդ չի կայ. վճռեց հայր-սուրբը հաւերու արշաւէն ետ դառնալով:

— Ի՞նչպէս թէ. աղօթքն ու ժամերգութիւնը Աստուծ փառաբանելու համար է. եթէ...

— Է', որդիս, Աստուծ քու փառաբանութեան է կարօտ: Նւ վերջապէս մինչև հիմա արդէն ձանձրացած կը լինի ամէն օր միևնոյն բանը լսելէն. կատակեց ծերուկը ճերմկած պեխերուն ու մօրութիւն մէջէն ժպտելով:

Մինաս բոլորովին կընճըռեց ծակատն ու դէմքը:

— Ուրեմն, հայր-սուրբ, ինչպէս արտայայտենք մեր հաւատքը, մեր կրօնական սուրբ զգացումները. չէ որ ժամերգութիւնը մեր ներքին յուզումներու խոստովանութիւնն է տիրոջ խորանին առջև:

— Տիրացո՛ւ, հաւատքը ուրիշ բան է, եկեղեցին ու ժամերգութիւնը ուրիշ բան: Ներքին հաւատքն ու զգացումները, ինչպէս որ կ'ըսես, երկար-բարակ արտայայտութիւններու պէտք չունի. իսկ այդ եկեղեցական կարգն ու արարողութիւնները հնարւած են միայն ժողովուրդի սրտին համար. չի սփոփանս և ի միտթարութիւն հաւատացելոց: Բաց այս բոլորէն զատ եթէ ուզեմ՝ ալ շուտ-շուտ ժամ կատարել չեմ կրնար. ժամանակ չի կայ, տիրացո՛ւ, ժամանակ. պէտք է վազել ջաղացք, արտ. պէտք է նայել ակտուր, այս կողմ, ան

կողմի Տէս, այսօր ութը ժամ է ոտքի վրայ եմ, հողիս բերանս է եկեր, դեռ շնորհքով բան ալ կերած չեմ. հա, իրաւ, է, երթամ անսնեմ մեզի հաց պատրաստեր են:

Ու վերարկուն թեւը ետ նետելով մասւ վանքի բակը. սակայն հոն հազիւ երկու քայլ ըրած՝ կեցաւ ակնթարթ մը ու դարձաւ վարդապետացուներուն.

—Բայց եթէ այդչափ կը ցանկաք՝ վաղը աստու համառօտ ժամ մը կ'ընենք. միայն կարճ ու արագ. եղանակները այնպէս շատ չի քաշքըշը:

Ու իր ամուր քայլածքովը մտաւ քովի ցած լիկ դուռներէն մէկը:

—Այսպէս է որ բոլորի սիրտը պաղեցուցեր են, է, մեր ասաքելական սքանչելի եկեղեցիէն. բացականչեց Մինաս՝ վարդապետի հեռանալուն պէս՝ իր վրդովւած հոգիին բովանդակ մաղձովը: Արբազան արարողութիւններն ու խորհուրդները վերածեր են ցոյցի ու մեքենականութեան. և ահա դուք ալ խեղճ կը համաձայնիք անոր հետ. ո՛չ. մե՛նք նորերս զոնէ պարտական ենք նորէն հողի ու ոգեւորութիւն մտցընելու. այդ սուրբ կարգերուն ու աղօթքներուն մէջ. և բծախնդիր ճշտութեամբ ու կանոնաւորութեամբ պարտական ենք կատարելու մեր սրբակրօն պապերու մեզի աւանդ տւած ամէն մէկ ծէսն ու կարգը:

Սերոբ ձեռքով ու դէմքով տատամտօտ ծամածուծութիւն մը ըրաւ, ու կցեց խորհրդաւոր ցած ձայնով մը.

—Եկզրունքով, ի հարկէ, քեզի համաձայն եմ. սակայն միշտ էականը պէտք է աչքի առաջ ունենալ. ժամասացութիւն մը աւելի կամ պակաս, քիչ մը աւելի սրտանյ կամ երեսանց՝ ատկէ ի՞նչ փնտ. բաւական է, որ հասարակութեան աչքին չի զարնէ: Շիտակը եկեղեցին ու դաւանանքը ինծի համար ամենէն առաջ ամուր վաճան մըն է մեր աղգայնութեան պաշտպանումին ու յարատեւութեանը. և այդ վաճանը ժողովուրդի կուրծքին առջև ամէն պատահականութեան դէմ միշտ պատրաստ ու ամուր պահել՝ այդ է ինծի համար հողեորականներուս կոչումը:

—Ե՛, սիրելիս, քանի ստակ արժեւս դուն քու այդ վաճանովդ, երբ ինքը ժողովուրդը հեռզհեռէ աւելի ստուն ու անտարբեր կը դառնայ դէպի քեզի ու քու վաճանդ, դէպի հողեորականութիւնն

ու կրօնը: Եւ նոյն իսկ այդ ժողովուրդի զարգացած, աշխնքն իբրեւ՝
թէ զարգացած, մէկ մասը չէ, որ եկեղեցին ու հաւատքը արդէն
ծալլեր մէկ կողմ է զրեր իր խելքովը, ու փրփուրը բերնին շարու-
նակ կը չարձակի մեր վրան. այ, ճիշտ ատոնց համար է ըսած.
«Թո՛ղ, հայր, Թո՛ղ զմեզս զոյցա, զի ոչ զիսեն զինչ դարձենա:

— Յաւալի է, հոգիս, ցաւալի. բայց ի՞նչ կրնանք ըներ:

— Ի՛նչ. այ, ես քեզի ըսեմ: Եթէ կ'ուզես, որ ժողովուրդի մէջ
նորէն ազդեցութիւն ձեռք բերես, ժողովուրդը մեր պաշտպանու-
թեան, մեր իշխանութեան տակ տանես, պէտք է որ ամենէն առաջ
իր հաւատքը, իր կրօնական զգացումները արծարծես: Եւ որպէս
զի իր այդ զգացումները բորբոքելու յաջողես՝ պէտք է որ ինքզ
ամենէն առաջ այդ ջերմ հաւատքը քու մէջդ վստես. միայն ճշմա-
րիտ ողբերութենէ ու անպայման համոզումէ բղխած խօսքը ժո-
ղովուրդի սրտին կ'ազդէ:

— Բայց այդ համոզումը, այդ ողբերութիւնը, սիրելիս, հօ,
չեմ կրնար ուժով զլիսուս մէջ մտցըններ:

— Ախի ջանաս, պիտի յաջողցընես. թէ չէ բոլոր քու այդ
ձգտումներդ ու դիտաւորութիւններդ ապարդիւն են: Հոգեորական-
ներուս գոյութեան իմաստը, խորհուրդը, մեր ազդեցութեան ազ-
բիւրը հաւատքն է միայն եղեր ու է: Կիսատ ու թափ/թրփած
կարկըտաններով ոչինչ չես յաջողցընիր. հոգեորականութիւնը բարձ-
րացընել կ'ուզես՝ պէտք է հարցի արմատին դիմես: Հաւատք, այդ
է մեր ուժը. հաւատք քու պաշտօնիդ վրայ վերստ նշանակած
լինելուդ, հաւատք մեր պապենական գողարիկ ծէսերուն ու աղօթք-
ներուն, և ատոնք սուրբ հոգիին շնորհքովը կարգադրած լինելուն,
հաւատք բարձրեալի ամենակարողութեան, հաւատք հանդերձեալի
արդար հատուցման, յաւիտենական զեհնին ու մշտնջենական եր-
ջանկութեան, որուն պէմ ինչ է մեր երկրաւոր վաղանցիկ կեանքը.
հաւատք քո՛ւ մէջդ, հաւատք քու ժողովուրդիդ մէջ. թէ չէ՝ ալ ին-
չի՛ վրայ պիտի հաստատուի մաքրութիւնը, աղնութիւնը, երկիւղը,
թշտալին մխիթարանքը, զոհաբերութիւնը, մարդասիրութիւնը,
մեր ազգին յոյսը:

— Սնու ես. մեր անձնական ու հանրային օգուտին ճիշտ դի-
տակցութեանը վրան. ուրիշ ոչինչ. բացականչեց յանկարծ Սիրա-

քեան չոր ու կրքոտ շեշտով մը՝ իր կուրծքը սեղմող լարումը պատռելով:

Այդ իմաստի ճատեր ան յաճախ էր լսած Մինասի բերնէն, բայց միշտ մեծ կարեւորութիւն չէր տւած՝ «մարդը հաւատք ունի, ինչ ընենք» մտածելով. դեռ տեսակ մը պատկառանք ալ էր զգացած կարծես: Բայց այսօր ինքն ալ չէր գիտեր ինչպէս՝ քանի աչքերը ընկերոջը դէմքին դամաճ՝ անոր խօսքերուն ականջ կը դնէր, այնքան աւելի ու աւելի անախորժ ճմլող բան մը ու վրդովմունք կը զգար իր մէջը. ոչ մէկ կերպ ինքը ինքը չէր կրնար ազատի աչն զգացումէն, որ այդ ամբողջ ողևորութիւնը շինծու, փքուն, փտտած վերարկու մըն էր միայն:

Եւ իր այդ ապաւորութիւնը ընկերոջը երեսին նետելը չուտով պահանջ դարձաւ իրեն համար: Նախ իզոյր ինքը զինքը զսպել ուզեց, վերջը չգիտէր ինչպէս արտայայտէ, մինչև որ չանկարժարէն ինքնին կրծքէն դուրս ցայտեց:

Մինաս առնըւած հայեացքով մը չափեց զիմացինը ոտքէն մինչև գլուխ. և վերջը արհամարոտ հանդարտ ձայնով մը կը ցեց.

— Ո՛ւր սորվեցար այդ. այդ ինչ տեսակ նոր խօսելու ձև էս
— Նոր...

Ու Սիրաքեան ուսերը ցընցեց զժգոհ:

— Ա՛յ, մարդիկ, մէկ սպասեցէք շնորհքով իրարու երես տեսնենք, է. մէջ նետեցաւ Սերոբ ծիծաղելով: Դեռ հազիւ բարեաստածու բարին, և արդէն սկսեցիք նորէն վիճել: Դուն հիմա ինծի այն ըսէ, Արտաշէս, արդէն չորս կողմին ծանօթացած կը լինիս, ո՛ւր պիտի երթանք հիմա հացէն ետքը:

— Հացէն ետքը.

Ու ցընցեցաւ. այլ ևս ջուրն էր ինկած Շուշիկի հետ պտտարձ ողան աւելի կատղեցաւ:

— Հը՞, պատասխան չի տաս:

— Չըզիտեմ, տեսնենք. երևի տեղ մը կ'երթանք.

Պատասխանեց վերջապէս զժկամ:

Է.

Դուրսի նորածին լոյսը եկեղեցիին նեղ ու երկար փոքրիկ պատահաններէն հազիւ ներս կը սպրդէր. և թանձր խաւար էր գիղեր անկիւնները, սիւներուն ետեւը ու գմբէթի փոսին մէջ:

Խորանին վրայի զոյգ մը մոմերու ուժաստատ լոյսերը վարդապետի արտասանած իւրաքանչիւր բառէն կարծես կը սառսըռային, տեսակ մը հիւանդոտ գեղնութիւն թափելով իրենց անմիջական մօտիկ փոքր տարածութեան մը վրայ, որ հետզհետէ որքան հեռու աչեքան աւելի կը գունաթափէր, կը մարմըրէր մինչև որ մութի շերտերուն մէջ վերջնականապէս խեղդուէր:

Վարդապետը սիւնին տակը արձանացած՝ իր աղօթքները կը ծամծըմէր իրարու ետեւէ. գպիրը, աղտոտ ու գորշ եկեղեցական շապիկը վրան, ժանդոտ ու զոդանջող բուրվառը ձեռքը սեղանին դէմ կեցած՝ վարդապետին արագութեանը հասնելու կը ջանար. մինչ տիրացունքը՝ նոցնպէս մոմոտ ու գորշ շապիկներու մէջ՝ զըմբէթին ճիշտ տակը դիրք էին բռնած զբաղալին առջևը. ու բարակ մոմերով շարականը լուսաւորած կ'երգէին իրենց կարգին՝ իրենց առաւելութեան ու արւեստին գիտակից հաստատ ու լեցուն շեշտերով:

Երեքէն միայն Սիրաքեանն էր, որ կէս քայլի մը չափ ետ քաշւած, ձեռքերը ծալլած կուրծքին, ու զլուխը քիչ մը աջ ծռած անշարժացեր էր:

— Տղան, չերգես. դարձաւ Սերոբ չանկարձ ընկերոջը դադարի մը վաչրիկանին:

— Գիտես որ ոչ ձայն ունիմ, ոչ ալ եղանակներէն բան կը հասկընամ. պատասխանեց աղան կարծ:

— Բայց վերջապէս պիտի սորուես, թէ չէ. վրայ տաւ երկարահասակը շտապ, ու սխաւ ալէլուիան:

«Սոր. Էլ...»:

Արտաշէս աչքերը խորանի մոմերէն մէկուն լոյսին չառած՝ կը մոռնէր:

Ընկերը իրաւունք ունէր. այդ բոլոր երգերը, սաղմոսները, մաղթանքները, աղօթքները, չէ որ այդ իր արհեստն էր դառնա-

լու շուտով. իր արհեստը, զիանալ աչդ ամենը և ամեն օր կրկնել, ուրիշ ոչինչ: Յանկարծ սկսաւ հաշուել, թէ տարեկան ընդամենը քանի ժամ է աչդ իր պարտականութիւնը. առտոտները մօտ երկու, ժամ մը իրիկունը, տօն օրերն ու պատարազը միասին առնելով՝ միջին հաշիւ օրական չորս ժամ. այն ալ օրւան ու աշխատանքի ամենաթարմ ժամերէն, ու մոքով սկսաւ երկար-բարակ 4-ը 365-ով բազմապատկել. ելաւ 1460:

«Օրիորդ Մելինեանը դուցէ իրաւունք ունի. մեղք չէ ձեական պարտականութեան մը համար սպաննած այսչափ ժամանակին»:

Տեսակ մը սրտնեղութիւն եկաւ վրան, ու մտածումները ընդհատեց:

Մինաս անոր առջեւ կեցած՝ աղօթքի խօսքերուն հետեւելով՝ շուտ-շուտ կը ծռէր ու կը խաշակընքէր երեսը. խոշոր, փառաւոր, ու ծանր խաշեր ամբողջ կրծքին ու դէմքին վրայ:

Արտաշէս սկսաւ դիտել. նախ շրթունքը խաժաւ միացն և ուղեց կարեւորութիւն չի տայ. բաց շուտով սկսաւ ջղուտ դառնալ ու զայրանալ:

Աչդ միջոցին էր, որ ետեւէն եկեղեցիին դռան թեթեւ ճռինը լսեցաւ:

«Քանեաններն են» անցաւ ողու զլսէն, ամօթի պէս բան մը վազեց մէջէն ու առանց ետ դառնալ համարձակելով՝ ականջները սրեց:

Ներս մանող չի կար. գուցէ հովն էր, կամ դուռը ինքնին: Միացն ողու մէջ ալ դաժնած մնաց այն համոզումը, թէ ուր որ է հիմա Քանեանները ներս պիտի մտնին: Ընկերները նախորդ իրիկունը չաչտնած էին անոնց այս առտու ժամասացութիւն լինելու մասին, և կիները շատ հաւանական է, որ հետաքրքրուէին:

Դուրսէն լսող ամէն ծպտուն ողու սիրտը նետել կու տար, ու լսելիքը կը լարէր:

Անգամ մը նայեցաւ իր վրան. երկար շապիկը մոմոտ ու աղտոտ կախւած էր ուսերէն, կուրծքի բացւածքէն իր հագուստները կ'երևային. իւրաքանչիւր թեւին վրայ փեթըռտած ոսկեթելով բանւած խաչ մը, նոյն փեթըռտած բակեթեւը նաեւ վարը շապիկին եզերքը, որուն տակէն տաքատին ոտքերը շատ ծիծաղելի կերպով դուրս կը նետուէին: Նայեցաւ երկար իրեն, վերջը փորձի համար

նայեցաւ իր ընկերներուն վրայ, և յանկարծ շատ, շատ տարօրինակ թւեցաւ իրեն աչի հազուադէպը, այդ գիրքը:

«Ո՛վ գիտէ սրտի վրանիս խնդան պիտի Քանկանները, անցաւ մտքէն. ու ամօթէն, զայրոյթէն կարմրեցաւ:

Ո՛հ, անկարեւի է. պէտք է, որ ինքը աչի գիրքին մէջ տեսնէին:

— Ես դուրս պիտի երթամ. շրջնեց կամաց մը ընկերներուն, և առանց անոնց շարած դէմքերուն ուշ դարձընելով՝ մտաւ պահարան, հանեց շապիկը ու պատերուն տակէն արագ դուրս սպրդեցաւ եկեղեցիէն:

Դուրսը պայծառ օր էր արդէն: Արեւը ձորի ձախ շրթունքին վրձինի մէկ շարժումով ոսկիի գոցն էր քսեր. ու թարմ, զով լեռնական օդ մը:

Բոլոր կրճքովը խոր շունչ մը առաւ. վազեց իրենց սենեակէն վերցուց իր սրբիչը ու նետուցաւ վանքի դուռնէն դուրս, մինչ ձորի պատերուն մէջ վանքի զիւ փոքրիկ զանգակը սկսաւ կատակասէր արձագանգներուն հետ խաղի ելնել՝ ժամասացութեան մէկ նոր բաժանումը ազդարարելով:

Փանեաններու բնակարանին դուռը ու պատուհանները բաց էր, թէև մէջտեղ ոչ ոք չի կար:

Տղան հայեացք մը նետեց ու շտապ ձորէն վար վազել կ'ուզէր, որ ետեւէն իր անունը լսեցաւ:

— Պարճն Սիրաքեան:

Մեղինեանն էր տան պատուհանէն:

— Ո՛ր կ'ըշտապէք այդպէս առանձին. պուաց աղջիկը:

Տղան զիմեց դէպի պատուհանը:

Օրիորդի քոյրն ալ եկաւ պատուհան:

— Բարի լոյս, պարճն:

— Բարի լոյս: Կ'երթամ ձորը լողալու, օրիորդ. հիմա ջուրը լաւ պազ է լինելու:

— Մինձի. ուր են ձեր ընկերները. հարցուց տիկինը:

— Անոնք եկեղեցին են:

— Եւ դուք ո՞ւր:

— Ես ալ հոն էի. ներսի օդը քիչ մը շատ ճնշւած էր. սիրտս

լողալ կ'ուզէ. պատասխանեց երիտասարդը անսովոր համարձակ շեշտով մը, ու տեսակ մը քապրիզով:

— Իսկ մեր միասին պտոյտները այլ ևս վերջացան ի հարկէ, վրայ բերաւ Շուշիի ժպիտը շրթունքին:

— Դէ, ի հարկէ, պարոնը չի կրնար ընկերները ձգեր, պէտք է անոնց հետ երթայ, երեւի գործ ալ կ'ունենան միասին. աւելցուց քոյրը:

— Զէ, այդ չէ, բայց պարոն Սիրաքեանը ալ ինձմէ կը քաշի, քանի ընկերները եկած են:

— Ինչո՞ւ, օրինորդ.

Ու շփոթումէն ձեռքերը ուր զնելը չգիտէր:

— Նո՛ւ, պարզ է. ձեր ընկերներէն կ'ականածիք ի հարկէ: Ես արդէն երէկ իրիկուն նկատեցի, ձեր վարմունքը բոլորովին ուրիշ կերպ էր, տեսակ մը պաշտօնական ու քաշւած: Դէ՛հ, անշուշտ, ես ձեզի չեմ կրնար մեղադրեր. կը հասկընամ, որ ինձի մօտիկ լինելը ձեր չարգը պիտի ձգէ ձեր պաշտօնակից ընկերներու աչքին:

— Զեր... բարեկամութիւնը իմ չարգը պիտի ձգէ, ինչո՞ւ. բացականչեց աղան. ու աչքերը վառեցան: Եւ վերջապէս կը կարծէք ինձի համար հրաման է ընկերներուս այս կամ այն հայեացքը: Կը սխալիք, օրինորդ, և որպէս զի ըսածիս անմիջապէս համոզւիք, կը խնդրեմ այսօր, և վաղը, և միւս օր, քանի որ ես հոս եմ միշտ նորէն երթանք շրջելու, առանձին, առաջւան պէս. ո՛ւր որ կ'ուզէք, ինչպէս որ կ'ուզէք, ե՛րբ որ կ'ուզէք:

Այդ ոգևորութեան ու տղու աչքերուն այդ կայծկլլտումին չէմ՝ Շուշանիկի այտերը յանկարծ հուր առին ու կուրծքը սկսաւ թեթեւ մը դողալ:

Տիկինը ճակտին տակէն երիտասարդին կը նայէր խորհրդաւոր ժպիտով մը:

— Շնորհակալ եմ. ըսաւ վերջապէս աղջիկը գլխու թեթեւ շարժումով մը ձեռքը պատուհանէն դուրս պարզելով:

Տղան բռնեց ու թոթեց:

— Ուրեմն նորէն ճաշէն վերջը ժամը երկուքին. այ՛ն, կը սպասեմ:

— Ժամը երկուքին, օրինորդ. ցտեսութիւն:

Ու գլխարկովը «նոնց վերջին բարե մըն ալ տալով՝ դէպի ձորին էջքը վաղեց:

Շուշիկ աւքերովը հետեցեալ աղուն, մինչև անոր ժայռերուն ու ծառերուն ետեւը աներևոյթ լինելը. վերջը ծանր ու հանդարտ քաշեցաւ քիչ մը ետ, վերցուց իր պատուհանին մէջ ձգած կարը, նստեցաւ ու սկսաւ արագ աշխատիլ. տեսակ մը ջղուտ, տենդոտ արագ ձեռքով. հազիւ կարելի էր ասեղը նշմարելը:

— Մեղք այդ տղան. բացականչեց տիկինը սեղանին առջև թէյի բաժակները սրբելով: Ամենեւին վանքի համար ստեղծւած բնաւորութիւն չէ. ճշմարիտ խելքս չի հասնիր, ինչպէս է հոգեւորականութեան այդպէս սէր ու եր:

— Ա՛յ, ինչ սէր, ինչ բան. մէջ նետեցաւ սենեակի վերին անկիւնէն Քանեան, որ գետինը փռած թաւ դորգի մը վրայ ամբողջ հասակովը երկընցած՝ ձեռքը գիրք մը կը կարդար:

Իր առտան սովորութիւնն էր այդ մինչև թէյ պատրաստուիլը:

— Ի՛նչ սէր. տա՛ք, երիտասարդ, յափշտակող տղայ է. ամէն բան տակն ու վրայ ընելու, անուն, աղմուկ հանելու պահանջը մէջը կ'եռայ իր թարմ արիւնին հետ. ու դեռ չի գործածւած ուժեր ունի ջեղերուն մէջ. ատոր կ'ըսեն պարզապէս գործունէութեան ծարաւ: Վանքի մէջ ականջը լեցուցեր են, թէ գլխուն խոյր կամ վեղար ունեցողն է ազգային գլխաւոր գործիչը, և թէ տարիներով դպրոցները քարշ եկող մարդոց կռնակը փիլոն ձգելով՝ ալ Աստուած գիտէ ինչ տեսակ բարեքներ կարելի է ընել ժողովուրդին. և այդ խեղճ տղան ալ հաւտացեր է ու երիտասարդական ամբողջ թափովը նետուեր է մէջը. վերջացաւ գնաց: Եւ զարմանալու ալ ոչինչ չի կաջ. միթէ վանքէն դուրս քիչ կան խելացի գլուխներ, որոնք նոյն կերպ դատելու գերազանցութիւնը ունին: Արդէն լրագրութեան ու հասարակութեան շրջաններուն մէջ այնքան է կրկնուեր մեր «կղերը վերածնելու», մեր այդ հին ու փոփոխ տիկին մէջ թարմ գինի լեցնելու աքաւորդ միտքը, որ շատերուն համար ինքնին հասկընալի բան մը դարձեր է. աքսի՛՛մ մը, որուն ճշմարտութեան դէմ կասկածելն անգամ հակառակ է հիմա մեր մէջը մօդա եղող կարճատես ազգասիրութեան: Դէ, եթէ տարիքը առած ու բարձրագոյն ուսման տէր մարդիկ՝ քուլտուրական յառաջդիմու-

Թեան երեսին թքնող այդ գաղափարով ոգևորել կրնան, ալ ինչ մեղադրեմ այս միամիտ ու սեմինարի օգով սնած աղաքը:

— Չգիտեմ. յամենայն դէպս խեղճ աղաք: Գոնէ այս բոլորէն վերջը յաջողէին էական օգուտ մը տալու. կցեց կինը ցաւակցաբար:

— Նրբ իրենց հոգևորական դառնալուն նպատակն է պսակել, թաղել, ժամպատարադ ընել և այդ բոլորի փոխարէն ժողովուրդի տուրքովը ապրել՝ ըսելիք չունիմ. հացի ու ճաշակի խնդիր է. վերջապէս դեռ գոյութիւն ունեցող արհեստ մըն ալ այդ է, որ իր կատարողը կ'ուզէ: Իսկ ասկէ անդին դատարկ աղմուկ է միայն, կամ, ինչպէս ըսի, երիտասարդական յախուռն լաւատեսութիւն: «Լուսաւորւած կղեր»: Մի՞թէ մե'ր հոգևորականութիւնը միայն պիտի լինի մարդկային զարգացման մէջ միակ բացառութիւն կադմողը. ժողովուրդի մտաւոր ազատութեան ճամբան կղերի աւերակներուն վրայէն կ'երթայ, ո՛չ թէ հակառակը: Այդ աղոց ու իրենց համախոհներու իդէալներն ու երազները ինչ ալ որ լինին, անոնց գործունէութեան անխուսափելի իրական հետեանքը ուշ կամ կանուխ միայն մէկ բան կրնայ լինիր. ո՛չ թէ հոգևորականութեան բարձրացումը, այլ հոգևորականներու մտաւոր նրբացումը ու յետագիմական ոգով գիտակցաբար զինւելլը, որը ինքնին շատ աւելի մեծ չարիք է ժողովուրդի լուսաւորութեան գործին մէջ, քան անոնց ամենախորին տգիտութիւնը. արհա՜քեղի օգուտ է՝, դուն շուտով թէյդ վերջացուր. ժամանակ է:

Ու դառնալով միւս կողքին վրայ՝ շարունակեց ընդհատած ընթերցումը:

Մինչ Սիրաքեան նոյն թափովը կ'ըշտապէր ոտքի նեղ շաւիղէն վար, որ նեղ ու երկար ժապաւէնի մը պէս ձիւ փուեր էր ժայռերուն մէջ ծռւա ու մոռ: Խի՞ճ ու աւազ վար կը գլորէին անոր արագ քայլերուն տակէն. և հոս ու հոն այդ աղմուկէն խրոնած մէկ-երկու խլէղ ժայռերուն մէջ ծերպ մը կ'աճապարէին իրենց երկար պոչերը ետեւուն քարշ տալով:

Ժապաւէնը կ'երկարէր ու միւս եզերքը անցնելու համար կը մոնէր նոյն իսկ դետակին մէջ, ուր ջուրէն դուրս ցըցւած քարերու շնորք մը բզրկաւ ժապաւէնին փեռութեւր կը ներկայացընէին:

Չուրին վրայ աղան թողուց ժապաւէնը. ու քարէ քար ցատ-

կեղծի՝ իջաւ հոն, ուր սովորաբար լողալու կու գար: Ահագին ապա-
ռաժներուն գրկին՝ մէջ սեղմըւած գետակի ամէնէն խորունկ ու
ամէնէն ընդարձակ տարածութիւնն էր այդ, ուր մէկ կողմէն ջուրը
բիւրեղ շրվէժով ներս կը խուժէր յանձնապատան աղմուկով մը,
մինչ միւս կողմէն իր նախորդ ալիքներուն նման ինքն ալ հանդար-
տած ու հիասթափ ճամբան կը շարունակէր տփգոհութեան մըր-
մունջը շրթունքներուն վրայ:

Երիտասարդի հանւիլն ու ջուրը նետուիլը ակնթարթի մը
գործը եղաւ, վերին աստիճանի զարթ ու կայտաւ տրամադրու-
թեամբ մը: Ջուրը սառն էր ու դանակի պէս կը կտրէր. և տղան
կը պոռար ցաւէն ու հաճոյքէն՝ այդ յստակ ու հեղուկ մկաններուն
մէջ ձուկի մը պէս գալարելով:

Երբ վանք դարձաւ՝ ընկերները եկեղեցիէն նոր ելած նստեր
էին իրենց սենեակը նախաձաշի տեսակ մը լուրջ ու մտախոհ դէմ-
քերով: Սենեակի դուռը կռնակի վրայ բաց էր:

Սիրաքեան մէկ ուստումով ցատկեց ներս՝ թեթեւ ու աշխուժ:

— Բարի լոյս ձեզի:

— Աստու. բարին:

— Ո՛ր էիր. հարցուց երկարահասակը կարճ ու չոր:

— Լողալու. ա՛յ, այնպէս հիանալի զով է ջուրը:

Թոթուեց երեսրբիչը, ու փռեց սենեակի դռան մօտ մամուռ
քարի մը վրայ:

— Առո՛ր համար եկեղեցիէն ելար. հարցուց նոյն հանդարտ ու
չոր ձայնը, որուն տակէն գալիք փոթորիկը իր գլուխը ցոյց կու
տար:

— Դրէթէ. քիչ մը անհանգիստ էի ներսը:

— 'Իս, այդպէս չըսես, մնա՛ր Աստու. մէջ նետեցաւ Սերոբ՝
ուրախ խնդիրի այդ հաշտարար ձևը առնելէն: Երևի, ստամոքսի
ցաւ, հէ՛. հոս սենեակները քիչ մը խոնաւ են:

— Իմ՝ ո՛չ մէկ տեղս չի ցաւեր. ես հիւանդ չեմ. պատասխանեց
Սիրաքեան այս անգամ ինքն ալ գրգռւած:

— Այն ատէ՛ն. շեշտեց Մինաս խիստ:

— Այն ատեն անպատճառ իմանալ կ'ուզես, թէ ինչու դուրս
եկայ, հա՛. դէ՛, լսէ՛. պարզապէս ինձի անտանելի էր քու անվերջ

խոշոր խաչերդ, ու ձեր խոժոր երգերուն յաւիտեանական կրկնութիւնը. գոհ ես հիմա:

— Եւ դուն քանի մը շաբաթէն սարկաւագ պիտի ձեռնադրուիս, հա:

— Սարկաւագ...

Կարծես այդ բառը կեանքին մէջ առաջին անգամը կը լսէր: Ու ակընթարթ մը վերջը կոտրած շեշտով մը տալիցուց.

— Յամենայն դէպս ոչ տարին 1460 ժամ այդ մռայլ պատերուն տակ աղօթք մը մընջելու համար:

— Երանի մեղի:

Ու գլուխին կախած լուռ սկսան ուտել:

— Այսօր, ինչ և է, նորէն քիչ մը ամպոտ է. ընդհատեց Սերոբ վերջապէս լուռութիւնը՝ այդ անախորժ միջադէպը կերպ մը մոռցընել տալու ջանքով: Թէ չէ երէկ խերս անիծեց այդ տաքցած ժայռերու այրեցեալ-գոտիին մէջէն բարձրանալը:

— Ա՛խ, հա. աղէկ միտքս ձգեցիր. ընդհատեց Սիրաքեան անտարբեր շեշտով մը ներքին անհանգստութիւնը հնար եղածին չափ քողարկել ջանալով: Ե՛ս այսօր ձեզի հետ պտոյտի գալու չեմ կրնար. նախ վերը Ագարակի կողմերը հս արդէն իջած եմ երկու անգամ, և երկրորդ՝ օրիորդին խոստացեր եմ միասին Տեկոր երթալու:

— Որո՞նք. հարցուց Մինաս կարծես ականջին չի հաւատալով:

— Օրիորդին, օրիորդ Մելինեանին:

Երկար ու կարճ ընկերները ակընթարթ մը շեշտ իրարու երես նայեցան:

Եւ ոչ ոք ոչինչ չպատասխանեց:

Ը.

Արեւը արեւմուտքի ատամնաւոր լեռներէն մէկու ուսին յենած՝ խոշոր դէմքովը կը ծիծաղէր ընդարձակ լեռնադաշտի լաջն մէջքին վրայ, որուն մէկ կողմը ինկած էր Խժկոնքի ձորի երկար ու խոր ճեղքը. ճեղք մը կարծես նժդրակով բացւած ծիրուկ բարձրաւանդակի թիկունքին՝ վիթխարի վերաբուժի մը հսկայ ձեւքին տակ՝ օրուն արդիւնքն էր բացւածքի ծուռ ու մուռ շրթունքը:

Շրթունքի այն մասին, որուն տակ ձորին պատը սեպ վար կը սահէր դէպի անդունդը, վերը ճեղքի ճիշտ եզերքին, զետիւնը չորցած խոտերուն վրայ ինկեր էին երկու վարդապետացուները:

Առտուն անոնք Արտաշէսի վարմունքէն վրդովւած ու զայրացկոտ՝ նոյն իսկ պտոյտի տրամադրութիւնը կորսնցուցեր էին: Իրիկւան դէմ միայն՝ լքիւ մը բացելու համար՝ բարձրացեր էին ձորէն դուրս լեռնադաշտը: Այդ ելքը փոխեր էր արդէն անոնց տրամադրութիւնը, և Արտաշէսն ու Վիր յիմարութիւնները՝ վերջապէս մէկ կողմ թողած՝ սկսեր էին կրկին իրենց սովորական խօսակցութիւններն ու ոգևորութիւնը, մինչև որ յոգնած նետուէր էին հոտ պահ մը հանգստանալու:

Մինաս ամբողջ երկայնքովը փուած կռնակին վրայ, աչքերը երկընքի մաքուր կապոյտին շաւած՝ կը մտածէր:

Կը մտածէր և Սերոբ նստած, ոտքին մէկը դէպի կուրծքը ծալլած, դէմքը դրած ծռնկին ու հայեացքը վտրը ձորի մէջէն վեր սլաքուղ զմբէթներու կոյտին դամած:

Յանկարծ կէս մը ընկերոջը դատնալով՝ բացականչեց.

— Ամէ՛ն, ամէ՛ն լեռան կողքին, ամէ՛ն ձորի մէջ հետք մը կայ. կայ փնտցորդ մը աւերակ կամ շէն, որ կողմ ալ որ նայես: Թագաւորի մը յիշատակը, իշխանի մը նւէրը իր ժողովրդին: Մարդ ամէն վայրիկան ակամաց այդ Բագրատունիներու սուերը իր շուրջը կ'ըզգայ. այդ խելացի, խորամանկ ու հայրենասէր Թագաւոր-նախարարներու: Եւ դիտես, տարօրինակ զգացում մըն է այս. կարծես հիւր լինիմ եկած այդ իշխաններուն հոգը. ամէն աւերակ քար, բերդ կամ եկեղեցի ամբողջ պատմութիւններ կը բանայ ինծի: Ա՛խ, ինչեր, ինչեր պահած չեն այդ Թափթփած սիւներուն ու քարերուն տակ, անոնց արձանագրութիւններուն մէջ: Աթէ այդ բոլորը փորւէր, հետախուզւէր, որչափ Թանկագին հնութիւններ դուրս պիտի եկնէին, ինչ պատմական դանձ:

Աւ. ոգևորւած աչքերը հպարտութեամբ փայլեցան: Ալըն-թարթ մը մտածեց, ու կրկին վրայ տուաւ.

— Ե՛, արդէն ինչ բանի վրայ ուշք են դարձուցեր մեր հոգևորականները մինչև հիմա: Բոլորը ծալքէն սկսելու է, ժողովել մեր հին դրականութեան փշրանքները, անկէ մեր իշխաններու ու կա-

Թուղիկոսներու պատմութիւնը այդ հոգոտած արձանագրութիւններէն, հետզհետէ հաւաքել այդ հնախօսական բեկորները, ձեռագիրները. էջմիածինը կարելի է առաջնակարգ կեդրոն մը դարձնել այդ ժողովածուներուն. ու մեր պարծանքը: Բայց հիմա է ջանք ըրեր. մեր ողորմելիները. փոհ. միայն կողոպտել են նայած իրենց ու իրենց ազգակիցներուն կոկորդը լեցնելու համար: Սակայն թիւ մեզդրեմ. տգիտութիւն: Լոյս, լոյս մոցընելու է մեր եկեղեցականութեան քառսին մէջ:

—Այլ լինի, սիրելիս, կը լինի. պատասխանեց Մինաս վստահ ու հաւատքի խորին շեշտով մը, կոնակի վրայէն քիչ մը կողքին դառնալով: Տես, արդէն սկսած է այդ լոյսի արշալոյսը փալլիլ մեր կաթողիկէ աթոռի միաբանութեան վրայ: Կարգապահ, խիստ, կեդրոնացած, սրբակենցաղ հոգեւորական միութիւն մը, հւստ մը. բոլորս միաբան նւիրած մեր լոյս հաւատքին, սրբութիւններուն, դարեւոր աւանդութիւններուն ու պատմական բեկորներուն նախանձախնդիր պաշտպանութեանը:

—Այո, անշուշտ, անշուշտ: Միաբանութիւն մը շատ աւելի ազգային, քան այդ են Վիէննան ու Վիեննաիկը. և այն ալ մեր բուն ժողովուրդին մէջ, մեր բուն հողին վրայ:

—Եւ մանաւանդ մեր բուն առաքելական. Կաթողիկէ սուրբ եկեղեցիին ծոցը:

Այլնթարթ մը լուծիւն տիրեց:

Մինաս յանկարծ ելաւ նստեցաւ. ու մտաւ թափ տալով ընկերոջը վրան՝ բաղականչեց.

—Պէտք է, պէտք է հասկըցընել այդ կաթողիկէներուն, բողոքականներուն, որ մեր եկեղեցին քրիստոնէական առաջին դարերու կազմակերպութեան ամենէն անաղարտ մէկ նմուշն է. հիմնած երկու առաքելներու ձեռքով. ամենազուտ, հերետիկոսութիւններէ զերծ մնացած ամենահին եկեղեցին: Մինչև հիմա ծուր, խեղաթիւրեր են փաստերը, պատմութիւնը. աշխատե՛ր են մոտք գործել մեր փարախը ու միամիտն՝ ըլլալ զայն թակեցընելու. իրենք խօսե՛ր են շարունակ աստուածաբանական գիտութիւններու, ուսումնասիրութիւններու անունով, իսկ մերոնք երեխայական բաներ են միայն պատասխաներ. բայց հիմա. է, հոգիս, չգիտես ինչպէս սիրտս կ'նռալ:

անհամբերութենէն. վայրկեան մը առաջ երբ պիտի լինի ինքըզինքնիս Գերմանիա նետենք. աստուածաբանութիւնը հիմնապէս իւրացուցած դառնանք ետ, ու իրենց զէնքերը իրենց դէմ:

—Ինծի ճշմարիտ կատակ կը թւի, որ քանի մը ամիսէն արդէն հեռու, հեռու պիտի լինինք մեր հայրենիքէն, մեր այս հողէն ու ջուրէն: Ստարութեան մէջ. ճիշտ Սահակ-Մեսրոբի ժամանակները, ճիշտ. որ կը մտածեմ: Եփրացեցերէնի, տափերէնի, յունարէնի խորերը թաղւած...

—Եւ մանաւանդ Աստուծաշունչի աղբիւրներու համեմատութեան. էականը չի մոռնանք: Երբեմն պարզ «է» մը կամ «ուստի» մը ամբողջ դաւանաբանական փաստ մը կրնայ դառնար, և կրնայ յամառ վիճաբանութիւններու բովանդակ դէզ մը ջաղջաղեր: Կեցիր չուռն. այս երեք-չորս տարին ալ անշուշտ կ'անցնի. ու մե'նք նորէն հոս ենք՝ այս հողին վրայ՝ զինւած ու պատրաստ մեր հաւատքի ու ազգի զարգացմանն ու բարգաւաճմանը համար կուելու: Ելիր, ելիր:

Աւ ինքըլ ոտքի ցատկած՝ սկսաւ ոտքովը ընկերը հրել:

Ելաւ Սերոբ ալ, և ուղղեցան դէպի ձոր:

Արեւը արդէն իր «գիշեր—բարին» ըսեր էր շատոնց, ու մութը խտանալու վրայ էր, որ հասան իրենց սենեակը:

—Արտաշէսը դեռ չէ եկած. նկատեց Սերոբ:

—Եւ զուրսը արդէն մ'ուրթ է գրեթէ. շեշտեց ընկերը:

Աւ վայրկեան մը վերջը աւելցուց.

—Ո՛չ, այս իրիկուն հետը լուրջ խօսելու է, և այս անհամոռութիւններուն վերջ դնելու. ամէն բան իր չափը ունի վերջապէս ու իր սահմանը:

—Ե՛, եղբայր, այդչափ ալ ետեւէն մի՛ իննար. գիտես, որ բնաւորութիւնը քիչ մը յամառ է. քիչ մըն ալ իր խելքովը ազատամտութիւն ծախել կ'ուզէ. այսինքն թէ ինչու օրիորդի մը հետ շրջելու պիտի չերթայ, ինչ ինչ, միթէ վարդապետը մարդ է՞. հազար անգամ խօսած ենք այդ բոլորի մասին, հիմա ալ գործնականապէս ցոյց տալ կ'ուզէ. դէ, գիտես, որ քիչ մը պէտք եղածէն աւելի ազատ մտածող է:

—Ազատ մտածող. ա՛, ինչ ջիղերուս դիպչող պարապ խօսք է

այդ. մենք շղթայւած մտածող ենք, ի՞նչ է. անոր ըրածը ոչ թէ ազատ մտածում է, այլ պարզապէս սխալ մտածում:

— Իհարկէ ես քեզի համաձայն եմ: Թէ մարդու իր ներքին սեփական համոզումները որոնք են՝ այդ վերջապէս իր գիտնալիք բանն է. միայն պէտք է զգուշ լինել ուրիշներու առջև գայթակղելի երեւալէ: Յիմարութիւն չէ անխորհուրդ տեղը իր վրայ ամէն տեսակ բաներ խօսեցընել տալը. ըսէ խնդրեմ ի՞նչ ըսես չեն մտածեր, եթէ յանկարծ լուրը էջմիածին հասնի, լծէ հոս ձորերուն մէջ առանձին օրերով աղջկան մը հետ կը թափառի. հիմա եկուր ուրիշները համողէ, որ այդ բոլորը մաքուր է ու թթու ազատամտութեան հետեանք: Կարելի չէ այդ արտաքին ձևականութիւնները արհամարել, ոչ, եթէ վարկերնիս բարձր պահել կ'ուզենք: Ի՞նչ ընենք, սիրելիս, եթէ ժողովուրդի համար չորեքշաբթի օրը հաւկիթ ուտելը աւելի մեծ յանցանք է, քան ծածուկ ամէն տեսակ անբարոյականութիւններ կատարելը. պէտք է յարմարեալ թէ չէ ժողովուրդի հաշիւացանքներուն. ընդհանուրի ըմբռնումներուն բացարձակ դէմ՝ գացողը դործի գլուխ բարձրանալ չի կրնար:

— Կասկած չի կայ: Ձէ, այդ տղան փչացընողը իր կարգացած գրքերն են. բոյսերու, տխմար անասուններու ու մեր ներքին ազտոտ գործարաններու նկարագրութիւնները, և այդ բոլոր անձուներութիւններուն վրայ հիմնւած տափակ բնագէտներու իմաստակ ու անճաշակ թէորիաները. ֆո՛ւշ: Շիտակը ես Արտաշէսէն շատոնց ձեռք վերցուցած կը լինէի, բայց խելացի ու ազնիւ տղայ է, վերջիվերջոյ խելքի կու գայ. թող անգամ մը սարկաւազ դառնայ, քի: Ել տարիքն ալ լինայ. մանաւանդ երբ Եւրոպա սկսի աստուածաբանական գիտութիւններուն ծանօթանալու...

Դուրսը ոտքի ձայներ լսեցան. Սերոբ ձեռքով նշան մը ըրաւ ընկերոջը. երկարահասակը խօսքը կտրեց:

Ներս մտաւ Սիրաքեան հանդարտ քայլերով, ու անտարբեր լինել ուզող տոնով մը բարեկեց ընկերները:

— Ի՞նչ բանի էք այս նեղ սենեակին անկիւնը:

— Տնտեսուհիին կ'ըսպասենք, որ սամաւարը ստանանք:

Պատասխանողը Սերոբն էր:

—Ախ, բայց չէ որ Քանեաններուն երթանք պիտի, երէկ գիշեր մարդիկը կրկնեցին նորէն մասնաւորապէս:

—Ե՛, ի՞նչ կարեւորութիւն կայ ամեն իրիկուն, երեկ գիշեր հոն էինք՝ այդ ալ հերիք է. հակառակեցաւ Մինաս: Պարոն Քանեան կը հրաւիրէ ի հարկէ, իր հաշիւները ունի, իր փոտած փիլիսոփայութիւնները դուրս տալու, ու մատներուն մէջէն մեզի հեգնելու համար: Այդ մարդիկը այդպէս են արդէն. իրենք պսակւեր, կնիկներն առեր նստեր են ու իրենց փորէն անդին չեն մտածեր. իսկ ով ալ որ քիչ մը ուրիշ կերպ մտածելու ու գործ տեսնելու միտք ունի՝ ան ալ կը ծաղրեն: Խեղճուկներ, ծաղրել գիտեն միայն:

—Բայց միրաւորւիլդ, շիտակը, բաւական անտեղի է. նկատեց Սիրաքեան չորս Ամէն մարդ իր սեփական համոզումը ունի. և ով իր համոզումը չի կեղծեր ամենաբարձր մարդն է ինձի համար: Իսկ մասնաւորապէս Քանեանի մասին աղէկ կը լինի բոլորովին լռես. երանի ամէնքը անոր կեսին չափ սրտաբայ ու հասկըցող լինէին. քեզի ո՞վ ըսաւ, որ ան գործ չի տեսներ. իսկ իր կին ունենալու մասին այդպէս արհամարանքով խօսելդ ուղղակի տգեղ է:

—Դուն սիրահարեր ես երևի այդ ընտանիքին վրայ:

—Ես սրտանց ուրախ եմ այդ ընտանիքին ծանօթացած լինելու: Դուն ալ որ քիչ մը մօտենաս՝ դուն ալ կը համակրես. անոնց պարզ խօսելէն պէտք չէ որ խորանես. մի՞թէ քեզի համար ցանկալի է կեղծաւոր ու խորամանկ մարդոց հետ գործ ունենալը: Դէ, դատարկ խօսքերը մէկդի, ելէք, երթանք. հիմա մեզի կ'ըստասեն:

—Ո՛չ:

Արտաշէս կրթընեցաւ դռան սեմի շրջանակին ու աչքերը մուծին մէջէն ընկերոջը դէմքին շեշտեց:

—Ինձի նայէ, Արտաշէս. դուն դեռ շատ պարզսիրտ ու միամիտ ես և ըրածդ ինքդ ալ չես հասկընար. ես քեզի խորհուրդ կու տալի քիչ մը աւելի զգուշ լինելի. առտուն չուզեցի խօսիմ՝ զրպուած էիր. հիմա կրնաս աւելի պաղ մտածեր:

—Եւ այդ ի՞նչ է տեսնեք պաղ մտածելիքս. հարցուց տղան ծաղրածու շեշտով մը՝ երկու ձեռքերը երկու կողմէն զրպանները դնելով:

—Ներխալ չես վերջապէս. պէտք է հասկընաս, որ կրնան վրադ խօսիլ:

—Ի՞նչ կրնան վրաս խօսիլ:

—Գէ, սիրելիս, միթէ անդ աստիճան միամիտ ես. վարդապետացու երիտասարդ աղայ մը ու սիրուն աղջիկ մը շարունակ առանձին ձորի ժայռերուն մէջ:

—Ե՛ք. հարցուց տղան հաղիւ իր ուռած գայրոյթը զսպելով:

—Գէ, ամէն բան կրնան եզրակացըներ վերջապէս:

—Նւ աչդ կրցողը, աչդ եզրակացընողը ո՞վ է. կրկնեց տղան սեղմըւած ակօաներուն մէջէն դողացող ձայնով մը:

—Վերջապէս. վանքի մարդիկը:

—Վանքի. հահահահահ. հայր-սուրբիկս ու տնտեսուհին. իհարկէ, իհարկէ. վանքի:

—Հոս խնդալու բան չի կայ: Տնտեսուհին բաւական ակնարկութիւններ ըրաւ արդէն այսօր. երեսի ծամածռութիւնները տեսնելու էիր. առտուն ալ հայր-սուրբը բաներ մը հասկըցուց, որ քեզի քանի մը անգամ աղջկան հետ տեսեր է, մանաւանդ մեր գաւէն առաջ:

Տղան սկսաւ մտածել կարծես, և վերջը վերին աստիճանի լըջութեամբ ըսաւ:

—Ուրեմն Քրիստոստուր հայր-սուրբը և Սղսօ տնտեսուհին չեն բարեհաճիր, որ ես ալ իբրեւ մարդ իմ բարեկամներս ունենամ, տեսնւիմ, խօսիմ: Նւ, երեի, Սղսօ տնտեսուհին աչդ հաջեացքներու փաստաբանութիւնը դուն ես վրադ առեր. ոչինչ. սրտանց կը շնորհաւորեմ պաշտօնդ:

—Ե՛, Արտաշէս, հոգիս, այդպէս թեթեւ կարելի չէ վերաբերւել. մէջ նետուեցաւ վերջապէս Սերոբ, որ մինչև հիմա լուռ մտիկ կ'ընէր միայն: Զէ որ աչդ բոլորը Էջմիածին կը հասնի. և հոն արդէն առիթ կը փնտրուեն վրանիս յարձակելու. համար, աչդ արտաքին ձեականութիւններուն պէտք է հպատակիլ:

—Ձեականութիւն ու ձեականութիւն: Ձեականութեան համար առտու իրիկուն ժամ երթամ, ձեքի համար երգեմ, աղօթեմ, խաբեմ, ձեքի համար դղում-գլուխ եպիսկոպոսի մը տոջն խոնարհիմ, իմ կարծիքներս ծածկեմ, իմ համոզումներս ծռեմ ու կեղ-

ծեմ, ձեք համար յարաբերութիւնս կորեմ՝ մարդկութեան կէսին հետ. ձեք համար... չէ, ինծի նայէ, ես շնորհակալ եմ քու այդ ձեականութենէդ:

Եւ ընդոտտ շարժումով մը դարձաւ իր առանցքին վրայ, ու ցատկեց սեմէն դուրս:

— Ուր կ'երթաս. պոռաց ետեէն Մինաս:

— Հոն, ուր ձեականութիւններ ընելու պէտք չունիմ:

Ու վանքի դարպասէն դուրս՝ ուղղեցաւ շիտակ Քանեաններու բնակարանը:

Թ.

Ամէհի ժաշուր իր լերկ կռնակը արեւին տւած՝ նստեր էր գետի տաշտին մէջ լայն ու ծալլապատիկ, Փոթորիկներէն խորշամած ճակատը իր սեփական սոււերին մէջը կախած՝ թաղեր էր խոր մըսմըտութի մէջ ժայռերուն այդ վիթխարի ճգնաւորը:

Եւ գետակին կենսութախ կոհակները զւարթ ու կայտառ երբ աղմուկով իրենք իրենց ու իրարու վրայ զլտորելով այդ խոժոռ փրիստփային առջւել կը հասնէին՝ ակընթարթ մը կանգ կ'առնէին զարմանքնուն. սակայն իսկոյն այդ խոր լըջութեան դիմաց ծիծաղնին զսպելու այլ ես անկարող՝ անոր երկու կողմէն վար կը ցատկէին որքան կարելի է շուտ. և իրենց չարամիտ ու հնչիւն քրքիւլ կը լսէր դեռ երկար, նոյն իսկ վարը՝ հեռուէն:

— Նստե՛ք հոս:

Ու շրջազգեստը քիչ մը ժողւելով՝ ինկաւ աղջիկը քարի մը վրայ, փրիստփայութեան սոււերին տակ, ջուրին ճիշտ եղերքը:

Արտաշէս լուռ՝ նստեցաւ անկէ քիչ մը վար, ուրիշ քարի մը վրայ, հանեց գլխարկը ու նստեց քովը:

Երեկոցեանալու մօտ էր. յոգնածութենէն շիկնած արեւը տեսակ մը նարնջի ճառագայթներ միայն կը թափէր շեղակի ձորի բերնէն վար:

Յոգնած էր զոյգն ալ երկար քալելէն ու խօսելէն. յոգնած ու հրահրած:

— Օ՛խ, ինչպէս զով է հոս, և ինչպէս սիրո՞ւն. նայեցէք տնգամ մը վեր, սարո՞ն Սիրաքեան. չէ:

Պատասխանը ուշացաւ:

— Զէք պատասխաներ:

— Է՛, օրիորդ, ի՞նչ պատասխանեմ. այս ձորին մէջ ինծի համար ամէն բան դեղեցիկ է:

Ու գաւազանը ջուրին մէջ կոխած՝ սկսաւ խառնել:

— Խեղճ բարեկամս, երևի դժգոհ էք ձեր վանքի կեանքէն:

— Դէհ, ամէն բան վարժութիւն է վերջապէս. միայն, դիտէք, շարունակ որոշեալ շրջանի մէջ, որոշեալ պայմաններով, որոշեալ շարժում ու զբաղում, որոշեալ դէմքի ու հայեացքներու մարդոց հետ. քիչ մը շատ միակերպ է ու չոր:

— Բայց չէ՞ որ այդ մարդիկը ձեր սրտակից ընկերներն են:

— Նո՛ւ, այ՛ո. այսինքն դոնէ մէկ-երկուքը. այն ալ իհարկէ մէկ որոշեալ աստիճանի:

— Ուրիշ խօսքով՝ ձեր շրջապատը բոլորովին նեղ ու գոց կու գայ ձեզի, ինչպէս կը տեսնեմ:

— Գոց, գոց, այ՛ո, բառի ձիշտ գլխուն զարկիք. գոց: Այդ զղացումը ես առաջ ալ տարտամ կերպով միշտ մէջս ունեցած եմ, բայց այս քանի օր է տեսակ մը որոշ կը զիտակցեմ արդէն:

— Այս քանի օրը. ինչո՞ւ ուղղակի այս քանի օրը:

Ու ճակտին թափած կարճ մագերուն տակէն՝ խորամանկ հայեացքը դամեց խօսակցի դէմքին:

— Դէ, օրիորդ, այս ձորին մէջ, ինչպէս ըսի, ամէն բան այնպէս սիրուն է ու. այնպէս մարդը մտածելու կը դրամադրէ, եղաւ խուսափող ու ժպտուն պատասխանը:

— Այ՛ո, ձեր մտածկոտ լինելը ես ալ նկատած եմ. մանաւանդ ձեր ընկերներու զարէն ի վեր. երևի որ և է պատճառով զայրացուցեր են ձեզի:

— Ո՛չ:

— Ի դէպ. ինչո՞ւ երէկ իրիկուն անոնք մեզի չեկան:

— Արդէն ըսի, օրիորդ. յոգնած էին քիչ մը:

— Է՛, այդ քաղաքավարութեան պատասխանն է. ինծի ճշմարիտ պատասխանը տէք դուք:

Տղան լուռ գլուխը կախեց:

— Կ'ուզէք ես ձեզի ըսեմ:

—Հապա:

—Որովհետեւ ձեր ընկերները զայրացած էին, որ երէկ ամբողջ ժամերով ինծի հետ էիք առանձին:

Տղան նորէն չի պատասխանեց:

—Ձէ. պնդեց աղջիկը ինքնավստահ ժպիտով մը:

—Ենթադրե՞նք թէ:

—Եւ այդ բոլորէն վերջը այսօր դուք նորէն ինծի հետ էք:

—Ինչպէս որ կը տեսնէք:

—Եւ այդ է որ ինծի կը զարմացընէ:

—Ինչո՞ւ:

—Ձէ որ այս իրիկուն ձեր վերադարձին նոյն անհաճոյ տեսարանները պիտի ունենաք կրկին ձեր ընկերներուն հետ:

—Ձեմ կարծեր. բացց եւ դիցաւ. ես ձեզի անցած օր ի՞նչ ըսի, օրիորդ. իմ գլխուս տէրը ես եմ:

—Իրաւ որ չափազանց բարի էք, պարոն Սիրաքեան. այդ բոլոր գլխու ցաւը ու տհաճութիւնները միայն ինծի համար, ինծի օգնած լինելու համար. չգիտեմ, ճշմարիտ, ինչպէս շնորհակալ լինեմ ձեզի:

Եւ այս ըսած էր, գրգըռող ու զուտ կանացի կեղծ համեստութեամբ մը, որ անհամբեր իր ստանալիք պատասխանին կ'ըստատէ:

—Եթէ գիտնայիք, օրիորդ, թէ դուք եւ թէ ընդհանրապէս ձեր ընտանիքը իմ վրաս ինչ տպաւորութիւն կ'ընէ, այն ատեն այդ շնորհակալութիւնները յայտնելու բնաւ պէտք չէիք չգար:

—Ի՞նչ տպաւորութիւն:

—Է՛, ի՞նչ կարիք կայ պատէ պատ իյնալու. բացականչեց տղան յանկարծ ջերմ ու կտրուկ շեշտով մը: Իմ մինչեւ հիմա ճանչցած մարդիկներէս ո՛չ ոք վրաս այն տաք ու յափշտակող ազդեցութիւնը ըրած չէ, ինչպէս ձեր քեռայրն ու դուք: Պարոն Քանեանի ամբողջ խօսւածքին մէջ արդէն այնպէս վստահութիւն, ուժ ու անկեղծութիւն մը կայ, որուն անկարելի է չի համակրել:

—Քեռայրս ալ ձեզի շատ է համակրած. ձեր ամէն մեզմէ մեկնելուն նոյնը կը կրկնէ, թէ դուք խելացի, մաքուր եւ ուժեղ բնաւորութեան տէր տղայ էք:

—Ա՛խ, որ ուժեղ բնաւորութեան տէր եմ, այդ առաջին ան-

գամ ձեր բերնէն կը լսեմ. և Աստուած գիտէ, թէ որքան ճիշտ է այդ. միայն ճշմարիտ է, որ ուժեղ բնաւորութիւնները շատ կը սիրեն: Ա', եթէ գիտնաք ինչպէս թոյլ մարդիկ են սովորաբար ինծի շրջապատողները, իմ պաշտօնակից ընկերներս. իրան, բարի ու ազնիւ, նոյն իսկ գուցէ չափազանց բարի, բայց կակուղ, յարմարւող, տեսակ մը կրաւորական, անգործնական: Եւ ինչո՞ւ պէտք է ձեզմէ պահեմ, օրինորդ. ես իմ ընկերներուս մէջ միշտ մասնաւոր դիրք մը ունեցած եմ, և այդ ինծի շողորթութած է. ուրիշ բան է զգալը, որ շրջապատողներուդ վրայ ազդեցութիւն մը ունիս. մարդ կարծես ուժ կ'ըզգայ իր մէջը. և հիմա կը գիտակցեմ, որ իմ վարդապետանալու որոշմանս շատ նպաստած է այդ զգացումը: Ի հարկէ տղայական է այդ փոքրիկ սնափառութիւնը, գուցէ և ծիծաղելի, չգիտեմ, բայց այդ այդպէս է:

Ազջիկը գլուխը քիչ աջ ծռած անթարթ երիտասարդին կը նայէր՝ առանց ընդհատելու:

— Կը տեսնէք, օրինորդ, ինքս վարդապետացու մարդ նստեր եմ ձեր դէմ խոստովանանքի:

— Բայց ինծի համար ամէնաէականը չի խոստովանեցաք դեռ:

— Այսինքն:

— Թէ ես ինչով ձեր այս վստահութեանն ու համակրանքին արժանացայ:

— Դո՛ւք, դո՛ւք... Կմկմաց տղան գլուխը նորէն կախելով: Շիտակը ինծի համար ալ այդ բոլորովին որոշ չէ. շատ բաներ կան հոտ իրարու խառնըւած:

— Օրինակի համար:

— Օրինակ, ձեր տեսակ մը բնական հպարտութիւնը ինծի շատ դրաւած է, միևնոյն ժամանակ և պարզութիւնը. վերջապէս ձեր մտածումներն ու հայեացքները կեանքի մասին, ձեր անկախութեան ձգտումը, և անոն որ ձեր մօրն ու փոքր եղբայրներուն համար աշխատել կ'ուզէք. ձեր... դէ, և այլն. այսչափը հերիք չէ: Ընդհատեց, նայեցաւ անոր, ու ժպտեցաւ:

— Ուրախ եմ չափազանց, որ մեր միասին անցուցած ժամերը ձեր վրայ անհաճոյ տպաւորութիւն չեն թողած:

— Մեր միասին անցուցած ժամերը, օրինորդ Մելինեան, ես

իմ ամբողջ կեանքիս մէջ ալ չեմ մոռնալու. ոչ այս ձորը, ոչ մեր թափառումները, ոչ խօսածնիս, ոչ իսկ ձեր ձայնն ու շարժումները:

Այս անգամ Շուշիկն էր զլուխը վար կախողը:

Մինչ տղան կը շարունակէր նոյն տաք ու բաց շեշտովը.

— Ե՛, անտարակոյց ինքներդ ալ այդ շատ աղէկ զիտէք. բայց կէտ մը, որ չգիտէք և գուցէ չէք ալ կրնար հասկընար, այդ անի է, թէ ինչ աստիճան ինծի համար հիմա անհրաժեշտութիւն սը դարձած է ձեր բարեկամութիւնը, ձեզի հետ խօսիլը, ձեր առջև իմ մտածումներս ու տպաւորութիւններս յայտնելը: Սակայն հաւանօրէն ձեզի ծիծաղելի կը հնչէ այս բոլորը:

— Կը կարծէք:

— Իհարկէ. որովհետեւ դուք իմ զգացումներս ալ ձեր զգացումներուն վրայ պիտի չափէք. իսկ իմ բարեկամութիւնս ինչ մասնաւոր տպաւորութիւն մը ըրած պիտի լինի ձեր վրան. պատահական բան մը, որ վաղը մոռցած էք արդէն: Նանձն, իզո՛ր մի՞ քողարկէք, ես գիտեմ:

— Գիտէք:

Աղջկան կուրծքը բարձրացաւ. աչքերը չամառ յառեց երիտասարդի աչքերուն. ու ջղուտ շարժումով մը սկսաւ աջ ծունկին նետած ձախ ոտքը ճօճել, մինչև որ իր ներքին հեազհետէ աճող թափը ալ զսպելու անկարող՝ վրայ տուաւ:

— Աւրեմն կը կարծէք, որ առանց ձեր մտերմութիւնը մասնաւորապէս գնահատելու, առանց ձեր կեանքով ու մտածումներովը հեռաքրքրւած լինելու, առանց դէպի ձեր ընկերութիւնը մասնաւոր հակում մը ունենալու, ես այսպէս ժամերով ու օրերով կը թափառեմ ձեզի հետ առանձին այս ձորերուն մէջ, ու այսպէս սրտանց կը լսեմ ու կը խօսեմ ձեզի, և կը պատմեմ ամէն բան: Զէմարիտ ինծի շատ աղէկ ճանչցեր էք. ու քիչ մը առաջ կ'ըսէիք, որ իմ հպարտութիւնս է ձեզի մանաւանդ դուր եկած:

Տղան կարծես երազի մէջ էր. շրջապատը մոռցած, մոռցած ինքըզինքը ամբողջ յափշտակութեամբ կը նայէր Շուշիկի բոցոտ, բարկացալու ու մագնիսացընող աչքերուն:

Աղջիկը ընդհատեց, ու կարծես առարկութեան կ'ըստասէր:

—Շարունակեցէք, օրիորդ, շարունակեցէք ձեր այդ յանդիմանութիւնը. կ'աղաչեմ:

Եւ այնպէս անքող ուրախութիւն մը դրոշմեցաւ դէմքին, այնպէս հմայած շեշտ մը կը դողար իր ձայնին մէջ, որ աղջիկը ակամայ թելթել մը ցընցեցաւ, ստիպեցաւ ժպտելու ու ձեռքը տղուն մեկնեց.

—Եկէք, մնանք նորէն հին բարեկամներ. այժմ:

Երիտասարդը չափշտակեց այդ ձեռքը:

—Միայն այն պայմանով, որ այլ ևս չիմարութիւններ չխօսիք. աւելցուց աղջիկը, ու նստած տեղէն ելաւ ոտքի:

Ճամբայ ինկան նորէն գետակին քովէն դէպի ձորէն վեր:

Նախ երկուքն ալ տեսակ մը լարած էին ու լուռ. ոչ մէկը խօսելու տրամադիր չէր, երկուքի մէջն ալ յուզում մը կար, ու իրարու նայելէ կը խուսափէին:

Վերջը սկսան խօսիլ իրենց այդ անյարմար դիրքը կերպ մը սքողելու ջանքով, ու հնար եղածին չափ անտարբեր նիւթերու վրայ:

Շուշիկ իր հիւանդանոցի կեանքէն բան մը պատմելու վրայ էր, որ յանկարծ կանդ առաւ, ու հագուստին փէշերը ժողեց:

Ձորի պատի ժայռերուն ծերպերէն հինգ-վեց տեղ ջուր վար կը ծորէր հանդարտ՝ մամոռոտ կանանչութեան մը մէջէն. և ձորի պատէն մինչև գետը եղած տարածութիւնը, որուն վրայէն զոյգը կը քալէր, քանի մը կանգուն երկարութեամբ բոլորովին թաց էր:

Սիրաքեան նախ փայտը այդ թացութեան մէջը խրեց, վերջը փորձեց մէկ ոտքովը. ցելս չէր:

—Ոչինչ չի կայ, օրիորդ. հողը պինդ է ու քարոտ. քիչ մը պէտք է կօշիկները թրչի, ուրիշ ոչինչ:

—Դէ, իհարկէ, եթէ ես ալ ձեր հաստ կաշիէ կօշիկները ունեանայի: Իմն քիչ մը որ թրչի, ալ ամբողջ օրը ոտքս թաց է. իսկ երբ իմ ոտքս թաց է ես ուղղակի դժբաղդ եմ:

—Այն ատեն պէտք է վեր ելնենք, ու սովորական ճանապարհով ետ դառնանք:

—Ախ, ոչ. ձորի մէջէն անհամեմատ գեղեցիկ է. ձորի այս մասը մանաւանդ դեռ շնորհքով չեմ եղած:

—Ուրեմն պէտք է ոտքերնիդ թրչիլը յանձն առնէք:

—Ո՛ւհ, չէ, չէ:

—Այն ատեն, օրիորդ...

Տղան ժպտեցաւ, ու խօսքը կտրեց:

—Այն ատեն ի՞նչ:

—Այն ատեն... այն ատեն կը մնայ, որ ես ձեզի այդ կտորի վրայէն անցընեմ:

—Ի՞նչպէս կրնաք դուք ինծի անցընել. հարցուց աղջիկը զարմացած դէմք մը շինելով:

—Ինչո՞ւ չեմ կրնար. կը կարծէք ձեզի բարձրացնել-տանելու չափ ուժ չունիմ:

—Ինծի զրկէք-տանիք. դ՞ուք, վարդապետ մարդ. է, դուք դժոխք երթալէ չէք վախնար. բացականչեց աղջիկը վերին աստի-ձանի դէմքի քովիկ արտայայտութեամբ մը:

—Հապա ի՞նչ ընեմ, քանի որ ոտքերնիդ թրչել չէք ուզեր. կմկմաց տղան կէս մը կտորըւած, կէս մը վարանոտ:

Ու միևնույն ժամանակ անոր աչքերուն մէջ այնպէս պարզ կը վառէր ինչի՞րք մը, աղաչանք մը իրեն չի հակառակելու:

Աղջիկը ակընթարթ մը շունչը բռնեց, յանկարծ քայլ մը ըրաւ դէպի տղան, ու վեր բարձրացուց թևերը՝ հծծելով.

—Հապա, փորձեցէք տեսնեմ, քանի որ այդչափ ձեր ուժովը կը հպարտանաք:

Վարդապետացուն երկրորդել չի տաւ. ծռեցաւ, փաթթեցաւ աղջկայ ազդրներուն ու մէկ թափով բարձրացուց:

—Ա՛ն, պռաաց աղջիկը վախցած, երբ յանկարծ ոտքը գետնէն հարըւեցաւ:

Ու երկու թևերը աղուն վիզը ձգեց:

Արտաշէս իր աջ այտին ու ձախտին տակ աղջկան դողացող ու ամուր կուրծքը զգաց միայն, ու անոր բազուկներուն մէջ իր գըլ-խուն օղակելը:

Սիրտը թփրռաաց, ու ալ կորսընցուց ինքըզինքը:

Խենթի պէս սեղմեց աղջիկը թևերուն մէջ ու սկսաւ քալել:

Ո՛ւր, որ կողմ, ի՞նչպէս: Ոչինչ չէր տեսներ: Ոտքին տակ թաց

Քարերը կը գլտորէին, ջուրը կը ցայտէր, թրչած խոտերը կը ճող-
բէին՝ ան ոչինչ չէր զգար:

Ու ջուրին մէջէն դուրս էին եկած արդէն, բայց ան կը շա-
րունակէր դեռ. և գուցէ դեռ շատ երկար, եթէ աղջկան հնչիւն
ծիծաղը չըսթափեցընէր:

Կանգ առաւ, ու աղջկան ոտքը դրաւ գետին:

— Տեսէք, թաց տեղը ուր է մնացեր. ժպտեցաւ աղջիկը իր
այլապէս զէմքովը, երկու քայլ անդին մատնանիչ ընելով:

— Է՛, թնչ ընենք, թնչ փնաս. պատասխանեց տղան անսովոր
համարձակ շեշտով մը:

— Դէ, շատ շնորհակալ եմ. երեւի յոգնեցաք. ես բաւական
ծանր եմ. ըսաւ աղջիկը խօսակցութեան լուրջ ձև տալով:

— Յոգնի՛լ. ա՛յ, օրիորդ, ես ձեզի այսպէս կրնամ տաներ ամ-
բողջ ժամերով մինչև... մինչև ձորին ծայրը, դեռ աւելի վեր, դեռ
շատ աւելի վեր:

Ու դէմքը նորէն հրահրեցաւ:

— Եթէ կրնայիք՝ ինչո՞ւ չի տարիք. հարցուց Շուշիկ յանկարծ:
Տղան չգիտցաւ ինչ պատասխանէ. և չհասկըցաւ ալ իսկապէս,
թէ աղջիկը ինչ ըսել կ'ուզէր:

— Նո՛ւ, բարեկամս, երբ նորէն ձեր վանքը դառնաք, երբ առ-
տուն կանուխ ժամերգութեան ատեն մութ կամարներուն տակ ու
ձեր սև զգեստներուն մէջ վարդապետներու շարքին մէջը կեցած՝
երբ սիրտերնիդ նեղանալու սկսի, այն ատեն մտածեցէք այս հար-
ցիս վրայ. իսկ հիմա տո՛ւն երթանք, շուտով թէյի ատեն է:

Տղան բոլորովին լրջացաւ:

— Բայց թնչ ըսել կ'ուզէք, օրիորդ:

— Ոչ, թնչ:

Ժ.

Աղջիկը հազիւ տուն ձգած՝ Արտաշէս ծանր քայլերով ու տե-
սակ մը ակամայ ուղղւեցաւ ընկերներուն քովը:

Վանքի բակը քարի մը վրայ նստեր էին երկուքն ալ քով քովի,
լուռ ու լուրջ. ըստ երևոյթին իրեն կ'ըսպասէին:

Մօտենալուն պէս՝ ելան ոտքի:

—Քալէ, միասին քիչ մը դէպի վար երթանք. եթէ շատ յոգնած չես. ըսաւ Մինաս վերջին նախադասութեան երգիծանքի շեշտ մը տալով:

—Երթանք. եղաւ կարճ պատասխանը:

Գուրս ելան բակէն, լուռ ու հանդիսաւոր առաջ շարժուեցան: «Ըհը՛, ճիշտ Շուշիկի ըսածին պէս». մտածեց Սիրաքեան ու կամաց մը ժպտեցաւ քիթին տակէն:

Երբ դարպասէն բաւական հեռացեր էին, վերջապէս նորէն Մինաս խզեց լուռութիւնը.

—Գիտե՞ս, Արտաշէս, մենք որոշեր ենք վաղը առտու մութին ճամբայ ելնենք դէպի Անի:

—Վաղը առտու. ինչո՞ւ այդչափ կ'ըշտապէք. չէ՞ որ գոնէ շաբաթ մը Խժկոնք նստել էինք մտադիր:

—Այո՛, բայց... է, որչափ մնացինք այն ալ հերիք է. եթէ ուղենք քանի մը օր ալ Հառիճ կանգ կ'առնենք. այդպէս աւելի աղէկ է:

—Ա՛խ, պարսպ խօսք. սպասեցէք շաբաթը լրանայ, քանի եկեր էք:

—Ո՛չ: Ինչպէս ըսի՝ արդէն որոշած ենք. վաղը առտու կանուխ ճամբայ ելնենք:

Ու բոլոր բառերը հատիկ-հատիկ շեշտւած էին:

Սիրաքեան շրթունքը խածաւ, քիչ մը մտածեց, և իր անսարբեր շեշտը պահել ջանալով՝ պատասխանեց.

—Աղէկ, եթէ այդչափ կ'ըշտապէք, և եթէ այդպէս հաստատ որոշած էք՝ բարի ճանապարհ կը ցանկամ. երևի ութը-ինը օրէն ես ալ ձեր ետեւէն կը հասնիմ:

—Ի՞նչ. բացականչեց Սերոբ դող ելած:

—Ո՛չ. դո՛ւն ալ հիմա մեզի հետ պիտի գաս. շեշտեց Մինաս պաշտօնական խօսւածքով մը:

—Մթթէ:

Ու Սիրաքեան ժպտեցաւ հեղնօրէն:

—Այո՛. ես այդ կը պահանջեմ՝ քեզմէ:

—Կը պահանջե՞ս. պահանջէ:

—Եւ այն իրաւունքով, որ քու վարմունքդ ու չիմարութիւն-

ներդ հէ միայն քեզի, այլ մեզի ալ հաւատարապէս անդատութիւն կը բերէ. դուն քու անունիդ հետ մեր անունն ալ կը կոտրես: Գիտե՞ս այս իրիկուն հայր-սուրբը ինչ ըսաւ. Վնոր տիրացուները մեր ժամանակէն աչքը դոց ոչխարները չեն, կ'ըսէ, դեռ վարդապետ կամ եպիսկոպոս դառնալու ալ չեն սպասեր. միայն ինծի կը թւի, որ դործը քիչ մը շատ բաց կը բռնեն, կ'ըսէ: Հիմա կը հասկընաս, թէ ինչ իրաւունքով քեզմէ կը պահանջեմ. դուն իրաւունք չունիս մեր վարկը, մեր դիրքը կոտրելու:

Սիրաքեան յանկարծ կանգ առաւ, դարձաւ խօսողին, ու զըսուած ձայնով մը կցեց.

— Ինծի նայէ. ինծմէ հէ պահանջելու իրաւունք չունի. իսկ ով կը կարծէ, թէ իմ մերձաւորութիւնը իրեն անդատութիւն կը բերէ՝ կրնայ անմիջապէս հեռանալ. բարի ճանապարհ:

— Վա՛յ, ուրեմն անգլիացի. աղէկ, միայն գիտցիր, որ այդ հեռացողները պարտական են բոլոր եղելութիւնը հանգամանօրէն պատմելու ուր որ հարկ է:

— Այդ ինծի համար քիչ հետաքրքրութիւն ունի. իմ դործերուս դատաւորը ես ինքս եմ. պատմեցէք, խօսեցէք ինչ և ուր որ կ'ուզէք:

— Բայց հետեւե՛ք:

— Ի՞նչ հետեւանք:

— Ա՛յն, որ գուցէ կը հարկադրւին քեզի ձեռնադրուողներուն ցանկէն դուրս ձգելու:

Սիրաքեան ամբողջ մարմնովը ցընցեցաւ. դէմքին վրայէն բան մը անցաւ. արագ. և երկնային, լո՛ւս, թանձրացող մութին մէջէն ընկերոջը հայեացքին մէջը նայելէն վերջը՝ պատասխանեց չափով զարկով մը.

— Եւ շատ ալ խելացի բան կ'ընեն:

— Ա՛յ. բացականչեց Սերոբ սաղշած, ու նայեցաւ երկարահասակին:

— Ուրեմն խնդիրը այս աստիճան հեռուները դացած է արդէն. միմեջեց վերջինս ակռաներուն մէջէն, զլուսը ցաւակցաբար շարժելով:

—Այն, այն, այն վաչրկեանիս ես պարզ, շատ պարզ կը տեսնեմ, որ իրաւունք ունիք. ոչ, իմ բանս չէ, իմ բնաւորութեանս բանը չէ այդ շղթայւած, չափւած-ձեւած կեանքը. այդ ձեականութիւններու ու կեղծիքի յաւիտեան կրկնութիւնը, այդ իր ներքին համոզումներու, իր բնածին զգացումներու դաւաճանութիւնը. գործունէութեան այդ մանաժապտո՞ւ ճամբան, ոչ, ինծի համար չէ. շատ խելացի բան կ'ընէք, շատ, նետեցէք ինծի ձեր ցանկէն դուրս:

—Չէ, բարեկամ, ընդմիջեց Մինաս: Իմ կարծածէս շատ աւելի խորն է թափանցե՞ր մէջդ թոցնը, այլ ևս քեզի բան հասկըցընելը դժուար է: Միայն անկեղծ խօսելով՝ ես քու բնաւորութեանդ մասին շատ աւելի բարձր ու վստահ գաղափար ունէի, քան էսպէս եղեր ես: Ես ի հարկէ բնաւ չէի կրնար երեակացեր, որ որեւէ ազջկան մը կտոր քեզի այդպէս անմիջապէս խելքէ հանել կրնայ, այդպէս բոլոր սրբութիւնները ոտքի տակ տալ, տւած խոստումդ արհամարել, մինչև հիմա փայփայած ծրագիրներդ ուրանալ, ու մեր բարձր նպատակները պատռել ու անդին նետել այդպէս: Այդ աստիճանի ողորմելի, թոյլ ու զղայարանքներուդ գերի չէի երեակացեր ես քեզի:

—Տղայ ինչ լսել կ'ուզես. հարցուց Սիրաքեան խոժոռած ու մոացիր, այդ բոլորի իմաստը իսկոցն չըմբըռնելով:

—Ըսածս շատ պարզ է. այն, որ քու բոլոր խոշոր-խոշոր բառերդ, դժգոհութիւններդ, բնաւորութիւնդ և այլն բոլորը դատարկ խօսքեր են. և փաստը այն է, որ ապուշի պէս սիրահարեցար առաջին հանդիպած ազջիկանդ. նա, այդ մանկաբարձուհի է, ինչ է. արհեստն ալ իրեն պէս հիանալի. շնորհքէն յայտնի է ինչ լինելը. խօսւածքը, քալւածքը, մանչու մագերը. ոչ համեստութիւն, ոչ պարկեշտութիւն:

Սիրաքեան վերջին խօսքերը չի լսեց անգամ:

«Սիրահարամ» կը մտածէր. և ականաց զլուխը քիչ մը վար թերւեցաւ. սիրահարամ, իրան:

Տղու այդ կտորած դիրքը ընկերներուն սիրտ տւաւ. ու Մինաս ձայնը փոխեց.

—Այլ տեսնես, սիրելիս, որ նորէն քու ընկերներդ քեզի ձեռք

կու տան սատանայի փորձութեան վայրկեանին. նորէն քու ընկերներդ: Այդ տեսակ փորձութեան ենթարկուելը իհարկէ յանցանք չէ, ոչ ալ մեղք, բայց հականը յաղթելն է, տակէն յաղթական ելնելը. այդ քեզի աւելի պատիւ կը բերէ վերջը: Դուն սիրելիս, ընկերներդ ահանջ դիր միայն, չես զղջար: Ուրեմն վաղը առտու կանուխ կը մեկնինք, չէ. տուր ձեռքդ:

Ու ձեռքը մտերմօրէն տղու դաստակին դպցուց:

Արտաշէս թոթալուեցաւ, թեւը ետ քաշեց արագ ու գլուխը հպարտ վեր բարձրացրնելով՝ ըսաւ արհամարոտ.

— Իմ ընկերս ան է, ով ինծի կը հասկընայ: Վաղը առտու կրնաս երթար ուր որ կ'ուզես, ինծի հետ գործ չունիս:

Եւ առանց ընկերներու քարացած դիրքին ուշք դարձընելու արագ հեռացաւ ու աներևոյթ եղաւ մօտակայ ծառերուն ետեւը:

Այս վերջին օրերը տղու մօքէն արդէն քանի մը անգամ անցեր էր թեթեւ, թէ ինքը իր ընտրած կոչումին յարմար չէ կարծես, թէ ինքը իր ամանին մէջը չէ ինկած, թէ իր հակումները կրօնաւորի պարտականութիւններուն հետ զոյգ չեն երթար: Բայց այդ տարտամ զգացում մըն էր եղած միայն, իր ձեռնադրութեան վրայ կը նայէր իբրեւ կատարւած որոշ իրողութեան վրայ. արդէն խօսք տւած վերջացած բան էր, որու մասին այս կամ այն պատճառով գուցէ կարելի էր քիչ մը ցաւիլ, բայց միայն այդչափ. ետ դառնալու գաղափարը անգամ գլուխը եկած չէր: Բայց գաղափարի փոխարէն ետ դառնալու ցանկութիւնը, առանց իր գիտակցութեան, այն աստիճան զօրեղացած ու հոյ էր գրաւած իր մէջը, որ ընկերոջ կողմէն թեթեւ ակնարկ մը ետ դառնալու հնարաւորութեան մասին, ու իր վարդապետանալու ամբողջ շէնքը փլած էր մէկ անգամէն: Շէնք մը, որուն հիմքերը առաջընէ խախտեր էին արդէն վերջին օրերու խօսակցութիւնները, դէպքերը ու մանաւանդ իր անվերջ առանձին մտածումները:

Փայռի լերկ գանգ մը հողի ներքին շերտերէն հետաքրքրութեամբ դուրս էր երկընցուցեր իր վիզը մութին մէջ, ձորի դատարկութեան վրայ. կարծես իր խաւարի վարժած տեսողութեամբը դիտելու համար վարն ու շուրջը ու տեսնելու, թէ զոնէ հոս մայր-երկրի ծոցին վրայ՝ գոցութիւնը որ եւ է խորհուրդ մը ունի,

Թէ հոտ ալ նոյն դարաւոր օրէնքներու միակերպ, անիմաստ ու զանդաղաշարժ կրկնութիւնն է, ինչ որ խորը՝ մայր-երկրի ծոցին մէջ:

Եւ ճիշտ այդ դուրս երկընցած լայն վիզի արմատին մօտիկ՝ վեր կը սլանային երկու քոյր, նրբամէջ բարդի:

Հոտ, ձորի ելքին, այդ զոյգ բարդիներուն տակ Սիրաքեան նեաւեցաւ գետին՝ ժայռի լերկ վիզին վրայ: Իր ներքին գրգռումն ու ուռած արհամարանքը մինակ մնալուն պէս սկսել էր իջնել, թուլնալ, ու հալեր էր բոլորովին. հիմա յաջորդեր էր դժգոհ ու նեղսիրտ տխրութիւն մը: Ընկերներուն հետ ունեցած այդ առաջին որոշ ընդհարումը անախորժ, ճնշող տպաւորութիւն մը թողեր էր իր վրայ. որուն կը միանար խառնակ, իրար հակասող զգացումներու պատճառած անհանգստութիւնը:

Երկնի մնաց ան նստած՝ այդպէս խոժոռ ու անշարժ. մինչև որ սրտին մօտերը ուղղակի Ֆիզիքական ճմուժ մը ստիպեց զուլւը բարձրացնելու. խոր շունչ մը առաւ, ու հայեացքը ինկաւ դիմացը, վեր: Հոն, ձորին բերանը դոգաւոր ժայռի մը եզերքին լոյսի բարակ երիզ մը կը ցոլար. երիզը քիչ-քիչ լայնեցաւ, պայծառացաւ. ու անոր ետեւէն հանդարտ դուրս սահեցաւ լրիւ լուսինը ու ակընթարթ մը կանգ առաւ կարծես ժայռի այդ դոգաւոր շրթունքին վրայ՝ սկիհին վրայ բռնւած նշխարհքի մը պէս:

Եւ տղան յանկարծ մտաբերեց, որ ինքը այլ ևս հոգեւորական չէր. վեղարաւոր ապագան, խուցի չոր կեանքը միայնակ ու միակերպ, եկեղեցական պաշտամունքները իրենց խունկերովն ու սաղմոսներովը, այդ բոլորը ալ երազ մըն էր իրեն համար. անցած երանք մը, ուրկէ հիմա կ'արթննար:

Եւ այդ մտածումը նախ ակորժ թեթևութիւն մը թափեց իր զգացումներուն վրայ. մէկ ալ՝ սիրտը ուժգին զարկաւ ու վայրի ուրախութիւն մը խուժեց իր կուրծքը. չէ որ ալ ազնաւ էր ինքը. ազնաւ՝ իր յանձն առած պաշտօնի անհաճոյ պարտականութիւններէն ու անիմաստութիւններէն. ազնաւ՝ վանքի դոյց ու ճնշող կեանքէն. ազնաւ՝ իր զգացումն ու հայեացքները վարագուրելու անհրաժեշտութենէն. ազնաւ ինչպէս դուրսի բնական մարդիկն էին: Դուրս. շուտ դուրսի աշխարհ, դուրսի կռիւներուն ու աղմուկին մէջ, դուրսի կեանքովն ու աշխատանքովը, դուրսիներուն հետ...

Եւ յուզման ներքին թափէն ցաւակեց ոտքի. նայեցաւ շուրջը: Մուծը փարատած էր: Լուսնի գունաթափ լոյսին տակ ձորին բերնէն ապառաժները մրցումի էին ելեր, թէ ո՞վ իրենցմէ իր շուքը ամենէն աւելի հեռուն, ամենէն աւելի վար նետել կրնայ. վար, մինչև հոն, ուր դետակը արտարալով փէշերը ժողած կը վազէր. փէշերը իր արծաթթել ծածկոյթին, որ միայն լուսնի աչցելու թեանը պահեստի սնդուկէն կը հանէր:

Աչքերը աչդ փաշտելովուկին՝ տղան ալ սկսաւ դետակին հետ վար վազել՝ վերի ճամբուն վրայէն: «Գուրսիներու» մասին կը մտածէր, իր սրտին ամենէն մօտիկ դուրսիներու, գուրսի աղջկան:

«Ուրեմն ինքը կը սիրէր աչդ աղջիկը». իրեն աչդպէս էին ըսեր: Ինքը մինչև հիմա չարած այն գաղափարին, թէ կուսակրօն մըն է, առանց որոշ ոչինչ խորհելու՝ իր բոլոր զգացումներուն վրայ կը նայէր, իբրեւ պարզ բարեկամութեան, մտերմութեան վրայ. թէև կ'ըզգար, որ շատ տարօրինակ ու խախտ տուող թելեր կային բարեկամութեան աչդ հիւսւածքին մէջ. բայց չէ որ արդէն ինքն ին բացառիկ բան մըն էր աչդ մտերմութիւնը. մտերմութիւնը դերատի աղջկան մը հետ: Եւ հիմա մէկ անգամէն իր երեսին կ'ըսէին, թէ ինքը կը սիրէր, թէ իր վարմունքը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ պարզ սեռական սէր, որու մասին այնչափ լսած էր ու կարդացած. սէր դէպի հակասեռ մը: Եւ աչդ նորութիւնը խկապէս քիչ զարմանք կը պատճառէր հիմա իրեն. չէ որ իրողութիւնը նոյնն էր, ինչ որ առաջ. անունն էին փոխէր միայն. ձգտում մը դէպի աղջիկը, յափըշտակութիւն մը, ոգևորութիւն մը անոր մօտիկութենէն, պահանջ մը ըսելու խօսելու, իր մտածումներն ու տպաւորութիւնները անոր յայտնելու. և աչդ բոլորի գումարը, որ մինչև հիմա տարօրինակ բարեկամութիւն էր, ուրիշները անւանէր էին սէր. դիցուք. ինքը համաձայն էր և աչդ նոր անւանակոչութեան:

«Անւանակոչութիւն». իր մտածած բառը իրեն ալ տարօրինակ եկաւ. խնդաց: Ու մէկէն բռնն պէտք մը զգաց յանկարծ խօսելու, երգելու աղմկելու: Ինչ աչդպէս միս-մինակ կը թափառէր լուսնին տակ. միշտ մինակ. հերիք չէր: Եւ յիշեց, որ Քանեանները հիմա թէյի վրայ էին և անշուշտ կը զարմանային իր ուշանալուն:

Ուժգին թափով մը դարձաւ կրունկին վրայ, ու երգ մը սու-
լելով ետ շտապեց:

Ինքը կորաւ շուտով ձորի պատին ձգած թանձր սուերին մէջ,
բայց իր սուր ու զւարթ սոյլը կը հնչէր դեռ երկար. և բարձր
քարանձաւներու խաւար խռոչներէն արձագանգները քնկոտ ձայ-
նով մը իրենց նինջը խանգարողի սուր շեշտերը կը կրկնէին. մէկը
շարացած, միւսը հեգնելով, ու բոլորն ալ զժգոհ:

ԼԱ.

Երբ Սիրաքեան աչքը բացաւ՝ պայծառ օր էր. սենեակը մարդ
չի կար: Սեմի վրայ գէպի դուրս նստած էր Սերոբ և գլուխը դռան
շրջանակին յենած կը նայէր հեռուն՝ իր մտքերուն մէջ թաղած:

Երբ ներսը շարժում լսեց՝ խսրոջն դարձաւ ետ:

—Արթընցա՛ր, ծնի՛լ Մարտիրոս. ըսաւ մեզմ' ու կատակող շեշ-
տով մը:

—Ի՞նչ, կ'ընես հոռ, հարցուց տղու քնկոտ ձայնը:

—Կ'ըսպասեմ քեզի, որ ելնես, Երթանք միասին լողալու:

—Մինասը հըր է:

—Զգիտեմ. դուրս ելաւ:

Արտաշէս ցատկեց անկողնէն, արագ հագւեցաւ, զարկաւ սրբիշը
ուսը. և սկսան ձոր իջնել:

—Հապա այս առտու մեկնէիք պիտի. ի՞նչ եղաւ. հարցուց
յանկարծ:

—Է՛, անխելք. քու ըսածիդ ինքդ կը հաւանս. առանց քեզի
հըր կրնանք մեկնիր: Այդ տեսակ խօսքեր տաքցած ատեն կ'ըսէի,
բայց միթէ հնար է իրադործել:

—Ինչու ոչ:

—Կարծես չես հասկընար. վիճել, քիչ մը կրքոտիլ, հակաճա-
ռի՛կ այդ իհարկէ հասկընալի է. բայց խսկապէս կուիլ, ձգել հե-
ռանալ՝ այդ միթէ կը վայլէ պաշտօնակից, սրտակից ու նպատա-
կակից ընկերներու:

—Բայց այդ մակդիրներէդ երբ ոչ մէկ հատը ալ ևս ինձի
վերաբերմամբ ծիշտ չէ:

—Ինչպէս թէ:

—Ձէ որ ալ ցուցակէ դուրս նետուած մարդ եմ ես:

—Դժո՛ւմ. կարծես Մինասի չափազանցութիւնները սիրող բնաւորութիւնը չես գիտիր. ան ըսաւ, դուն ալ սրտիդ առիր երեւի, հմ:

—Ամենեքն, ընդհակառակը. ես ուրախ եմ, որ իրենք իրենց կամքով ինծի դուրս նետեն ու աւելորդ գլխու ցաւերէ ազատեն ինծի: Այս կամ ա՛յն կերպով լինելու է վերջապէս. աղէկ է իրենք իրենց կողմէ ընեն:

—Է՛, վերջ տո՛ւր, Արտաշէս, այդ անհամ կատակին. ըրաւ Սերոբ տեսակ մը դժկամած:

—Հոս կատակ չի կայ. ես լուրջ կը խօսիմ. իմ վարդապետութիւնս այլ ևս ծալլած ու դարակը դրած խնդիր է:

Սերոբ կանգ առաւ դէպի ձորը վազող նեղ արահետին վրայ, ու կծկըւած դիմագծերով՝ շեշտ ընկերոջը երեսը նայեցաւ: Ու ակընթարթ մը լռութենէ վերջ՝ հպարտ ու յստակ շեշտով մը կցեց.

—Եթէ քու անձնական երջանկութիւնդ մոռնալու չափ բարձր չէիր կրնար մնար, եթէ մէջդ այդ մարդկային գերագոյն զոհաբերութիւնը ընելու չափ ուժ չէիր զգար, ինչո՞ւ խօսք տւիր կուսակրօնութեան:

—Զոհաբերութիւն. այդ էր, էհ, ինծի հրապուրող զրդիչներէն ամենէն մեծը: Մտածել, որ քու ժողովուրդիդ քու ազգիդ համար զոհեր ես քու սեփական անձդ, երջանկութիւնդ. դէհ, շողոքորթիչ է, իհարկէ, և մարդու զգացումներուն թեւ տուող. մարդ կրնայ մի՛շտ վերէն նայիլ վարի սովորական մահականացուներուն վրայ, ու կրնայ արհամարել անոնց քննադատութիւնն ալ հեզնութիւնն ալ. այդպէս չէ: Միայն հոն է ցաւը, որ այդ վսեմութեան եօթներորդ երկինքը կ'ըսկըսի ոռքերուդ տակէն փախչիլ, երբ քիչիկ մը լրջօրէն այդ «գերագոյն անձնագոհութիւնը» վերլուծելու սկսիս: Ընտանեկան կեանքէն ձեռք վերցընել՝ այդ չէ բոլորը. ամենամեծ ապուշութիւն մը, կասկած չի կայ. բայց ո՞ւր է հոտ քաջութիւնը. կարծես դուրսը քիչ կան աչրիներ ու ամուրիներ: Է՛, սիրելիս, չխափենք ինքըզինքնիս. հիմա սկսած է ալ ամէն բան ինծի ուրիշ գոչնով երեւալ. այդ անձնագոհութիւն ըսածնիս պարզապէս խուսափում մըն է դուրսի կեանքի դժւարութիւններէն ու նիւթական մաքառամներէն, ուրիշ ոչինչ:

—Բայց սուտ կը խօսիս:

—Դժբաղդաբար, ոչ. աչքիդ առջև բեր մէջ մը, թէ ինչ թոյլ ու անճարակ տղաք են սովորաբար մեր ընկերները. ով գիտէ ինչ ողորմելի բաներ պիտի դառնային դուրսի կեանքին մէջ. իսկ հիմն. դիր վեղարը, ինքըղինքդ համարէ ժողովուրդի համար զոհաւած մը, կեր պատրաստ ու ձրի, առանց գոյութեան կռիւի, առանց մրցման, և նոյն իսկ գուցէ առանց աշխատանքի:

—Ձրի, առանց աշխատանքի, մենք որ...

—Այո, այո. միայն աւելցնուր այդ բոլորի վրայ և փառասիրութիւնը. բայց աժան փառասիրութիւնը. առանց քու ուժերուդ առաւելութենէն, առանց քու սեփական արժանիքէդ մասնաւորապէս կախում մը ունենալու՝ օր մը կը դառնաս եպիսկոպոս, գուցէ և աւելի. ստորին պաշտօնեաները խոռնկ կը ծխեն փիլոնիդ շուրջը, քեզմէ կախած կը լինի կարգ մը հարցերու վճիռը. կը վայլես մեծաւորի անուն ու փառք. կը դառնաս հրամայող տիրող մը. մեծ մարդ:

—Բայց, Արտաշէս, լռէ. ամօթ է, ամօթ:

—Մի վրդովւիր, սիրելիս. ի հարկէ այս բոլորը այդպէս պարզ ու մերկ կերպով ոչ դուն մտածած ես, ոչ ես. բայց կրնաս ձեռքդ խղճիդ վրայ ըսեր, որ այդ ամէնը, անշուշտ աւելի անորոշ կերպով ու աւելի բանաստեղծական անուններու տակ, քեզի համար հրապուրիչ է եղեր ու քու վարդապետանալուդ վրայ չէ ազդեր: Վերջին օրերս այս հարցերուն վրայ ես շատ եմ խորհեր, խորհէ և դուն:

Սերոբ խոժոռ ու անթարթ ընկերոջը կը նայէր:

Նրկուքն ալ կեցէր էին դէմդէմի երկու ժայռերու մէջ ինկած նեղ անցքին մէջ. Սերոբ թեթեւ մը ժայռի մամուռ կողին յենած. Արտաշէս արահետին ճիշտ մէջտեղը՝ տաք ու կրքոտ խօսւածքով մը անդադար ձեռքի սրբիչը օդին մէջ շարժելով:

—Հիմա իմ տենչանքս է կռիւով, կեանքի մէջ, իմ սեփական ուժերովս ինծի համար ճամբաց բանամ: Կուսակրօնի այդ պատրաստ, լայն ու հանգիստ ճամբէն քալելը քաջութիւն չէ: Դուն ինչ կ'ուզես ըսէ. ես մէջս ուժ կ'ըզգամ, և ալ պատուաբեր չեմ համարեր վեղարի հովանիին տակ մօնելը:

—Սակայն կը մոռնաս այդ վեղարի տւած բացառիկ առաւելութիւնները, դիրքը, ասպարէզը:

— Ե՛, բերան ըրած նախադասութիւններ, որ ես ալ քեզի պէս հազար անգամ կրկներ եմ: Վաղա՜յն ատեն թիւններ: քի մը փորփրէ ու կը տեսնես, որ ատենք մեծ մասով միայն մեր ցանկութիւններուն մէջ գոյութիւն ունին: Գալով վեղարի աստարէ-ղին՝ հոն, ուր բարձր հոգևորականութեան հետ որեւէ քաղաքական ազդեցութիւն է կապուած, ինչպէս որ այդ մահմեդական տիրապետութեան տակ է, նորէն խորհուրդ մը ունի դուցէ, երբ մարդ վեղարի դիրքովը ոգևորւի. գոնէ ոգևորւի ու ձգտի. ուրիշ բան է, թէ ինչ կրնայ ըներ իրապէս: Բայց քաղաքակրթւած պետութեան մը մէջ, ուր կրօնաւորը բոլորովին բաժանուած է քաղաքական ու տնտեսական ազդեցութենէ, ի՞նչ կայ վեղարաւորի մը ձեռքը զուտ կրօնական-վարչական խնդիրներէ դուրս:

— Ալ հոտ կը ներքս. ինձի նայէ. բացականչեց ընկերը՝ ձեռքի հարստ ու հրամայող շարժումով մը:

— Ո՛չ հոտ կը ներքս, ոչ ուրիշ տեղ. ներքին ալ պէտք է մէկ կողմ՝ դնել կրօնաւորութեան հետ:

— Վա՛յ:

Ու Սերոբի դէմքը կարեկցոտ արտայայտութիւն մը հազաւ:

— Ուրեմն քեզի համար ալ գոյութիւն չունին հոգևորականութեան ձեռքը եզոզ աշխատի կենսական խնդիրները:

— Բերան ըրած նախադասութիւն մըն ալ աչքս Մէկ կը ցանկացի գիտնամ ի՞նչ կենսական խնդիրներ են ատենք: Կը չի ըմ, մեր վերջնական խօսք տալու ատեններն էր, թէ ինչպէս ուղեղս կը չարչրկէի իրօք կենսական բաներ մը գտնելու համար, որոնք իմ հոգևորական դառնալս աչքիս անհրաժեշտ դարձնէին. պէտք էր անպատճառ ինքըզինքս համոզէի, և ձարեցի ի հարկէ թուքով փակցուցած քանի մը բաներ, որոնք ահա թուքի չորնալուն պէս սկսան վար թափիլ: Իրականութիւնը կ'ուղեւ. հոգևորականներու ձեռքը հիմա շատ քիչ բան կայ կենսական, այսինքն ժողովուրդի կեանքին անհրաժեշտ. իզուր տեղը երևակայական դերերով աչքերնիս չի շարժենք: Եւ գիտէս, մեզմէ կախուած խնդիրներու ալ մէկ շատ խոշոր մասը միայն մե՛նք ժողովուրդի համար կենսական կը կարծենք, որովհետեւ մեր գլուխը լեցեր են հին հասկացողութիւններով, մինչդեռ դուրս կեանքին մէջ, ինչպէս կ'երևի, ատենց կարևորութիւն տ ող չի կայ:

—Եղաւ գնաց. բացականչեց Սերոբ հեգնօրէն. ու աւելի ամուր
 Կպաւ ժայռին:

—Իսկ ինչ կը վերաբերի մեր ծրագիրներու մնացած մասին,
 եկուր քեզի հետ անկեղծ խոստումանինք, որ միայն մե'ր զիւրու-
 թեան համար է, մե'ր օգտին, վեղարաւորներուս. աւելորդ տեղը
 ժողովուրդի հաշին չի գրենք: Կալածական բարեփոխումներ, տըն-
 տեսական կանոնաւորութիւն, վարչական խիստ կարգ, ուժերու կեդ-
 րոնացում, և ամուր ձուլած միաբանութեան մը հիմնարկումը.
 ասոնք չեն:

—Է', այդ բոլորը ժողովուրդի համար չէ. այդ կանոնաւորու-
 թիւնը, այդ ամրացումը:

—Բաւական ժամանակ կայ՝ մեր թերթերէն մէկուն մէջ յօդ-
 ւած մը կարդացեր եմ. ուր սո միտքը արծարծւած էր, թէ կեդ-
 րոնացումն ու խիստ կազմակերպութիւնը արագ քայլերով դէպի
 քարացած կաստայականութիւնը կը տանի, թէ բոլոր կաստաներն
 ալ մեզի պէս մի'շտ ժողովուրդի անունով են ուժոյնալու սկսեր,
 շատ շանցած նոյն ժողովուրդի կռնակը հեծնելու համար բոլորովին:
 Այն ատեն այդ յօդւածը ինծի չափազանց վշտացուց ու չար-
 չարեց. և անկէ ի վեր մի'շտ քանի մեր միաբանութեան ուժեղաց-
 ման մասին խօսք դառնայ՝ ես ակամայ կաստայի մասին կը մտածեմ:

—Դէհ, եթէ մինչև անգամ մեր ողորմելի լրագիրներու տխու-
 րութիւններն ալ քեզի զբաղեցընել է սկսեր, ալ իհարկէ, ըսելիք
 չի մնար:

Երկուքն ալ սրահ մը լուս էին:

Սիրաքեան հանեց գլխարկը, մասներովը մէկ-երկու անգամ
 ասնորեց մազերը, ծածկեց նորէն գլուխը ու շարունակեց.

—Ձէ. ժողովուրդը մեզմէ խեր չունի. մենք կորլւած ու
 կղզիացած մարմին մըն ենք հասարակութենէն դուրս: Այս կողմէն
 նայած քահանան մեզմէ ահագին առաւելութիւն ունի՝ մինչև վերջը
 իր ժողովուրդին մէջը. անոր նեղ ու լայն օրերուն, խինթ ու վըշ-
 տին մասնակից: Իսկ մենք, տես, քահանայութիւնը չենք ընտրած:

—Ամէն մարդ ի՞նչ տեղը. ահագին կրթութիւն ու համալսարա-
 նական պատրաստութիւն ստանալէ վերջը խելացիութիւն չէ գլուզի
 մը անկիւնը քաշուել ու մէկ-երկու տասնեակ մարդոց մասին միայն

մտածել. շատ ստացողէն շատ կը պահանջէի: Վերջապէս այդ բոլորը, սիրելիս, քու կողմէն դատարկ պատճառաբանութիւն է. աղէկ, եթէ ինքդ քու ըսածներուդ համոզւած ես՝ եղի՛ր տէրտէր:

— Ի՞նչ. ո՞չ:

Ու Սիրաքեան ծիծաղեցաւ դառն ու հեգնոտ ծիծաղով մը:

— Լսէ՛. եթէ իմ մէջս ճշմարիտ ժողովուրդին համար աշխատելու իղձը կայ, և ո՛չ թէ այդ անունին տակ տարբեր եսական զգացումներ են ինծի դրդողը, այն ատեն ես քու քահանայութեանդ ալ պէտք չունիմ: Տէրտէրի ամենամեծ առաւելութիւնը ժողովուրդին մէջ խրած լինելը չէ՛. աղէկ. աշխատելու է որ և է ուրիշ միջոցով, ուրիշ աւելի ազատ գործով մը հասարակութեան վարի խաւերուն մէջ մտնելու: Ատով նախ ազատ կը լինիմ քահանայի խեղճուկ, ճնշող, ուժն ու ձգտումները ջլատող նիւթականի մուրացկան կեանքէն. անկախ կը լինիմ շրջապատողներէս, և մանաւանդ պաշտօնակիցներուս ու մեծաւորներուս ինտրիգներէն, քմաջներէն, ու ներքին հազար մանր-մունր ազոտութիւններէն. ամէն ըրած քայլիս խոչընդոտ չեն հաներ դէմս դարերէ իվեր փիլոնի փէշերուն պինդ փաթթւած հալեացքներն ու սովորութիւնները, և վերջապէս, ամենաէականը, ստիպւած չեմ լինիր ինքըզինքս բռնադատելու հոգևոր կոչումի առատ անբնականութիւններուն, ձեականութիւններուն, կեղծիքներուն. որոնցմէ ամենասուսկալին է սեփական հաճողումներուդ հակառակ անթիւ ծէսեր, կարգեր, դաւանանքներ ու աղօթքներ ըսելու և ընելու անխուսափելիութիւնը. այդ չարատե՛ ու հանդիսաւոր խաբէութիւնը ժողովուրդիս դէմ, որը ինծի կը հաւտայ և որը լուսաւորելու կ'երթամ խելքովս: Առքեղի լուսաւորութիւն. իր նախապաշարումները սրբագործել, խաբել ու ստեղծ:

Սերոբ ձեռքի կատաղի շարժումով մը առաջ նետւեցաւ դպրացիոտ.

— Ի՞նչ բառի մը պոչէն բռներ կ'երթաս. խաբէութիւն ու խաբէութիւն: Հոս ո՛չ խաբել կայ, ո՛չ կեղծիք. մեր ըրածին կ'ըսեն պարզապէս ժողովուրդի ըմբռնումներուն չարմարում. կարելի չէ ամբոխին ամէն կարգի ճշմարտութիւններ ըսել. և վերջապէս անքու ճշմարտութիւններուդ պէտք ալ չունի:

Սիրաբեան ակընթարթ մը լուռ կանգ առաւ, աչքերը շեշտ ընկերոջը դէմքին յառած: Ու մատներու ջղաձգական անընդհատ կծկումէն, որով սրբիչը կը ճըմլութէր, պարզ էր, որ ներսը վայրի իրարանցում մը բարձրացած էր:

Վերջապէս ձայն հանեց. միայն անսպասելի կերպով հանգիստ ու մեղմ ձայն մը.

— Այսպէս ուրեմն, ան պէտք չունի իմ ճշմարտութիւններուս. ուրեմն միշտ պէտք է պատրանքներով օրօրել, լռել ու իր նախապաշարումներուն ցանցին մէջ պինդ սեղմած պահել. չէ որ Աստուծոյ կամքով այդ այդպէս եկեր է ու այդպէս ալ պիտի նըթայ. իհարկէ, ինչ ամբողջի բանն է գիտութիւնն ու ճշմարտութիւնը, որը միայն մենք հասկընալ կրնանք: Այդ է, է. մեր բոլոր ժողովուրդի ուժերովն ու անունով ոգևորելիւ, անոր յառաջագիմութեան համար մեր իրարու գլուխ ուռեցընելը արտաքին ծածկոցն է միայն. դարուս պահանջած վերարկուն որ ամէն խօսող իր ուսերուն պիտի նետէ յարգանք ու անձնական յաջողութիւն վաստակելու համար. քսցց ներքուստ մեզի համար ան միշտ նոյն ամբօրին է, որ ոչ բան հասկընալ կրնայ, ոչ ալ հասկընալու պէտք ունի:

— Ինձի սխալ հասկըցար. սրբագրեց Սերոբ իր ըսածը: Ես միայն ըսել ուզեցի, որ մասսան կամաց-կամաց ու աստիճան-աստիճան պէտք է իր հասկացողութիւններէն դուրս քաշել. իսկ մինչև այդ՝ ստիպւած ենք յարմարելու ու քողարկելու:

— Այդ տեսակ պարապ խօսքեր ալ գլուխս չի մաներ. բացականչեց Արտաշէս տաքցած: Ես հիմա բոլորովին ուրիշ կերպ կը մտածեմ. ճշմարտութիւնը որքան պարզ ու բաց ըսելի, այնքան աւելի աղէկ. այս սերունդը չի հասկըցաւ կը հասկընայ յաջորդը. իսկ այդ լռելու ու ստելու ծաղրը ո՛ր պիտի երթայ: Ո՛չ. ես այլ ևս ճակատս բաց կ'ուզեմ, կ'ուզեմ անկաշկանդ իմ համոզումներս ամենքին ըսեմ: Այդ չափոսեական յարմարելու ու քողարկելու սկզբունքը վախկոտներու, զառամածներու և ետ մնացողներու քաղաքականութիւնն է: Բաց է. ով կ'ուզէ թող երթայ այդ ճամբէն. իսկ ես այլ ևս ոչ վեղարին երկար ծածկոյթը կ'ուզեմ մտածումներուս վրայ, ոչ ալ փիլոսոփայականող փէշերը քայլերուս շուրջը:

Եւ ուժով մը քաշեց որբիչը. ձախ ուսէն ու զարկաւ աջ ուսը:

Կարկամ արտայայտութիւն մը գրողմըւած էր Սերոբի դէմ-
քին ու քարացած կեցեր էր քարին տակ:

— Դէ, Սերոբ, ես իմ խոստըւանութիւնս ու ապաշխարանքս
վերջացուցի. քալէ, երթանք մկրուինք:

Ու թեթեցած աշխուժով մը արագ առաջ շարժեցաւ:

Բաւական ցատկեր էր արդէն քարէ քար, երբ նոր նշմարեց,
որ ետեւէն եկող չի կար: Նայեցաւ ետ. ընկերը ծանր-ծանր կը
բարձրանար վեր, նոյն արահետովը դէպի վանք:

Քհարկէ, հեթանոսի հետ միևնոյն աւագանը չի կրնար լաց-
ւիր. մտածեց ինքնին՝ ժպտիլ ուզելով: Բայց ժպտող սառեցաւ
շրթունքին վրայ, ու սուր խայթ մը զգաց կրծքին տակ ընկերովը
այդ լուռ յանդիմանութենէն:

Սերոբ երբ սենեակ մտաւ՝ ճակատ ճակատի գտնեցաւ Մինասի
հետ, որ անհամբեր կ'երթևեկէր:

— Է՛, բան դուրս եկաւ. եղաւ առաջին հարցը:

— Ի՞նչպէս չէ. և տեսնէիր ի՞նչ բաներ դուրս եկան:

— Խօսքը ես առնելու մասին նորէն ակնարկութիւն բրաւ:

— Անարկութիւն. լմացած-վերջացած խնդիր է այդ անոր
համար: Ա՛խ, Աստուծ իմ, ի՞նչ խալտառակութիւն. ի՞նչ տպաւո-
րութիւն պիտի ընէ այս բոլորը վանքի ու միւսներուն վրայ. առա-
ջին քայլին այսպէս թեթեւ վերաբերմունք ու խօսքի դրժում:
մարդիկ հիմա ի՞նչ ըսես վրանիս մտածելու իրաւունք չունին:

— Ո՛չ. այդ անկարելի է. պարզապէս չենք թողներ: Միայն
ինչ գնով ալ որ լինի այդ տղան հոսկէ հեռացընելու է. անմիջապէս:

— Ա՛խ, կը կարծես պիտի օգնէ. մէկ լսելու էիր, թէ ինչեր
կը խօսէր. ալ զո՛ւր բան է:

— Կարծես անոր չիմար-չիմար խօսելը առաջին անգամը լինի.
թող անգամ մը նորէն վանք տանինք՝ ես ան խեղքի կը բերեմ:

— Մի յուսար: Եւ վերջապէս հոսկէ հեռացընելն ալ դիւրին
խնդիր չէ. քանի որ աղջիկը հոս է, ան հոսկէ չի հեռանար: Ի՞նչ
խալտառակութիւն, Աստուծ իմ, ի՞նչ խալտառակութիւն:

— Կը տեսնենք. միայն պէտք է քաղաքականութեամբ վարելի:

Ու այդ բառերուն մէջ վճիռը տւած մարդու մը ինքնագիտակից
չեղաւ կար:

Սերոբ ակամայ ընկերովը երեսը նայեցաւ:

ԺԲ.

Մինաս ձեռքովը ուսի փոշին թափ տալով՝ վանքի դուռնէն դուրս ելաւ, դէպի Փանեաններուն կողմը:

Նախ ծանր կը քալէր՝ դիտուն մէջ բոլոր հնարաւորութիւնները տակնուվրայ ընելով, թէ ինչ միջոցով աղջկան հետ վայրկեան մը առանձին մնալու յաջողի. վերջը քայլերը արագացուց, մտածելով որ հոգին սուրբ անշուշտ կերպ մը կը ներշնչէ յարմար վայրկեանին յարմար ընելիքը:

Տանը քանի մը քայլ էր մնացեր, որ քիչ մը անդին, ծառի մը շուքին տակ նշմարեց օրիորդ Մելինեանը: Կտրած կոճղի մը վրայ նստած, յենած ծառի բունին, գլուխը կախ կը կարդար, թիկունքը դէպի տղան:

Մինաս ուրախութենէն խոր շունչ մը առաւ. «Աստուած հետս է՝ մրմնջեց. ու շտապեց դէպի աղջիկը»:

Մտեցող ոտքի ձայնը Շուշիկի ընթերցումը ընդհատեց. և ան թեթեւ մը դարձաւ ետին:

— Բարև՝ ձեզի, օրիորդ Մելինեան:

— Օ՛, բարև՝ պարոն... պարոն... ինչ կ'ընէք, բնաւ մէջտեղ չի կաք. պարոն Սիրաքեանը ըսաւ, որ շարունակ կը շրջիք. հիմա ալ երևի նորէն շրջելու կ'երթաք:

Վրայ տաւ աղջիկը աշխուժ, տղու անունը կուլ տալով, որը չէր յիշեր:

— Ո՛չ, օրիորդ, շրջելու չեմ ելած. եկած եմ մասնաւորապէս ձեզի հետ խօսելու, և բարեբաղդաբար ձեզի ալ հոս առանձին կը գտնեմ:

Աղջկան առաջին զգացումը վախի պէս բան մը եղաւ. անակնկալի մը անորոշ վախը: Բայց խելոյն դուշակեց, որ խնդիրը իր ու Արտաշէսի յարաբերութեան շուրջն էր դառնալու, ու բուռն հետաքրքրութիւն մը յաջորդեց նախորդ տարտամ վախին:

— Ինձի՛, մասնաւոր ըսելիք մը, և այն ալ առանձին. հարցուց իրարու ետեւէ խորին զարմանքի շեշտով մը:

— Այո՛, օրիորդ:

— Հասկա՛, խնդրեմ:

Վարդապետացուն չգիտէր ինչպէս սկսի: Մարմինն ծանրութիւնը մէկ ոտքէն միւսի վրայ անցուց, վերջը նորէն աջ ոտքին տուաւ գերակշռութիւնը, և յանկարծ ըսաւ.

— Գիտէք, օրինորդ, վաղը Խժկոնքէն մեկնիլ կ'ուզենք:

— Միթէ. երևի արդէն կշտացած. ըսենք իրաւունք ալ ունիք, մարդ եթէ քանի մը օր այս ձորին մէջ կենայ ալ տեսնելու բան չի մնար. հաւանական է, որ մենք ալ չաբաթէ մը մեկնինք:

Տղան նորէն կանգ առաւ. աղջիկը խօսակցութիւնը գիծէն հաներ էր: Ակընթարթ մը խառնեց մօրուքը, ու աւելցուց.

— Զորը ոչինչ, բայց մենք ստիպւած ենք վերադառնալու:

— Անշուշտ գործեր ունիք վանքը: Է', պարոն, այդչափ միշտապէք, քիչ մը ազատ օդ շնչեցէք, երբ լինի պիտի վերադառնաք նորէն ձեր բանդը. գործերնիդ օր մը ուշ, կամ կանուխ, ինչ փնաս ունի:

Շուշիկ խօսակցութիւնը կարծես դիտմամբ կը շեղէր, կարծես հաճոյք զգալով դիմացինը նեղ դրութեան մէջ դնելէն:

— Այդ ինչ բանդի մասին է ձեր խօսքը. Աստու աշխարհքին վրայ ինծի համար օդը ամէն տեղ ազատ է շնչելու:

— Իրան. ժպտեցաւ աղջիկը տեսակ մը նուրբ երգիծանքով: Դէհ, այն ատեն բարի ձանապարհ կը ցանկամ ձեզի, և յաջողութիւն ձեր գործերուն:

— Շնորհակալ եմ: Միայն կէտ մը կայ, և այդ կէտի համար է, որ եկած եմ ձեզի հետ խօսելու:

— Եւ այդ կէտն է:

— Որ մեզի օգնէք հոսկէ հեռանալու:

— Ձեզի օգնեմ. չեմ հասկընար:

— Այս վարկեանիս: Մեր դարձը իսկոյն անհրաժեշտ է, ըսի. բայց խնդիրը այն է, որ Արտաշէսը համոզել չենք կրնար. ան անպատճառ դեռ մնալ կ'ուզէ. մտածեցի դիմեմ ձեզի. ան, ըստ երեւոյթին, ձեզի կը յարգէ ու ձեր խօսքին կարևորութիւն կու տայ: Եթէ դուք անգամ մը անոր ըսէիք, որ անխմաստ յամառութիւն չընէ, հաւանական է որ համոզուի:

Պարզ էր այդ բաւերուն տակի իմաստը:

Շուշիկ ոչինչ չի հասկընալ ձեացուց, ու ջանաց իր վրդովումը զսպելու:

— Կը ներքէք սակայն, պարո՛ն. ինծի ինչ կը վերաբերի ուրիշի գործերուն մէջ խառնելի: Պարոն Սիրաքեանը երեխայ չէ. եթէ երթալ չուզեր՝ երեխ իր պատճառներն ունենալու է: Եւ վերջապէս եթէ իր մտերիմ ընկերներուն կը հակառակի, ինչ ըսելով օտար աղջկան մը խօսքին կարևորութիւն պիտի տայ:

— Դուք անոր վրայ ազդեցութիւն ունիք. հնչեց տղու չոր ու կորուկ պատասխանը:

Շուշիկ բռնազբօսիկ ծիծաղով մը սկսաւ խնդալ բարձրաձայն:

— Ինչո՞ւ կը խնդաք, օրիո՛րդ. այդ ինքներդ ալ շատ լաւ գիտէք, անշուշտ:

Այս արդէն շատ նման էր յանդիմանութեան, ու աղջիկը տաքցաւ.

— Ես ոչինչ չգիտեմ, և ոչինչ ալ գիտնալ չեմ ուզեր ձեզմէ. ուրիշ գործերուն մէջ խառնելի չեմ սիրեր ես. վե՛րջ տանք այս անհամ խօսակցութեան:

Ու նեղարտած վերցուց գիրքը ծռնկներուն վրայէն ու նետեց քովի քարին վրայ:

Վարդապետացուն մտածեց վայրկեան մը. և իր պարտականութիւնը կատարողի մը անողոք շեշտովը ըսաւ հատիկ-հատիկ.

— Այո՛. գործի մէջ չէք խառնելի երբ կատարած սխալ քայլը կերպ մը ուղղել պէտք է. իսկ երբ այդ սխալ քայլը պիտի կատարուի, այն ատեն գործի մէջ կը խառնուիք, չէ՞, օրիո՛րդ:

Շուշիկ զայրոյթէն ցատկեց ոտքի:

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզէք, պարո՛ն. և ո՞վ էք դուք. ինչպէս կը համարձակիք երեսիս զայլի աւետարան կարգալու:

— Ե՛ս Արտաշէսի պաշտօնակիցն եմ՝ ու ընկերը. եղաւ սառն ու հանդարտ պատասխանը:

Աղջիկը կարծես տեսակ մը սթափեցաւ. ու հպարտ արհամարանքով մը աւելցուց.

— Այդ չի հետաքրքրեր ինծի:

— Սակայն պէտք է, որ հետաքրքրէ: Միթէ իրան չէք հասկընար, որ ընկերս ձեր պատճառով միայն հոսկէ հեռանալ չուզիր:

— Կը հասկընամ, թէ ո՛չ, այդ ձեր զիտնալու բանը չէ:

— Ի՞նչպէս թէ. երբ ատկէ մեր ընկերներուն մէջ անյարմարութիւններ կը ծագին:

— Է՛, այդ ալ իմ զիտնալու բանը չէ:

— Ձեր զիտնալու բանը չէ, հմ. երբ ընկերս ձեր պատճառով ամեն սրբութիւն ոտքի տակ տալ կ'ուզէ, իր տւած խօսքը, իր ապագան, իր ծրագիրները, իր կոչումը, իր ընկերները:

— Ախ. թուաւ յանկարծ ակամայ աղջկան դողդոջ շրթոնքներէն: Քայլ մը ետ գնաց, ու կանգ առաւ քարացած՝ ձեռքը ծառի բունին. և խոշոր աչքերը լացն բացւած գամեր էին խօսակցի դէմքին:

Ան ամենեւին չէր երեակայած, որ խնդիրը արդէն այդ աստիճանի հեռունները հասնել կրնար:

Վարդապետացուն սիրտ առաւ. ու մեղմացած ձայնով մը շարունակեց.

— Կը տեսնէք, օրիորդ, վախցաք. և այդ պատիւ կը բերէ ձեզի: Ես արդէն կ'ըզգայի կարծես, որ այս բոլորի մէջ դուք գիտակցաբար չէ որ մեղսակից էք. ես արդէն կը գուշակէի կարծես, որ դուք ոչինչէ տեղիակ չէք շնորհքով: Ի՞նչ չէ դուք այնչափ խեղացի էք վերջապէս հասկընալու համար, որ ձեր ու ընկերոջս մէջ ո՛չ մէկ կապ լինել չի կրնար լրջօրէն: Արտաշէսը քիչ մը դիւրագորգիւ ու շո՛ւտ գրաւող տղայ է. այսօր այս բանով, վաղը մէկ ուրիշով. հանդիպեցաւ ձեզի. կրթւած, պարկեշտ, համեստ աղջիկ մը, ու իսկոյն յափշտակեցաւ. սէտք է հեռացընել միայն, ու անմիջապէս խելքը գլուխը կու գայ: Բայց ցաւը հոն է, որ մենք հիմա անոր աչքին իր թշնամիներն ենք դարձեր. ինչ որ ըսենք՝ կը հակառակի, կ'ընդդիմախօսէ. սակայն ձեզի, ձեր խօսքին պիտի լսէ անպատճառ: Ահա, հիանալի առիթ մը, օրիորդ. դէհ, ցոյց տւէք, թէ ինչպէս կը վարի պարկեշտասուն հայ օրիորդը:

Իսկ պարկեշտասուն հայ օրիորդը հայեացքը ծաւերուն մէջէն հեռուն փայլիլընող կէտի մը յառած՝ թաղւեր էր ինքն իր մէջ. ոչինչ չէր տեսներ, չէր ալ լսեր ոչինչ. մինչ կրճեին տակ կ'եռար հաճոյքն ու հպարտութիւնը. ու այդ գրկախառնւած զոյգ զգացման թափէն իր թեթեւ հագուստներուն մէջ ամբողջ լանչովը կը դողար:

Հպարտ էր. բարձր կ'ըզգար ինքըզինքը, շատ բարձր այդ դիմացը կեցած «խեղճուկ» մարդէն. այդ խոշոր, հսկայ մարդը իր ցանցաւ մօրուքին ու պեխերուն մէջէն եկած էր անկէ իր ընկերը մուրալու: Մուրալու. իսկ ինքը, աղջիկը. ուժի անհուն գիտակցութիւն մը ողողեր էր իր կազմին մէջ. գիտակցութիւն մը, թէ իր զգացումներուն ու ազդեցութեանը տակ աղան արդէն մէկդի նետել կ'ուզէր վրայէն այդ վարդապետութիւնը, որ այնքան անախորժ էր աղջկան: Շուշիկին կը թւէր այդ վայրկեանին, թէ ինքը մեծ կոչում մըն էր կատարած, թէ փրկիչ մըն էր ինքը ու հողի մը ազատած. ազատած «այդ խելացի, աղնիւ ու ձեռներէց տղան», Արտաշէսը. ու միմիայն իր հմայքովը, իր ուժովը, իր, իր...

Հաճոյքը վառ կը ցոլար իր աչքերէն, ու կարմրաւ կած այտին անգիտակից ժպիտ մը ծլեր էր:

Յանկարծ իր այդ ներքին յուզման տակ ակհանգիստ կենալու անկարող՝ սկսաւ արագ երթել եկել վարդապետացունի դիմաց, որ իր խօսքը վերջացուցած անհամբեր պատասխանի կ'ըսպասէր, և աղջկան դէմքի փոփոխութիւններն ու յուզումը որոշ չէր գիտեր ինչ բանի վերադրէ:

Քիչ մը ատեն երկուքն ալ լուռ էին:

— Ուրեմն, օրիորդ, կրնամ ձեր օգնութեան վրայ յօշտ դնել:

Աղջիկը կարծես նոր արթնացաւ, ձեռքերը ետեւէն խաչաձևեց մէջքին, ու կուրծքը դուրս՝ կանգ առաւ տղուն դէմ:

— Հիմա դուք ինչ կը կամենաք ինծմէ, պարոն:

— Կը խնդրեմ, աշխատիք Արտաշէսը համոզելու, որ հնար եղածին չափ շուտ հոսկէ մեկնիլ կարողանանք:

— Ա՞յցափ:

— Այո՛, օրիորդ. խնդրեմ:

Շուշիկ ակնթարթ մը շեշտ նայեցաւ տղուն. ու յստակ ձայնով մը պատասխանեց հաստատ.

— Վաղը առտու ձեր ընկերը ձեզի հետ միասին հոսկէ կը մեկնի. գոհ էք:

— Ուրեմն կը խոստանաք հասկրցնելու որ իր ըրածը անխելութիւն է, ու համոզելու...

—Վաղը առտու ձեր ընկերը ձեզի հետ հոսկէ կը մեկնի. կրկնեց աղջիկը հրամայական ու հատու շեշտով մը:

Տեսակ մը յարգանք ու ակնածում սպրդեցաւ տղուն մէջ դիմացինի աչդ խրոխտ ու ինքնագիտակից խօսւածքին ու դիրքին դէմ:

—Սրտագին շնորհակալութիւնս, օրիորդ Մելինեան. ես ձեր աչդ ազնիւ վարմունքը երբէք...

—Ա՛խ, թողէք, խնդրեմ: Ուրիշ ըսելիք մը ունիք:

—Ո՛չ, օրիորդ:

—Այն ատեն... ներեցէք:

Ու վերցուց դիրքը քովի քարին վրայէն:

—Հա՛, ի հարկէ, Արտաշէսին ոչինչ չէք ըսեր մեր այս տեսակցութեան մասին. թէ չէ գործը բոլորովին կը ծռի:

—Ասլահով եղէք:

Ու սկսաւ արագ դիրքը թերթել:

Վարդապետացուն ձեռք տալ կ'ուզէր, բայց տեսնելով որ աղջիկը իր կողմն անդամ չէր նայեր, գլխարկով թեթեմ մը բարեկց ու հեռացաւ:

«Ձէ, սը չեմ գարմանար--կը մտածէր ճամբան--թէ ինչպէս Արտաշէսը իսկոյն խելքէ ելաւ. աչդ աղջիկը ամեն բան կրնայ ըներ. դե կայ աչդ աղջկան մէջ: Բայց... բայց իմ առջեւ, արգարամտութեան և ճշմարտութեան առջեւ ան ալ աչդպէս կը խոնարհի»:

Մինչ Շուշիկ նորէն իր նախորդ կոճղին վրայ նստած, թիկունքն ու դուռը յենած ծառին, աչքերը գոց կը մտածէր...

Ծունկերուն վրայ ինկած էր բաց դիրքը, որուն մէկ թուղթը առտըւան թնթեւ հովին ու իր սեփական առանձգականութեան տակ գրքի երկու բաժանմունքին մէջ կ'օրօրէր, մէկ սոյս ու մէկ սոյն կողմը հակելով:

Ճիշտ այդպէս ալ աղջկան մտածումները, որոնք շարունակ կը տարուբերէին՝ մե'րթ կեդրոնանալով «իր ներքին ուժի գիտակցութեան» ախորժ գզացումին վրայ, մե'րթ ալ Արտաշէսի «խելացի ու վճռական» գիմադծերու մտապատկերին վրայ:

ԺԳ.

—Սխալ էք, պարոն, հազար անգամ սխալ: Կրօնական զգացումը բնածին է ամեն մարդու սրտին մէջ: Սկեղեցին ու հոգևորականը անհրաժեշտ պէտք մը եղած է բոլոր ազգերու ու բոլոր ժամանակներու համար. եղած է, և ու պիտի լինի. ըսէք, ինչ որ կ'ուզէք:

Եւ այնպէս ուժով մը աթոռը ետ հրեց Մինաս սեղանէն, որ սեղանին վրայի լամպը, սամաւարն ու թէյի բաժակները բոլորը միասին զողզըղացին:

Քանեան, որ ճիշտ անոր դիմացը նստած էր սեղանին միւս կողմը, սկսաւ հանդարտ երկու ձեռքով պեխերը ոլորել՝ զէմքին ելած հեգնական ժպիտը հնար եղածին չափ սքողելու համար:

—Ախ, այդ թողնենք հիմա. մէջ նետուեցաւ Սերոբ՝ ձեռքով բացասական շարժում մը ընելով քովը նստած ընկերոջը:

Ու դարձաւ Քանեանին.

—Ինչո՞ւ օղին մէջ կը խօսինք: Իրողութիւնը ան է, որ անժամ հոգևորական դասակարգը գոյութիւն ունի, որ շատ բարդ ու խոր կերպով կապուած է ժողովուրդի կեանքին հետ. և շնորհիւ իր մէջը տիրող ագիտութեան ու ողորմելիութեան տղրուկի պէս կը ծծէ ժողովուրդին արիւնը: Հիմա ի՞նչ է ձեւ ըսածը. թող տանք, որ ծծէ:

—Է՛, բարեկամ, մեր արդի հասարակական կազմութեան մէջ այդ տեսակ տղրուկներ շատ կան ժողովուրդի մարմնին փակած: Իմ եղբակացութիւնս լսել կ'ուզէք. թողէք հոգևորականութիւնը իր հալին, ու ձեռք վերցուցէք տղրուկը ժողովուրդի համար կաթնոտ կովի մը վերածելու ծիծաղելի միամտութենէն: Եւ եթէ, իրաւ, անկեղծ կերպով ժողովուրդի մասին մտածող էք, ու այդ բոլոր տղրուկներէն անոր կաշին ազատել կ'ուզէք, համոզեցէք վերջապէս, որ այդ հսկազ գործը միայն ինքը ժողովուրդը կրնայ զլուխ բերեր. որով ժողովուրդի բարեկամին գործունէութեանը շիտակ ու իսկական ճամբան մէկ հատ է. սրել ամբոխի ինքնազխտակցութիւնն ու ինքնապաշտպանութիւնը. բոլոր կարելի միջոցներով և որքան կարելի է շուտ բանալ անոր աչքերը, որ ան ինքը տեսնէ, զայրանայ ու թափ տաջ իր վրայէն իր պարագիւնները: Իսկ ձեր ձգտածը,

բարեկամս, երկրորդական ու կարկըտան բան է: Դիցո՛ւք. եղանք հոգևորական, ու այդ ամբողջ տգրուկ դասակարգին մէջ միշտ գոյութիւն ունեցող մէկ երկու պիտանիներու թւին վրայ հաստ մըն ալ դուք աւելցուցիք. է, ինչ օգուտ. տգրուկ մը պակաս թէ աւելի ամբողջ հոսանքին մէջ:

—Դիտէք, այդ բոլորը վերացական ընդհանուր խօսքեր են միայն: Ես ժողովուրդի մէջ մեծցած տղայ եմ. ու մօտէն գիտեմ, որ գործը ըմբռնող քահանան իր զիւղին մէջ, պարտաճանաչ ու խելացի կուսակիցներ իր պաշտօնին վրայ մեծ օգուտ է մեզի համար, ու ահագին ալ գործ կրնայ տեսներ:

—Գործ: Ընդունեմ, որ այդ բացառիկ պարոնը որևէ կերպով ծակ մը կարկըտեց, բայց չէ որ վաղը իր յաջորդը ու պաշտօնակիցները պիտի գան կրկնակի ուժով նորէն քանդելու: Այդ բոլոր ջանքը հոսանքին դէմ բաճ մը հող լեցընելու կը նմանի. ակրն-թարթ մը հո՛ն է դուցէ, բայց յաջորդ վաչրկեանին արդէն ջուրը քշեց տարաւ: Պէտք է, պարոն, չարիքի աղբիւրը չորցընել. անդ է գործը, տեական-արդիւնաւէտ գործը, որը սակայն, ի հարկէ, երկար ու յամառ աշխատանք կ'ուզէ. հաւանօրէն սերունդներու աշխատանք, ինչպէս ամէն քաղաքակրթական լուրջ քայլ:

Այս անգամ Մինասի զէմքին էր ելեր հեղեութեան ժպիտը:

—Դէ, չորցուցէք տեսնենք հոսանքներն ու աղբիւրները. Աստուած կարողութիւն տայ. խօսքի մէջ նետակցաւ ինքնագոհ արհամարանքով մը:

Բայց իսկոյն լուրջ շեշտով մը աւելցուց.

—Ո՛չ, պարոն: Բարերադատբար այն աստիճան առողջ է մեր ժողովուրդի հոգին, որ այդ տեսակտակնու վրայ ու վտանգաւոր գաղափարներու համար տեղ չի կայ հոն: Հաւտացէք ինծի, ժողովուրդի գլուխը այդ տեսակ անհեթեթ դատողութիւններ չեն մտներ:

Ամբողջ խօսակցութեան մասնակից չէր միայն Արտաշէս:

Սեղանին մէկ անկիւնը քաշւած, գլուխը կախ, ու մոլ-ուժով իր թէյը կը խմէր, նոյն իսկ առանց վէճին հետևելու: Տեսակ մը ցրւած էր, ու նեղսիրտ ջղախոտութեամբ անդադար ոտքը կը շարժէր:

Սրդէն ամբողջ օրը անսովոր արամազրութեան մը մէջ էր եղած: Յորեկը գացեր էր Շուշիկը պտոյտի տանելու, բայց փոխա-

նակ սովորականին պէս գլխարկին ասեղը անցընելով աղջիկը իր դէմը շտապելու, դուռը ելեր էր տիկինը երեսան գրկած ու տարօրինակ ժպիտ մը շրթունքին յայտներ էր, թէ քոյրը այսօր քիչ մը անհանգիստ է ու պատկեր է կազդուրւելու: Տղան գլխահակ դարձեր էր ետ, ու ձորի մէկ խուլ անիլինը նետուեր էր գետին: Ալ ինչեր ըսես չէր անցեր մտքէն. ենթադրութիւն ենթադրութեան վրայ, արդեօք աղջիկը վշտացած էր իրմէն. ինչով կրնար վիրաւորած լիներ. գուցէ երէկւան իր վարմունքը ձորին մէջ. բայց չէ որ այնպէս զւարթ ու կատակով բաժնուեր էին նախորդ զիշերը իրարմէ: Իրիկւան դէմ հազիւ մոլթը գետինն առած կիզիչ անհամբերութեամբ Քանեաններուն երթալու կը պատրաստուէր, երբ Մինաս յայտնեց, թէ այս իրիկուն իրենք ալ միասին զալ կ'ուզեն, թէ ինքն ու Սերոբ վճուեր են արդէն յաջորդ առտու անպատճառ խճկոնքէն մեկնելու, որով քիչ մը անքաղաքավարի կը լինէր առանց ֆնաք-բարովի հեռանալու: Արտաշէս դժգոհութենէն ականները սեղմած, առանց ոչինչ ատարկելու, միացաւ ընկերներուն:

Եւ ասան կէս ժամէն աւելի էր նստած էին հոն ու կը խօսակցէին. և Արտաշէս իզուր ամէն դուռը շարժւելուն այն կողմ կը նայէր. Շուշիկ ներս չէր գար:

Երբ անգամ մը նորէն, իր սպասածին հակառակ, փոխանակ աղջկան կրկին տիկինը սենեակ մտաւ, աղան ալ համբերել չի կրցաւ ու հարցուց.

— Օրիորդի անհանգստութիւնը դեռ չանցաւ, տիկին:

— Ա՛հ, իհարկէ:

— Իրան, Շուշիկը ուր է, մէջտեղ չի կա: Հարցուց Քանեան իր կողմէն:

— Ներսը նստեր կը կարգաց. պատասխանեց կինը:

— Ե՛հ, ինչ կարգալու առեն է հիմա. ըսէ թող զո՛յ թէյը խմէ:

— Կարծես անոր բնաւորութիւնը չգիտես: Ըսի՝ չեկաւ. անոր ժակ չունիմ, կ'ըսէ: Պնդելը աւելորդ է. ան որ չէ ըսաւ, չէ պիտի լինի:

Ու Քանեան դժգոհ դէմքով մը դարձաւ նորէն Սերոբին.

— Բայց ներեցէք, ձեր խօսքը ընդհատեցի:

— Ա՛խ, ոչինչ:

—Կարծեմ՝ կ'ըսէիք թէ...

—Այո՛. ես կը զարմանամ ձեզի: Մարդ որպէս զի մեր եկեղեցիին դէմ չարձակելու չափ հեռու գնաց, պէտք է որ բացարձակապէս ոչ մեր ազգի անցեալին ծանօթ լինի, ոչ ալ մեր արդի պատմական պայմաններուն: Հաղարաւոր տարիներու ընթացքին մէջ մեր ազգի գոյութեանը դէմ եղած անվերջ սպառնալիքներուն հանդէպ միակ պահապան հրեշտակը մեր եկեղեցին է եղեր, մեր ազգային հարազատ եկեղեցին. եղեր է և է: Եւ վերջապէս ան չէ նորէն մեր արդի ամէն կողմ ու ամէն տեղ ցրւած հայերու միակ զօրող կապը:

Քանեան ձեռքի հասու շարժումով մը անոր խօսքը կտրեց:

—Անցեալը թողէք պատմութեան քննադատութեանը: Իսկ ներկայի վերաբերմամբ այդ պարզապէս սուտ է. մեր ցրւած ու փռւած հայերու միակ կապը եկեղեցին չէ. նոյն իսկ էական պայմաններէն մէկը այլ ևս եկեղեցին չէ. այդ զօրող կապը բոլորովին ուրիշ տեղ պիտի փնտրուի. ով աչք ունի կը տեսնէ: Ձեր դատողութեամբ ուրեմն բողոքական, կաթոլիկ կամ անդաւանանք՝ հայը ալ դադրած է իսկական հայ լինելէ. հապա անգամ մըն ալ ոչոնց հարցուցէք, անգամ մըն ալ մեր վերջին քառորդ դարու պատմութեանը հարցուցէք: Ոչ, բարեկամ, այդ տեսակ կղերական նեղ մտածումը ոչ միայն մեր ազգի կապը լինել չի կրնար, այլ ուղղակի անոր պառակտիչն է:

—Դէ, ալ ըսելիք չի մնար. ուրեմն հիմա մենք պառակտի ենք. բացականչեց Մինաս երկու ձեռքը կուրծքին վրայ զետեղելով:

—Անկէ վերջը՝ կ'ըսէք թէ մեր եկեղեցին է մեր ազգայնութեան միակ պահապան հրեշտակը: Իբրեւ ճարտասանական դարձրւած, գոցէ, գէշ չէ. բայց ատկէ անդին: Ե՛ս գոնէ ոչ մի կերպ չեմ կրնար ըմբռններ, թէ ի՞նչ կրնայ ըներ ձեր այդ եկեղեցին իր բոլոր զանգակատուններուն ու վեղարաւորներուն հետ միասին արդի տնտեսական ու քաղաքական պայմաններուն անողոք ուժին դէմ: Ժողովուրդ մը ի՞նքը իր մկաններո՛ւն մէջ պիտի ունենայ պէտք եղած առանձգականութիւնը ամէն փչող հովէ չի կտարընելու համար: Եթէ այդ շունի, կամ ո՛ւր սպառած է, վերջացա՛ւ. այլ ևս քովէն ոչ մէկ պահապան հրեշտակ չի փրկեր անոր ինքնուրոյնութիւնը, և եթէ շիտակը կ'ուզէք այլ ևս արժանի ալ չէ ուրոյն ազգ կապելու:

—Եւ այս բոլորը կ'ըսէք զուրպ աշխատեալ սրտի կատարեալ հանգըստութեամբ. բացականչեց Սերոբ՝ զարմանքէն աչքերը խոշոր բացած:

—Ինչպէս որ կը տեսնէք:

Տիկինը բացաւ սենեակին դուռը ու գլուխը ներս երկընցուց.

—Պարոն Սիրաքեան, վայրկեան մը դուրս կու գա՞ք:

Տղուն սիրտը նետեց. արագ վար դուռն ձեռքէն դալը, որով թէյին երեսի երկու-երեք փոփուրի հատիկներուն հետ կը խաղար, ու իսկոյն ցատկեց դուրս:

—Ինչո՞ւ աշխատեալ խոժոռ նստած էք, և ոչինչ չէք խօսիր. հարցուց տիկինը սենեակին դուռը կրկին գոցելէն վերջը:

—Այսօր խօսողներ շատ կան, խօսակցութեան նիւթն ալ շատ մաշած է: Իսկ օրիորդը դեռ կը կարգանջ. կցեց յանկարծ:

—Ո՛հ. մեծապատիւ օրիորդը կը բարեհաճի դուրսը շրջելու, և կը ցանկաց որ զուրպ ալ իրեն ընկերանալու երթաք:

—Գուրս. բացականչեց տղան մատովը տան դուռը մատնանիշ ընելով:

—Այո:

Արտաշէս երկու ոտիւնով սեմէն դուրս նետեցաւ, ու թափով կանգ առաւ իսկոյն:

Գիշերւան թարմ զովութեան մէջ, լեցուն լուսնի ողողուն լոյսին տակ կեցած էր աղջիկը, ժաքէթը ուսերուն, թւերը ծալած կրծքին, գլխաբաց, ու աչքերը տղու դէմքին, արձանի դիրքով մը, ուրկէ թունդ-սև սուեր մը ընկեր էր գետին՝ լուսնի թափած ճերմակութեան վրայ:

Ծանր քայլերով մօտեցան իրարու, ու ձեռք տւին:

—Այսօր հիւանդ էիք. առաջինը տղան խղեց լուութիւնը ցած ու վախ՛ոտ ձայնով մը:

—Այո. է, թողնենք այդ. ոչինչ բան. զուրպ ինչ ըրիք:

—Ոչինչ. ձանձրացայ. ուրիշ ի՞նչ պիտի ընեմ միս-մինակ:

—Մինակ, ինչո՞ւ. ձեր ընկերները հոս չէ՞ն:

—Ընկեր... Ես ընկեր չունիմ այլ ևս, ո՛չ ընկեր, ո՛չ բարեկամ, ես մինակ եմ, ալ բոլորովին մինակ: Երէկ գոնէ կը կարծէի, թէ բարեկամուհի մը ունիմ, բայց այսօր համոզեցայ որ չարաչար

սխալած եմ. այդ միակ բարեկամունհիս ալ սուտ հիւանդ կը դառնայ ու ինծմէ խոցս կու տայ:

Ու այս ըսած էր այնպիսի ուռած, կապրիզոտ ու տրտունջի տոնով մը, որ Շուշիկ չի կրցաւ ինքըզիքը զսպէ ու խնդալով մը նորէն բռնեց տղու ձեռքը: Եւ առանց բաց թողնելու՝ ըսաւ տեսակ մը մայրական խօսածքով.

— Ինծի նայեցէք: պարոն Սիրաբեկան. որ այսօր սուտ հիւանդ ձեռացայ՝ այդ շիտակ է. դուք իմ կարծածէս աւելի սրատես էք եղած. և ասկէ վերջն ալ շարունակ նոյն սուտ հիւանդը պիտի ձեւանամ: Արդէն այդ մասին խօսելու համար ձեզի դուրս կանչեցի: Մէկ խօսքով՝ մեր յարաբերութեան պէտք է վերջ դնել. կ'սրճ ու կտրուկ:

— Ի՛նչ...

Ու անդամալուծ շարժումով մը ձեռքը աղջկան ձեռքէն ետ քաշեց:

— Նո՛ւ. ինչո՞ւ վարմացաք. չէ՞ որ այդ յարաբերութիւնը կտրել պիտի երկու օր ուշ կամ կանուխ: Վաղը կամ միւս օրը դուք պիտի երթաք աջ, ես՝ ձախ. որքան շուտ կտրենք, այնքան լաւ: Վերջապէս մտածեցէք անգամ մը ինչ տեսական կապ կրնայ գոյութիւն ունենար մեր մէջը. վարդապետի մը ու մանկաբարձունիի մը մէջ:

Ու վերջին երկու բառերը շեշուեցան մասնաւորապէս պարզ:

— Ա՛խ, եթէ անց է բոլորը. բացականչեց Արտաշէս զւարթ զարկով մը: Իմ վարդապետութիւնս, օրիորդ, Խճկոնք ոտք դրած օրս մեռաւ, ու երէկ թաղեցի. ֆնացեր է հոգեհանգիստը միայն:

— Ի՛նչ ըսել կ'ուզէք:

Աղջիկը ոչինչ չի հասկըցող դարձաւ:

— Ձեր ցանկութիւնը կատարեցաւ, օրիորդ: Այլ ևս ես ինքս ալ կրօնաւոր լինելու մէջ հրապոյր չեմ գտներ: Այդ իմ կազմիս ու հակումներուս բանը չէ. վճռած եմ թողնել:

— Ա՛խ, ատոնք սիրուն խօսքեր են, որոնք չեն իրագործւիր:

— Ինչո՞ւ ոչ:

— Ձէ՛ որ դուք խօսք էք տւած վանքը. պէտք է խօսքերնիդ պահէք. այլ և ունիք ընկերներ, որոնք ձեզի նորէն կը համոզեն

անշուշտ ազնիւ լինել ու ձեր սկզբունքները չի դաւաճանել: Կը կատակէք:

—Ամենեւին. ես լուրջ կը խօսիմ:

—Չեմ հաւատար. ինչպէս կարելի է. ձեր իղէնքը, ժողովուրդին ծառայելու ձեր նպատակները: Նիտակը ես ձեր մասին այնչափ քարձր կարծիք ունիմ, որ չեմ կրնար ելեակայեր, թէ դուք ժողովուրդին ծառայելու գաղափարէն ձեռք վերցընել կրնաք:

—Ինչո՞ւ պիտի ձեռք վերցընեմ. ընդհակառակը. ժողովուրդին համար աշխատելու ճամբաներ շատ:

Աղջիկը ժպտեցաւ:

—Փամանակ մը ես ձեզի կ'ըսէի այդ բոլորը, սակայն դուք ինծի կը հակառակէիք՝ պնդելով թէ շիտակ ճամբան կրօնաւորինն է:

—Ախ, մարդ միշտ իր ըրածը կերպ մը պէտք է փաստաբանէ ու արդարացընէ: Թէ որքան ես իմ ըսածիս համոզւած էի այդ Աստուծոյ գիտէ, միայն հաւատացած էի, որ իմ ըսածս շիտակ էր: Հաւատացած, ոչ համոզւած. երևի, այդ ալ կրօնի հետ կապած բան է: Քայց ինչ եւ է. հիմա ալ փոխւած են տեսողութեանս պայմանները:

—Ուրեմն լուրջ է ձեր նոր քայլը:

—Այո. բացարձակապէս:

—Ե՛, աղէկ. ինչ ընել է հիմա ձեր նպատակը. ինչ գործի կ'ուզէք ձեռնարկէք: Գուրսը ամէն բան պատրաստ չէք դնել. գուրսը պէտք է հոգ տանիլ ու մտածել, բարեկամս:

Ես մտածած եմ արդէն, դուք հոգերնիդ մի՛ ընէք. ծրագիրս պատրաստ է: Հոսկէ երբ մեկնինք՝ կ'երթամ Եջմիածին. հնար եղածին չափ շուտով վերջնականապէս կը մտքերեմ հաշիւներս, ու կ'ըշտապեմ շիտակ Թիֆլիս:

—Ինչո՞ւ անպատճառ Թիֆլիս. ընդհատեց աղջիկը խորամանկ նայւածքով մը:

—Նախ կը կարծեմ հոն ինծի համար աւելի դիւրին կը լինի համալսարանի համար պատրաստուիլ, ու կերպ մը չի թահան օգնութիւն ճարել Ռուսաստան անցնելու. և վերջապէս...

—Նո՞ւ.

—Եւ վերջապէս գոնէ մօտիկ կը լինիմ ձեզի, իմ սուտ հիւանդ եղող միակ բարեկամուհիիս:

Շուշիկ ժպտեցաւ:

—Խնդացէք դուք: Իհարկէ հիմա իրաւունք ունիք վրաս արհամարանքով նայելու. աղայ մը, որ այսօրուան պաշտպանածը վաղը կը հերքէ, երէկեան տաճ խօսքը այսօր ոտքի տակ կու տայ. ես հիմա թեթեամիտ ու անպէտք մէկն եմ ձեր աչքին, չէ: Աղէկ. իսկ ես կ'ըսեմ ձեզի, որ ես երբէք այս աստիճանի վստահութիւն զգացած չէի իմ մէջս իմ սեփական ուժերուս վրայ. ես հաստատ գիտեմ այս վարկեանիս ու կրնամ ձեզի խօսք տար, որ ինծմէ բան մը դուրս պիտի գայ: Եթէ կ'ուզէք նորէն խնդացէք դուք, բայց ես ձեզի պարզապէս կը յայտնեմ, թէ ալ տարակոյս անգամ չունիմ, որ շատ չանցած ձեր սրտի չարգանքն ու մտերմութիւնը խլեմ պիտի ամբողջովին: Եւ երբ տարի մը վերջը նորէն այսպէս իրիկուն մը գամ ձեզի վերջնականապէս յայտնելու, որ յաջորդ առտու արդէն կը մեկնիմ Մոսկւա բժշկական Ֆաբիւլտէն մանելու, դուք այլ ևս առանց վարանելու ձեր ձեռքը պիտի մեկնէք ինծի՝ ձեր ամենամտերիմ բարեկամին սրտանց յաջողութիւն ցանկալով:

—Ճիշտ, ինչպէս այս վայրկեանիս. կցեց աղջիկը ջերմ ու ուժգին շեշտով մը՝ երկու ձեռքը տղուն մեկնելով:

Տղու թափը բեկաւ իսկոյն. ակընթարթ մը վարանաւ նայեցաւ շեշտ աղջկայ աչքերուն. և յանկարծ անզուսպ ուրախութեամբ մը խլից անոր պարզած ձեռքերը, ու սկսաւ խենթի պէս սեղմել:

Վայրկեան մը միայն:

Վերջը երկուքն ալ իրենց հայեացքը ձգեցին գետին. ու գլուխները թեթեւ մը վար խոնարհեցան. բայց ձեռքերը դեռ բռնած էին իրար:

Առաջին սթափողը աղջիկը եղաւ. կամաց մը ազատեց ձեռքը, ու մեղմ ձայնով մը հարցուց.

—Ուրեմն վաղը առտու կը մեկնիք Եջմիածին:

—Վսիշտ. երբէք: Քանի դուք հոս էք, հոս եմ և ես:

—Բայց չէ որ հիմա որքան շուտ վաճառք վերադառնաք, այնքան աւելի շուտ կը լինիք Թիֆլիս, ձեր միակ բարեկամուհիին մօտ. ըսաւ աղջիկը ժպտուն՝ վերջի բառերը տղու արտասանելու ձևին նմանեցնելով:

Ժպտեցաւ Արտաշէս ալ. մինչ աղջիկը ձաջնի չարածճի խաղով մը աւելցուց.

— Հոն, զո՞ւք ձեր համալսարանի պատրաստութեան, ես ալ իմ աշխատութիւններուս մէջ. վերջապէս իրարու օգնել ալ կրնանք. հիմա մեր մասնաճիւղերը իրարմէ աջնպէս հեռու չեն, ինչպէս առաջ:

— Ես կը մեկնիմ հիմա. հիմա, անչաք վաչրկեանիս կը մեկնիմ ես. բացականչեց աղան ձեռքի ուժգին ու աշխուժ շարժումով մը:

— Հիմա. չէ. մինչև վաղը առտու կարելի է սպասել. հեզնեց աղջիկը կատակելով: Բայց վաղը առտու անպատճառ, ձեր ընկերներուն հետ միասին: Եւ մենք՝ ալ իրարու չենք յանդիպիր, քանի որ դուք վարդապետացու էք. լսեցիք. տւէք ձեռքերնիդ. ուրեմն ցտեսութիւն. Թիֆլիս:

Նորէն սեղմեցին իրարու ձեռք. աղջիկը գլխով ըրաւ. և լուսնի առատ լոյսին մէջէն իր սեփ.սև սուերին հետ միասին մտաւ տուն:

Սիրաքեան դեռ վաչրկեան մը քարացած մնաց իր կեցած տեղը, աչքերը շտաած դռան, ուրկէ Շուշիկ ներս էր սահեր:

Յանկարծ արթնցաւ, ու խաչոսցող անհամբերութեամբ մը մտաւ սենեակ, ուր դեռ կը վիճաբանէին. ու դարձաւ ընկերներուն:

— Բայց, տղմք, ալ հերիք է. ժամանակն ալ ուշ. երթանք քիչ մը հանգստանալու. վաղը առտու կանուխ ճամբայ ելնելու է:

— Ուրեմն հաստատ կը մեկնիք վաղը. հարցուց Քանեան միւս երկուքին դիմելով:

— Անպատճառ. առտուն կանո՛ւխ. մութին. պատասխանեց Արտաշէս արագ:

Երկու վարդապետացուները իրարու նայեցան:

Երկարահասակի դէմքին զոհունակութեան ժպիտ մը կը խաղար:

Եւ աչքովը թեթեւ կծկում մը ըրաւ ընկերոջը.

«Տեսնա՞ր. ըսել կ'ուզէր կարճես:

Ելան ոտքի ու հրաժեշտ առնելու սկսան:

Քանեան ընկերացաւ մինչև տան դուռը. հրաւիրեց պարոնները անպատճառ իր տունը այցելել, երբ Ալէքսանդրապոլ լինին:

Տղաք վերջին անգամ մը ձեռք տւին, օրիորդին իրենց բարեւը տալ խնդրեցին, և ուղղեցան դէպի իրենց սենեակը:

Երբ առանձին էին մնացեր, Մինաս տեսակ մը քնքշութեամբ դարձաւ ընկերոջը:

—Դէ, Արտաշէս, ես գիտէի, որ ընկերներուդ սիրաւ պիտի չկոտրես ու միասին դաս. ես գիտէի, որ պիտի մտածես, որ դուն ազնիւ ու խելացի տղայ ես: Ալ օգին տանք մեր մէջ եղած բոլոր յիմար խօսակցութիւնները: Աւրեմն վաղը առտու կ'իջնենք Տեկոր, կը վերցընենք ձիերը ու անմիջապէս ճամբայ կ'ելնենք, հմ:

—Այո՛, ըրաւ տղան կարճ:

—Ձեզի բան մը ըսեմ, ես այլ ևս յոգնեցայ այս թափառելէն. մանաւանդ Անին ու շրջակայքը աւելի երկար ժամանակ կը պահանջէ. յառաջիկայ զարնան կու գանք. իսկ հիմա շիտակ երթանք Էջմիածին: Հէ, ինչ կ'ըսես, Արտաշէս. հարցուց Սերոբ՝ Մինասի հետ կանխապէս պատրաստած դերը վարպետութեամբ կրկնելով:

—Այո՛, շիտակ:

Սերոբ յաջողութենէն շլացած՝ գողտուկ մը Մինասի ձեռքը սեղմեց քովէն:

Երեքը միասին մտան վանք:

Արտաշէս առջևէն մտածկոտ ու արագ քայլերով, զոյգն ալ անոր ետեւէն:

Եւ երբ իրենց սենեակի սեմէն ներս պիտի մտնէին՝ Մինաս ծռեցաւ կամաց մը ընկերոջը ականջին.

«Ազատեցինք»:

ECCO-HOMO

ԱՌԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆԻ

Եւ այս մթին, խօլ-աշխարհում
Այս քար ու սուր ճամփէքով
Դէպի արեւն եմ ես վազում,—
Վառ-արեւը—լոյսի ծով:

Եւ սուերս ծանր ու թանձր
Գիտեմ, կը գայ իմ յետքից,
Իմ սուերը—մարդ-ամբողջը
Պիտ' հետեւէ անշուշտ ինձ:

*
*
*
ՍԻԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆԻ

Կռունկները շարան-շուրան
— «Կը՛ռռ, կը՛ռռ» կանչին ու եկան.
— «Գարունն եկաւ, կը՛ռռ, կը՛ռռ»
Անուշ կանչին ու անցան:

— Չան, ջան մեռնիմ ես ձեր ձէնին,
Ա՛յ կռունկներ, նշխուններ,
Եարաք տեսաք իմ բալիկին,
Եարաք խաբար չէ՞ք բերեր...
Բալիս կապին, բանտը դրին,
Տարին եկաւ, բոլորաւ,
Խաբար չունիմ, դադար չունիմ,
Աչքս ճամփին ծով կտրաւ.
Գարունն եկաւ, — արևերես
Ելան ծիլ ու ծաղիկներ,
Ա՛խ, եարաք երբ աղիղ բալէս
Կելլնի բանտէն, կռունկներ...
Գարունն եկաւ, ինձ ի՞նչ դարուն,
Սիրոս լցաւ սև-արուն...
—

ԽՈՐՏԱԿԻԱԾ ԿԵԱՆՔ

Վ. Է. Պ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅՈ

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԻ ԿԵԱՆՔԻ ՈՅԺԸ

(Վերջ 1)

I

Թիֆլիսի երկնակամարը ճածկած էր ամպերով, որոնք, սկզբումը թանձր, մռայլ և կոհակների պէս, գնալով հաւասարւում և միապաղաղ-մոխրագոյն կերպարանք էին ստանում: Գրեթէ անընդհատ կայծակները ջաջորդւում էին նմանապէս անընդհատ որոտումնով: Փոզոցներում երթևեկողների մէջ մի առանձին իրարանցում էր նկատւում: Կառապանները իջնում էին և կառքերի հովանիները վեր քաշում: Ծտերը սրնթաց կտրւում էին օդը և աչքից անհետանում: Իւրաքանչիւր ոք շտապում էր փոթորկից պառսպարւելու:

Օրը մթին էր, և երեկոն վրայ էր հասել վազաժամ:

Մի այսպիսի եղանակին Պրոսպեկտի վրայ ծանրաքայլ շարժւում էր մի պատկեր, որը հեռից նայողին կարող էր թւալ, իբրև թափառաշրջիկ և անապաստան մէկը: Ոչ մի առարկայ չէր գրաւում

1) Տես «Մուրճ» 1897—1898 թ.թ.

նորա ուշադրութիւնը: Գլխակալս, հաշկացքը գետնին, նա քայլում էր մի այնպիսի անտարբերութեամբ, կարծես փոթորիկը նորա համար չէր: Երևում էր, որ ինքնապաշտպանութեան զգացմունքը բթացած պիտի լինէր այդ անձի մէջ:

Հեշտ բան չէր որոշել նորա տարիքը: Մազերին նայես, երիտասարդ էր, բայց աչքերը այն աստիճան յոգնած և մարած էին, այնքան անհաստատ և դանդաղկոտ էր քայլափոխը, և մէջքը, գետնին նայելու սովորութիւնից, այնչափ կորացած, որ նա ծանր կեանքի շատ տասնեակ տարիներ զորած ձերունու էր յիշեցնում:

Հագուստը խղճալի էր: Մոխրագոյն գլխարկը, իւզոտուած և տեղ տեղ պատած խոշոր բծերով, ծածկել էր մի գլուխ, որը մի եօթ տարի առաջ զարդարւած էր սիրուն գանգոլներով: Հնամաշ պիջակի վեր քաշած օձիքի արանքից երևում էր, շապկի փոխարէն, մերկ մարմինը: Շարվարը մի ոտին աւելի երկար էր, միւսինը կարճ, երկու կողմն էլ հաւասարապէս ծղողւած: Կօշիկն էր միայն, որ բանի նման էր, այն էլ, իհարկէ, մի բարի մարդու նւէր կը լինէր:

Այն բոլորին, երբ նա, ծոկով ճանապարհը, անցնում էր Կովկասեան թանգարանի մօտով, հսկառակ մայթի վրայ երևացին երկու ջահէլ երիտասարդներ, որոնք, նորան տեսնելուն պէս՝ կանգ առան, և մէկը, մատով ցոյց տալով, ասաց.

—Նայիր, նայիր, Գէորգ, սա նա է, որին ուզում էիր տեսնել:

—Ուրեմն սա է... Ես անպատճառ պիտի ծանօթանամ հետը:

Բայց անձրեւը յորդ թափւում էր, և էլ ժամանակ չէր ծանօթանալու: Երիտասարդները մօտակայ կաթնատունը ղնացին և, մի մի բաժակ թէյ պահանջելով, սկսեցին զրոյց անել այնտեղ նորա մասին:

Ջահէլ երիտասարդներից մէկը մի 18 տարեկան պատանի էր, մաքուր և կոկ հագնւած, կրակոտ աչքերով, զիւրաշարժ և անհանգիստ: Թատրոնի սէրը, որ ծագել էր նորա մէջ դեռ ևս մանուկ հասակից, այն աստիճան կլանել էր նորա ուշ ու միտքը, որ նա երրորդ դասատան նստարանի վրայից ոտը դրել էր բեմի վրայ, ձգել ուսումը և այժմ՝ դերասանական խմբի հետ ներկայացումներ էր տալիս:

Իսկ միւսը, Գէորգ Սաղաթեանը, որը ներկայ պատմութեան

մէջ դեր պիտի խաղայ, հասակով փոքր ինչ աւելի մեծ էր առաջինից, աւելի ծանրաշարժ, խոշորադէմ և հպարտ, երկայն գանգրահեր մազերով, կապույտ ակնոցներով և կարծ, բայց թաւ մօրուքով:

Սա նոր էր աւարտել հոգեւոր դպրանոցը, նոր էր հրատարակել Փոքրիկ պատմութիւնների ժողովածուն, որի մասին մի շատ նպաստաւոր գրախօսութիւն երևաց Խօսք և Գործ պարբերական հրատարակութեան մէջ: Այժմ նա այս օրգանի աշխատակիցն էր, և նորա առաջիկայ միակ հոգան էր զտնել մի բարերար, որը համաձայնէր միջոց տալ նորան բարձրագոյն ուսում ստանալու արտասահմանում:

—Ես լսեցի—խօսեց Սաղաթեանը—որ այսօրւայ մի լրագրում լուր է եղել տպւած նորա մասին:

—Այո, կար, մի՞թէ չես կարդացել: Այս րոպէիս:

Եւ Սեդրակը (Սաղաթեանի խօսակից ընկերը), սեղանների վրայ թափթփած լրագիրների միջից ընտրելով իւր ուզածը, կրկին տեղը եկաւ, նստեց և, ոտը տօր վրայ դնելով, սկսեց կարդալ հետեւեալը. «Վերջին օրերս Պրոսպեկտի վրայ կարելի է հանդիպել մի երիտասարդ հայի, որի հիւանդոտ, խղճալի դէմքը և աղքատիկ, դժուծ հագուստը ակամաց գրաւում են անցորդների ուշադրութիւնը: Նորա անունն և ազգանունն է Արտաշէս Ոսկերչեան: Տարիներ առաջ նա մեր դերասանական խմբի անդամներից մէկն էր և մասնակցում էր ներկայացումներին: Նա ունի հրատարակած նաև «Բանաստեղծութիւնների ժողովածու: Ասում են, պարսպել է և ուսուցչութեամբ հայոց դպրոցներում: Մի այսպիսի անցեալի տէր մարդը ստիպւած է այժմ ձեռքը մեկնել և ողորմութիւն խնդրել անցւորներից: Ամօթ կ'լինի դերասանների համար, եթէ օգնութեան ձեռք չկարկառեն իրանց նախկին արւեստակից ընկերոջը և չթեթեացնեն նորա վիճակը»:

Սաղաթեանը, ընթերցումը լսելուց չետոյ, քմծիծաղ տւեց և զլուխը թափահարելով ասաց.

—Ես զարմանում եմ, ճշմարիտ, և չեմ հասկանում, թէ ինչու անպատճառ դերասանները պիտի օգնեն այս մարդուն: Իսկ իրանք, գրագետները և լրագրական աշխատակիցները, ետ պիտի քաշեն Նոյնպէս և ուսուցիչները: Ուրեմն սրանք ևս ազատ են բարոյական

պարտականութիւնից? Ձէ որ Ոսկերչեանը նոյնքան է դերասան, որ-
քան գրագէտ է և ուսուցիչ?

—Ես քեզ հետ բոլորովին համաձայն եմ, Դէմոք: Առաջինը,
հէնց մենք ինքներս կարօտ ենք ուրիշների օգնութեան, էլ ուր
մնաց, որ...

—Ո՛չ,—վրայ բերեց խօսակիցը,—ասենք, այդ էլ ճիշտ չէ:
Դուք, եթէ ուզենաք, կարող էք...

—Բայց ինչպէս կարող ենք, որ ասում ես? Ինչքան է լինում
մեր ներկայացման եկամուտը? Դու գիտես, թէ քանի մաս ենք
անում մի հասոյթը, և ի՞նչքան է ընկնում ամեն մէկիս? Մի չնչին,
մի ողորմելի գումար! Հաւատան ինձ, որ մենք պարտքերով ենք
ապրում: Մայր ծայրի չի հասնում երբէք! Խաչը վկայ!

—Շատ կարելի է: Բայց իմ խօսքը ձեր մասին չէ միայն: Իմ
ասածն էլ հէնց այն է, որ մարդասիրական գործը այս կամ այն
դասակարգի յատուկ պարտականութիւնը չէ, այլ նա վերաբերում
է ամբողջ հասարակութեան: Մանաւանդ ներկայ դէպքում: Եթէ
Ոսկերչեանը գոյութիւն ունի մեր մէջ, նշանակում է, որ մեր կեանքի
պայմանները այնքան էլ նախանձելի չեն: Եթէ ճիշդ է, որ այդ
երիտասարդը եղած է խելօք, ազնիւ և ընդունակ, և այնուամենայնիւ
այնպիսի թշուառ դրութեան է հասել, անշուշտ պէտք է եզրակաց-
նել, որ մեր կեանքը իւր զոհերը ընտրում է ազնիւների միջից:
Այո՛, մեր հասարակութեան պարտքն է ընկածներին բարձրացնել,
քանի որ այդ ընկածները ազնիւներին միջից են ընտրւած:

Այսպէս էր դատում Սաղաթեանը, և ինչպէս նորա արտաքինը,
նոյնպէս և լրջամտութիւնը ցոյց էին տալիս, որ այդ երիտասարդը
շատ կարգացել է, շատ խորհել է և իւր հասակից շատ առաջ է
գնացել, մի երիտասարդ, որը միանգամայն արժանի էր բարձրա-
գոյն կրթութեան:

Երբ դուրս եկան կաթնատնից, զով քամի փչեց երեսներին:
Արդէն մթնել էր: Անձրև չկար այլ ևս, թէև երկինքը դեռ ամ-
պամած էր: Լապտերները վառւած էին փողոցում, և ճառագայթ-
ները խաղում էին լճացած ջրերի և կառքերի անիւների տակից
ցատկոտող կաթիլների վրայ: Ջահէլ երիտասարդները գնում էին
գրոց անելով և նոցա խօսքը կրկին նորա մասին էր:

II

Հետեւեալ օրը, իրիկնադէմին, Ոսկերչեանը նստած էր Փառաց տաճարի առջեւ նստարանի վրայ: Գլուխը կախ էր ընկել մի ուսի վրայ, կիսախուփ, սառած հայեացքը, գրեթէ առանց թարթելու, յառած էր մայթի սալաշատակին: Մարմինը անշարժ էր անզգացութեան չափ:

Մի ձայն, որ նորա անունը արտասանեց, ստիպեց նորան գլուխը բարձրացնել և սթափել քնէած գրութիւնից:

Նորա առջեւ կանգնած էր մի թխադէմ երիտասարդ, լայնեզր գլխարկով, գանգուր մազերով, կապոյտ ակնոցներով, ձեռքին մի չեչոտ սև գաւազան:

— Կըներէք համարձակութեանս համար, — խօսեց անծանօթը. դուք չէք պարոն Ոսկերչեանը?

Դրական պատասխանը լսելուց չետոյ, երիտասարդը շարունակեց.

— Թոյլ կըտաք ինձ ձեզ հետ ծանօթանալ?

— Խնդրեմ, ինչպէս, — պատասխանեց Ոսկերչեանը հեզհամբոյր ձայնով, քաղաքավարութեամբ վեր կենալով տեղիցը և մեկնելով իւր դողդոջուն ձեռքը, որի վրայ մատները ծառի չորացած ճիւղերի էին նմանում:

— Շատ ուրախ եմ: Սաղաթեան: Գէորգ Սաղաթեան: Իմ ազգանունը գուցէ ձեզ յայտնի է?

— Ներեցէք, ինչպէս ասացիք?

— Գէորգ Սաղաթեան:

— Սաղաթեան?... Սաղաթեան?... Այո՛, կարծեմ, ես ձեզ մի տեղ... Բացց ո՛չ, նա չէր կարող լինել... Ես մոռացել եմ, ճշմարիտ, գուցէ և...

Ձեռքը ճակատի վրայ շփելով, Ոսկերչեանը, ըստ երևութին, կամք և ոյժ էր գործ դնում լսած անունը մտաբերել և կրկնում ու երեքնում էր կամացուկ. «Սաղաթեան, Սաղաթեան... Երիտասարդը, կամենալով ազատել նորան մի աւելորդ աշխատանքից, ասաց.

— Ե՛հ, այդ միւկնոյնն է: Զարժէ դորա համար գլուխ կոտրել: Բան է, ասացի: Վարկենական լուծութիւնից չետոյ, Սաղաթեանը

խնդրեց նորան զնալ իւր մօտ: Անսապասելի էր այս հրաւերը, և Ոսկերչեանը չգիտէր, ինչ պատասխանել, ու լուռ մնաց:

— Լռութիւնը համաձայնութեան նշան է, զնանք ուրեմն:

Այս առաջարկի, նոյն իսկ այս ձայնի մէջ, բնաւորութեան մի աշնպիսի վճռականութիւն էր զգացում, որ Ոսկերչեանը կամայ ահամայ հպատակեց: Բայց միևնոյն ժամանակ մտածում էր. «Ով է այս պարոնը? Ինչու ծանօթացաւ ինձ հետ? Ինչով արժանացայ մի անցորդի ուշադրութեանը? Ուր է ինձ տանում և ինչի համար?»

Կէս ժամ անցաւ, մինչև որ տեղ հասան: Այնքան դանդաղ էր քայլում Ոսկերչեանը:

Սաղաթեանը հանեց սիջակը և, ներողութիւն խնդրելով, որ ժիլետով է, նստեց սեղանի մօտ հիւրի զիմաց: Վերջինս համարեա բոլոր ժամանակ ձեռքը օձիքի մօտից չէր հեռացնում: Բայց ինչքան էլ աշխատէր նա ծածկել իւր ողբալի մերկութիւնը, տանտէրը վերջ ի վերջոյ տեսաւ:

Տեսաւ, և մի աշնպիսի խղճահարութեամբ լցեց, որ հարկադրած էր շրթունքը կրծել, յուզումը թագցնելու համար: Նա տեսել էր կանանց, որոնք, ցնցոտիներ՝ մէջ կորած, ձմեռաց սառնամանիքին, ձիւնի տակ, մի ձեռքով կաթնակերին էին կերակրում, միւսը պարզել էին ողորմութիւն խնդրելու: Տեսել էր անդամալոյծներ, որոնք, մարդկային կերպարանքի տեղ, մսեղէն զանգւածի նմանութիւն ունէին, և մարդիկ փուշած թաշկինակի վրայ ձգում էին իրանց լումաները, որպէս զի գունդ միսը ապրի: Տեսել էր անտիրական մանուկներ, որոնք համարեա մերկանդամ, գայլի պէս քաղցած, վերցնում էին գետնից կերած ու ձգւած խնձորի մնացորդը և լափում իսկական գազանի ակոթանքով: Բայց երբէք մարդ-էակի անկումը այնքան ողբալի չէր երևացել նորան, որքան այժմ: Թէյ արդէն պատւիրած էր:

Ռուս աղախինը, մատուցարանը ձեռքին, ներս եկաւ, բայց հէնց որ նկատեց իւր պարոնի մօտ նստած օտարոտի հիւրին, իսկոյն ծիծաղը բռնեց: Ծիծաղում էր անձայն, սրտումը, ցնցում էր մարմնով, դողում էր ձեռքը և մատուցարանը: Չարմանքով նայեց նա գիշերօթիկի աչքերին, կարծես կամենում էր հարցնել, թէ որտեղից է ճարել այս հազապիտ արարածին և ինչի համար է

բերել իւր մօտ Սաղաթեանի խէթ հայեացքը չազդեց: Դրան մօտից նա կրկին զննեց աչցելուն, շրթունքը ծռացրեց, թափահարեց ուսերը, և, երբ դուրս եկաւ, փրթկոցի ձայնը բարձրացաւ: Պարոնը, բարկութիւնից կարմրած, ակօսները կրճտացնելով, անմիջապէս վաղեց ետեւիցը:

Ոսկերչեանը մնաց մենակ, արմունկը սեղանին, գլուխը ձեռքի վրայ, աչքերը խփած: Նա լաւ հասկացաւ իւր ներկայութեամբ կատարած մեջախաղի բոլոր նշանակութիւնը, բայց դա առաջին և վերջին անգամը չէր, որ իրան ծաղր ու ծանակի առարկայ էին շինում: Քիչ ցետոյ Սաղաթեանը եկաւ:

— Զեր թէջը կըսառչի, պարոն Ոսկերչեան, — ասաց նա, նստելով տեղը:

Ոսկերչեանը մի երկու կուժ խմեց և ապա սխեց աչքերը դէս ու դէն պտտեցնել, կարծես մի ինչ որ բան էր որոնում:

— Դուք սովորութիւն չունիք թէջի հետ հաց դործ անել? Դիմեց նա բարի երիտասարդին, երկարատե սովածութիւնից վերջնականապէս յաղթահարւած:

— Ո՛չ, — պատասխանեց Սաղաթեանը: Բայց այս բուլէիս աղախնին կ'ուղարկեմ...

— Ո՛չ, ո՛չ, հարկաւոր չէ, խնդրեմ չանհանգստանաք, — շուտափոյթ վրայ բերեց հիւրը, երկիւղ կրելով, որ մի՛ գուցէ անհամեստ ազջիկը կրկին երկայ իւր աչքին:

— Այո, ևս էլ կարծում եմ, աւելի լաւ է ախորժակ պահէք: Այս երեկոյ մենք միասին ընթրիք կ'անենք:

— Դուք տանն էք ձաշում? հարցրեց Ոսկերչեանը, որպէս զի ըստ այնմ իւր համաձայնութիւնը տայ կամ չտայ:

— Ո՛չ, շատ թանկ են վերցնում: Ճաշարանը էժան է նստում: Այդ խօսքի վրայ հիւրը միամուկեց և սրտումը ուրախացաւ:

Սաղաթեանը մտքումը դրել էր մօտիմօտոյ ծանօթանալ այս խորտակած մարդու անցեալին և աշխատում էր նոյն այդ ուղղութեամբ վարել խօսակցութիւնը: Բայց Ոսկերչեանի միավանկ պատասխանները նորան չէին դոհացնում: Եզիտէր, ինչ միջոց պէտք է դործ դնել, որ նա թողնի իւր ծածկամտութիւնը և սիրտը բաց անի վերջապէս, ինչպէս բարեկամը բարեկամի առաջ:

—Դուք, կարծեմ, դերասան եղած էք, չէ՞, պարոն Ոսկերչեան?
կրկին սկսեց նա իւր հարց ու փորձը, ցանկանալով նորան խօսեցնել:

—Այո՛,—պատասխանեց Թատրոնի նախկին սիրահարը, և նորա հայեացքը, մտամոլոր մարդու աչքերի պէս, կանգ առաւ անորոշ կէտի վրայ:

—Բայց, ասացէք, խնդրեմ, ինչու ձգեցիք բեմը?

Հարցումը մնաց անպատասխան:

—Ինձ յայտնի չէ, Թէ որքան մեծ է եղել ձեր արտիստական ձիրքը, բայց ես ավստոսում եմ, որ դուք հեռացել էք գրականական ասպարիզից: Ես պատահմամբ գտայ իմ մի ծանօթի գրքերի մէջ ձեր «բանաստեղծութիւնները»: Կարդացի: Մի քանիսը ինձ այնքան դուր եկան, որ անգիր եմ արել:

Մի դո՛ր ժպիտ խաղաց նախկին բանաստեղծի դէմքին և էլ իսկոյն անցաւ:

—Մանաւանդ յաջողած է այն մէկը, որը այժմ երգւում է ժողովրդի մէջ:

—Երգւում է? Չգիտէի...

—Մի/Թէ? Այդ զարմանալի է: Կ'ուզէք, երգեմ, լսեցէք:

Պատասխանի փոխարէն, Ոսկերչեանը ժպտաց:

Սադաթեանը սկսեց եղանակել: Ձայնը այնքան լաւ չէր, բայց երգում էր զգացմունքով:

Հեղինակը ձեռքով ծածկեց աչքերը, այտերի ծալժլած կաշին աւելի ևս կծկեց, բայց նորա արտասուքը երգիչը չտեսաւ: Թէ ինչ աշխարհ բացւեց Ոսկերչեանի առջև, այդ գիտէր միայն ինքը:

Վաղուց, շատ վաղուց է, որ նա լաց չէր եղել:

—Բայց դուք կըհաւատաք, պարոն Ոսկերչեան? Ես կարծում էի, Թէ այս երգի հեղինակը կենդանի չէ և...

—Եւ չէք սխալւել...

—Ինչպէս?

—Ես—մի կիսակենդան զիակ եմ և մեռելից զանազանում եմ նորանով, որ դեռ շնչում եմ և Թաղւած չեմ:

—Երևում է, դուք շատ յուսահատուած էք?

Ոսկերչեանը ոչինչ: Հպատասխանեց:

—Բայց դուք դեռ կարող էք վերակենդանանալ...

Ոսկերչեանը գլուխը թափահարեց:

—Այո, այո, ես համոզւած եմ, որ դուք կարող էք հոգով վերածնել:

—Ո՛չ, ո՛չ, —պատասխանեց թշուռ մարդը, գլուխը թափահարելով:

—Այնուամենայնիւ ես կրկնում եմ: այո, կարող էք:

Ոսկերչեանը այլ ևս չհակառակեց:

—Աշխարհում կըգտնեն բարի մարդիկ, որոնք չեն թողնիլ, որ դուք կորչէք:—Գուք չէք հաւատում, որ կան բարի մարդիկ? Գուցէ դուք նոյն իսկ ատում էք մարդկանց?... Այո?

—Ամենիլ շատ ես ինձ եմ ատում:

—Իզուր, իզուր: Եթէ ձեր կեանքի պայմանները փոխեն, դուք կըլաւանաք, բոլորովին ուրիշ մարդ կըդառնաք: Ձախորդութիւնները անցողական բաներ են: Կեանքի կռիւ մէջ... Սաղաթեանը դեռ երկար կըշարունակէր այս ոգով, եթէ ունկնդիրը բացէրբաց ցոյց չտար իւր անհանգստութիւնը: Սա հոգոց էր քաշում, ինչպէս մի մարդ, որի սիրտը հասնում է վշտից կամ անհամբերութիւնից. ձեռքով բռնում էր գլուխը, ճակատը և էլ իսկոյն թողնում. կորացնում էր մէջքը և էլ կրկին ուղղւում ծանր շինչարգելութեամբ: Նա նման էր հիւանդի, որը նեղանում է մարմնի վրայ անյարմար տեղում բացւած վերքից:

Սաղաթեանը ընդհատեց խօսքը, նայեց ժամացոյցին և ասաց.

—Մի քիչ վաղ է, բայց ոչինչ, կարող ենք գնալ: Կընստենք ճաշարանում, առաջներս կըգնենք գինի կամ գարեջուր և կըշարունակենք մեր խօսք ու զրոյցը:

Ու գնացին:

Սաղաթեանը ընտրեց ճաշարանի մեկուսացած սենեակը և, կանչելով ծառային, պատւիրեց, ինչ հարկն էր: Յետոյ հանեց վերարկուն, կախ արաւ, գլխարկը նետեց աթոռի վրայ և, ձեռքերը ետևին, կամացուկ սուլելով սկսեց նայել պատից քաշ արած նկարը, որը այնքան էլ համեստ բովանդակութիւն չունէր:

Քիչ յետոյ պատւիրւած կերակուրները բերին մի շիշ գինու հետ: Ոսկերչեանի բաժինը արագութեամբ կընւնէր: Ենչպէս երեւում է, այս թշուռահանը գայլի պէս քաղցած է, անցաւ հիւ-

րասիրողի մոքով, սա անմիջապէս պահանջեց երկրորդ բաժինը, և հիւրը չընդդիմացաւ:

Սադաթեանը ածեց զինին, ձեռքն առաւ իւր բաժակը և, մտաբերելով Ոսկերչեանի ոտանաւորներին մի հատուած, արտասանեց.

«Ել ճար չկայ. արի, ընկեր,

Մէջ տեղ գընենք լաւ գինի.

Խըմէ՛նք, երգենք և պար բըռնենք—

Ինչ լինում է, թող լինի!...»

Այս հարազատ հնչիւնները Ոսկերչեանին անցեալը միտը բերին, այն անցեալը, երբ նա դեռ ևս յոյսերի գիւթական աշխարհումն էր, երբ նա զիտէր զգալ, սիրել, ոգևորւել...

Նորա գլուխը ինքն իրան թեքւեց ուսի վրայ, և աչքերը հեռու հեռու նայեցին:

Բայց սեղանակիցը իսկոյն նորան սթափեցրեց, ստիպելով բաժակը զարկել բաժակին և խմել:

Պինու երկրորդ բաժակից յետոյ, Ոսկերչեանի գէմքի մօտը արտայայտութիւնը մեղմացաւ, թոյլ ժպիտ խաղաց շրթունքի անկիւններում, և նա իւր պատասխանների նկատմամբ առաջւայ պէս անմատչելի էր երևում Սադաթեանին: Սա այս պատեհ հանգամանքը ձեռքից շուռեց:

Ու տեղացին հարցերը. «ճորտեղ է ստացել նա իւր կրթութիւնը, ինչեւ ուսումը կիսատ է թողել, ինչ յաջողութիւններ կամ ինչ ձախորդութիւններ է կրել նա իւր կեանքումը, ինչն է նորան հասցրել ներկայ դրութեան, ղվքեր են եղել ընկերները» և այլն:

Ոսկերչեանը խօսում էր շատ դանդաղ և ցածր ձայնով: Յիշողութիւնը սաստիկ թուլացել էր: Շատ անգամ գէմ էր առնում առօրեայ ամենադործածական բառերին, այնպէս որ խօսակիցն էր շտապում վրայ գցել, երբեմն նախադասութիւնը յանկարծակի ընդհատուում էր, և նա, մոտանալով, թէ ինչ էր ասում և ինչ պիտի ասէր, լռում էր և, ոչխարի նման, ապուշ կորած՝ նայում անշարժ մի կէտի վրայ:

Բայց նորա հաղորդած կցկտուր տեղեկութիւններից Սադաթեանը աշնուամենայնիւ կարողացաւ մի չափանի գաղափար կազմել «կիսակենդան գիակի» անցեալի մասին: Երբեմն մի սուր միտք, մի

առողջ դադափար, մի երգիծական դիտողութիւն, ինչպէս կայծեր, ցատկոտմ էին այս ծեր երիտասարդի պատմութիւնից և նորա երեսը վայրկենաբար լուսաւորում Ննորհիւ թշառութեանց և քաշած դառը նեղութիւնների, ամեն բան կեանքի մէջ նորա աչքում մնալը դոյն էր ստացել, և շրջապատող մթնոլորտը թուում էր աւելի անտանելի, քան թէ իսկապէս նա էր: Բայց և այնպէս, չնայած միակողմանիութեան, որքան ճշմարտութիւն կար այս անջողակի դժնեայ քննադատութեան մէջ!

— Ինչ խեղդեց այն մթնոլորտը, որի օդը ես ծծում էի, — այսպէս վերջացրեց նա իւր պատմութիւնը:

Երկրորդ բաժին կերակուրը Ոսկերչեանը կերաւ այնպիսի ակոր-ժակով, կարծես նոր էր նստել սեղանիւ Մինչդեռ Սաղաթեանը դէմ էր առել նոյն իսկ առաջի բաժնին, նա պատրաստ էր երրորդ փոխէն էլ մաքուր սրբել, եթէ միայն չամաշէր իւր ծանօթից:

Նւ, իհարկէ, այս զարմանալի չէ: Երկու օրուայ քաղցածութիւնից յետոյ, ով կարող է իրան աւելի քաղաքավարի պահել? Սաղաթեանը առաջարկեց դարձեալ մի բաժակ գինի: Ոսկերչեանը ասաց, թէ ոգելից ըմպելիքը իրան փնտսում է, և աւելի չէ կարող:

— Մի շիշը երկու հոգու, — ինչ պիտի անի? Համոզում էր առաջինը: Դեռ կիսից աւելին ես եմ խմել: Վերջին բաժակն է, խմե՛նք ընկերաբար!

Նւ ընկերը ալ ևս չհակառակեց:

Բայց մի րոպէ անցաւ շանցաւ, գոյնը գցեց, ինչպէս դաճ: Ոտու ձեռքը թուլացաւ, և դլուխը, ինչպէս մեռելի գլուխ, ինքն իրան կախ ընկաւ ուսի վրայ:

— Ինչ պատահեց, պարոն Ոսկերչեան? Ղոչեց Սաղաթեանը՝ գունաթափ և, մօտ գնալով, բարձրացրեց նորա գլուխը և նայեց ուղիղ աչքերի մէջ:

— Ոչինչ, սիրտս է միայն... Սիրտս...

— Երևի, գինին ազդեց?

— Գուցէ...

— Ախ, ինչ ճիմարութիւն էր իմ կողմից! Բացականչեց նա վախեցած ձայնով և, ձեռքը դնելով նորա կրծքի ձախ կողմի վրայ,

զգաց սրտի անախորժ թրթռոցը: Կարծես կեանքը բաղխում էր կուրծքը, որ տեղ բացւի, և կարողանայ դուրս գալ ու ազատուել փրատակած մարմնից:

—Ձանցաւ? հիմա չանցաւ? անհանգստութեամբ հարցնում էր Սադաթեանը:

Ջուր խմեցնելը չօգնեց, պիջակը ետ արաւ, և այժմ, եթէ կասկած ունէր, իւր աչքովը տեսաւ, որ խեղճի հագին շապիկ չկար: Մերկ մարմնի վրայ բաճկոնակն էր:

Երբ Ոսկերչեանը մի քիչ հանգստացաւ, Սադաթեանը նկատեց.

—Ձեզ անհրաժեշտ է հիմնաւոր կերպով բժշկուել: Ինչպէս երեւում է, ձեր կազմածքը սաստիկ թուլացել է:

—Ես կամենում եմ գնալ... Շնորհակալ եմ,—խօսեց հիւանդը, վեր կենալով տեղիցը և ձեռքը մեկնելով իւր բարեսիրտ ծանօթին:

—Այո, գնանք: Ես էլ կըգամ ձեզ հետ: Ես կ'ուզէի տեսնել ձեր կացած տեղը: Կարելի է?

Սորա այս դիտաւորութիւնը կարծես դուր չեկաւ Ոսկերչեանին, և սա դժկամակութեամբ պատասխանեց.

—Նեղութիւն մի՛ քաշէք, խնդրեմ: Ես կ'երթամ:

Սադաթեանը այնուամենայնիւ զնաց նորա հետ՝ թշառ մարդու օթեանը անձամբ անձին տեսնելու:

Դա մի նկուղ էր մի կիսաւեր տնակի մէջ և աւելի նման էր հաւաքնի, քան թէ սենեակի, մութ, նեղլիկ, ցածր և կեղտոտ: Օդը խոնաւ էր այնտեղ և բորբոսի հոտ էր փչում:

—Դուք այստեղ էք բնակւում? հարցրեց երիտասարդը, տրտելով աչքերը ակնոցի տակից:

—Այո:

—Այստեղ առողջը կարող է հիւանդանալ, իսկ հիւանդը... Իսկ ուր է ձեր անկողինը?

—Չկայ:

—Ուրեմն գետնին էք պառկում?

—Այս խսիրի վրայ:

—Ուր է այստեղ խսիրը?... Հա, այդ?... Բայց վերմակ չունիք?

—Մի վերարկու ունիմ, այն եմ գցում վրաս:

—Հըմ,—արտասանեց Սադաթեանը, մեծախորհուրդ կերպով թափահարելով գլուխը:

«Սա ուրեմն այն մարդկանցից է, որոնք տնային կենդանիների ապրուստին ամենայն իրաւամբ կարող են նախանձել», մտածում էր նա: «Անպիտաններից ամենաանպիտանը լինեմ ես, եթէ չաշխատեմ սորան օգնել»:

Այսպիսի ուխտ արաւ ազնւասիրտ երիտասարդը և դուրս եկաւ Ոսկերչեանի մօտից:

III

Սա վճռեց դիմել ամենից առաջ Գարեգին Զառիկեանի օգնութեանը, որովհետեւ Ոսկերչեանը իւր անցեալի մասին խօսելիս, երախտագիտութեամբ և յարգանքով էր յիշում այդ մարդու անունը:

Զառիկեանը այժմ կատարելապէս առնական հասակումն էր, երեք, մէկը միւսից սիրուն, երեխաների հայր, բացց, չնայած իւր տարիքին, դեռ նոր էր յայտնւում գրականութեան մէջ: Նորա առաջին փորձը, որը մի վէպ էր ուսուցչական կեանքից, յաջողութիւն չունեցաւ և հետք ու յիշատակ չթողեց իւր ետևից: Յետոյ նա ինքն էլ տեսաւ, որ իւր գրածքը աւելի լաւ վիճակի արժանի չէր: Այն ինչ նորա մէջ ոչ միայն չէին նւագում գրականական հակումները, այլ, ընդհակառակը, աճում զարգանում էին: Իսկ երբ նա գտաւ իւր իսկական կոչումը, խորապէս զգաց, որ իրան շատ բան է պակասում: Միջնակարգ ուսումը բաւական չէ, որ մարդ քննադատ դառնայ. անհրաժեշտ էր հիմնաւոր գիտութիւն ձեռք բերել: Ահա այդ պահանջն էր, որ դրդեց նորան դէպի բարձրագոյն կրթութիւն: Եւ իրօք, թեմական դպրոցի վերջին դէպքից յետոյ, որի մասին խօսք եղաւ ներկայ պատմութեան մէջ, առանց տատանումների, իւր կնոջ և նորածնի հետ ձանապարհ ընկաւ դէպի արտասահման—Գերմանիա: Չորս տարուց յետոյ նա վերադարձաւ Կովկաս: Երկու տեղից նորան հրաւիրեցին տեսչի պաշտօնով—նա չընդունեց և գերադասեց լինել ուսուցիչ: Ներսիսեան դպրանոցում, քան թէ տեսուչ Երևանում կամ Շուշու մէջ: Նոյն այդ միջոցին հիմնւել էր մի նոր օրգան, որի մօտ աշխատակիցներից մէկը դարձաւ նա: Այս պարբերական հրատարակութեան անունն էր—«Խօսք և գործ»:

Զառիկեանին տեսնելու համար, հետեւեալ օրը Սաղաթեանը դնաց Ներսիսեան դպրանոցը: Մեծ դասամիջոց էր, աշակերտները վազվզում, խաղում, աղմուկ էին անում փոքրիկ բակի մէջ և պատըշ-
 փամբների վրայ:

Սաղաթեանը մտաւ ուսուցչանոցը և տեսնեցաւ Զառիկեանի հետ:

— Ի՞նչ գիտէք նորա տեղը? հարցրեց վերջինս, երբ իմացաւ, որ խօսքը Ոսկերչեանի մասին է:

Յետոյ աւելացրեց.

— Լրագրից ես տեղեկացայ, որ նա այնտեղ է և շատ խղճալի դրութեան մէջ է, բայց, զժբախտաբար, ոչ ինձ է ջաջողուում նո-
 րան տեսնել, ոչ նա ինքն է գալիս ինձ մօտ:

— Նա ինձ ասաց, որ իբր զուրք նորան լաւ ծանաչում էք և մի ժամանակ մօտ ընկերներ էք եղած:

— Այո, այո, այդ ճշմարիտ է:

— Բայց գիտէք, պարոն Գարեգին, նա կարօտ է շուտափոյթ օգնութեան, ապա թէ ոչ—կորած է:

— Իմ բարոյական պարտքս կ'լինի հոգ տանել նորա մասին:

— Ես ևս պիտի աշխատեմ...

— Եթէ այդպէս է, ուրեմն ահա ինչ: Այս երեկոյ զուրք կարող էք գալ ինձ մօտ, իմ բնակարանը? Միասին կ'ըզնանք նորան տես-
 նելու:

— Որ ժամին?

Զառիկեանը նշանակեց ժամը, և Սաղաթեանը անմիջապէս հե-
 ռացաւ:

Երեկոյեան նոքա զնացին:

Երբ Գարեգինը, իւր նախկին բարեկամի, իւր Արտաշէսի փո-
 խանակ, տեսաւ իւր առջև մի ընկճեալ, փոքրացած և հիւանդոտ
 մարմին, աղքատի շորի մէջ փաթաթեալ, նա անկարող եղաւ այլ ևս
 իւր յուզմունքը պահել, կսկիծը այրեց աչքերը, և թերթերունքի
 վրայ փայլեց արտասուքը: Նորան թւաց, որ այս մութ և խոնաւ
 նկուղը մի գերեզման է, որտեղ կենդանի թաղեալ է իւր ընկերը,
 նա, որ երբեմն խելօք գլուխ ունէր, ազնիւ սիրտ և հարուստ ըն-
 դունակութիւններ, որը իւր անզուսպ երեւակացութեամբ մեհու-

Թիւն էր երազում և այսօրայ օրը բնաւ մտքովն էլ չէր անց-
կացնում:

—Արտաշէս! Գոչեց նա, գրկաբաց մօտենալով Ոսկերչեանին,
բայց սորա թեթեւ ժպիտը եղաւ միայն եղբայրական ողջագուրան-
քի պատասխանը:

Միևնոյնն է թէ Գարեգինը մի մանեկէն զրկած լինէր:

—Ես էլ չեմ հարցնում, թէ ինչպէս է առողջութիւնդ, որով-
հետեւ աչքովս տեսնում եմ... Բայց դու այն ասան, Արտաշէս, ին-
չու չես եկել ինձ մօտ?

—Անյարմար էր,—պատասխանեց Ոսկերչեանը, ակնարկելով
իւր գծուծ հագուստի վրայ:

—Այս շորերով, երեւի, ամաչել է,—նկատեց Սադաթեանը:

—Այդ դատարկ բան է, վրայ բերեց Գարեգինը: Վաղը քեզ
համար շորեր կ'առնենք, կ'ջուզենք ոտից մինչև գլուխ, և դու
կ'դառնաս էլի մեր առաջնայ Արտաշէսը:

Այդ ասելով, նա բարեկամաբար մի քանի անգամ բաղխեց
նորա ուսերը:

—Ես կ'ուզէի, որ այս տեղս նորոգէր և ահա այս տեղս,—
խօսեց Ոսկերչեանը, բաղխելով կուրծքը և ճակատը:

—Այդ էլ կ'անենք: Փառք Աստուծու, բժիշկների պակասութիւն
չկայ այս քաղաքում... Բայց ի սէր քո բարեկամի, մի ուրախ ծի-
ծաղի՛ր, տեսնենք: Միթէ ծիծաղելու ընդուն սկութիւնդ էլ կ'օրց-
րել ես?

Իզուր էր Գարեգինը, իւր սրտի մէջ կուտակւած դառնութեան
հակառակ, ուրախ ծիծաղում և կատակներ անում: Հազիւ մի թոյլ
ժպիտ մեղմացնում էր նորա դէմքի մռայլը, էլ իսկոյն անցնում
էր, և ճակատի կնճիռները իրանց նախկին տեղն էին բռնում:

Զառիկեանը առաջարկեց նորան մի առժամանակ տեղափոխել
իւր մօտ: Ոսկերչեանը ոչ մի կերպ չէր համաձայնում: Գարեգինը
մտածեց, որ, եթէ շորը փոխի, նա այնքան չի ամաչիլ և կ'ըն-
դունի իւր առաջարկութիւնը:

—Էլ ինչու վաղը? աս ոց նա. հէնց այս րոպէիս զնանք միա-
սին խանութ և քեզ համար շոր առնենք: Լաւ չեմ ասում, պա-
րոն Սադաթեան?

— Ես ինքս կամենում էի այդ առաջարկել, բայց մօտս փող...

— Ինձ մօտ էլ ասենք քիչ է: Բայց ես ծանօթ խանութպան ունիմ, որ ինձ կ'հաւատայ: Գնանք:

Ոսկերչեանը, անհասկանալի պատճառով, կամակորուժիւն էր անում: Նորան համարեա զօռով տարան: Խանութումն էլ նա ոչ մի կերպ չհամաձայնեց հանել հին շորը և նորը չափել իւր վրայ:

— Վրաս կ'գայ, — կրկնում էր նա այնտեղ, չափել հարկաւոր չէ: Բայց նոր հանդերձն էլ չօգնեց: Նրբ խանութից դուրս եկան, Զառիկեանը ասաց.

— Դէ այժմ դնանք մեր տուն:

Բայց Ոսկերչեանը, շնորհակալ լինելու փոխանակ, դժգոհութեամբ ասաց.

— Ինձ հանգիստ թողէք. գլուխս տրաքում է ցաւից!...

Եւ, առանց ձեռք տալու, ճանապարհը ծռեց դէպի իւր բնակարանը:

— Ինչքան վայրենացել է, — բացականչեց Գարեգինը նորա ետեւից:

— Միթէ նա այսպէս էր և առաջ? Հարցրեց Սադաթեանը:

— Մի եօթ-ութ տարի առաջ սա բոլորովին ուրիշ մարդ էր! պառասխանեց Զառիկեանը:

IV

Աիւրակէ օրը նա պատահեց Ոսկերչեանին վանքի գաւթումը և տարաւ իւր մօտ ձաշի: Գարեգինը ինքն էլ զարմացաւ, որ նա յօժար կամքով եկաւ և չ'սպասեց, որ իրան խնդրեն:

— Ահա, մայրիկ, մի թանկագին հիւր եմ բերել: Զանաչեցիր? Այսպէս ներկայացրեց նա վաղեմի ռարեկամին իւր մօրը:

— Սա մեր Արտաշէսը չէ? Հարցրեց վերջինս տարակուսանքով:

— Այո՛, մայրիկ, սա մեր Արտաշէսն է, — պատասխանեց Գարեգինը, գլուխը խորհրդաւոր կերպով թափահարելով:

— Տէր Ստուած! Բացականչեց մայրիկը, մօտ գնալով դէպի հիւրը: — Դու այդ ինչ օրն ես ընկել, որդիս? Սկզբումը քեզ չճանաչեցի: Բարո՛վ, բարո՛վ ես եկել մեզ մօտ: Ինչու ես կանգնած? Նստի՛ր, որդիս, նստի՛ր:

Ոսկերչեանը նստեց պատի մօտ աթոռի ծայրին: Նա, ըստ երևոյթին, սաստիկ ամաչում էր մայրիկից, ուղիղ նորա երեսին նայել չէր համարձակուում և միշտ իւր աչքերը փախցնում էր նորա հայեացքից:

— Երբ ես եկել? Որտեղ էիր այսքան տարի? Ինչով էիր պարապում? Հարցնում էր մայրիկը:

Այդ միջոցին սենեկի դուռը կամացուկ բացւեց, շէմքումը երևաց երկու տարեկան մի հրեշտակ-աղջկա՝ պատկեր, որը, նկատուելով անսովոր հիւրին և աչքերը նորա դէմքին յառած, կտկտալով մօտեցաւ իւր հօրը:

Գարեգինը վերցրեց երեխային, դրեց ծնկան վրայ, համբուրեց երեսը և ապրեշտակ-մազերը, գլուխը կրծքին սեղմեց և ասաց.

— Դու այս պարոնին ճանաչում ես?

Երեխան, առանց պատասխանելու, գլուխը դարձրեց և սկսեց հետաքրքրու թեամբ նայել պարոնին:

— Ձեր աղջիկն է? Հարցրեց Ոսկերչեանը, սիրալիր հայեացք ձգելով փոքրիկի վրայ:

— Այո, և ինչպիսի աղջիկ, — պատասխանեց հայրը հիացքով և երեխայի մազերը քնքշաբար շոյելով:

— Ի՞նչու է?

— Այո, կարգին դրահանական լեզուով: Ապա մի ասան, աղջիկս, հայրիկին սիրում ես?

— Սիւում եմ, — թոթովեց երեխան:

— Մայրիկին էլ սիրում ես?

— Սիւում եմ:

— Իսկ տատին չես սիրում?

— Սիւում եմ, — պատասխանեց աղջիկը և ժպտով նայեց իւր տատին:

Քիչ յետոյ աղմուկով ներս եկան Գարեգինի միւս երկու որդիքը, մեծը եօթամեայ, միջնակը չորս տարեկան, երկուսն էլ մէկը միւսից առողջ և ժիր մանուկներ:

— Հը, ինչ կայ, ինչ կայ, չարածճիներս?

Անդրանիկը մօտեցաւ և մի ինչ որ բան շշնջաց հօր ականջին:

— Աղքատ է եկել? Հարցրեց Գարեգինը: Է՛հ, ինչ անենք եկել է:

—Փող տուր տանենք տանք:

Երբ հայրը կամենում էր փող տալ մեծին, միջնակը, ձեռքը բարձրացրած, ոտի մատների վրայ թռչկոտելով, ասում էր.

—Հայրիկ, ինձ տուր, հայրիկ, ինձ տուր...

—Այո, այս անգամ հերթը քոնն է: Առ տար:

Երեխան առաւ փողը և մի կնիթարթում սնդկի պէս անհետացաւ:

Գարեգինը սկզբունք էր զարձրել իւր տանը—աղքատներին փող և հաց տալ երեխաների ձեռքով: Նա այն կարծիքի էր, որ մանուկ հասակից պէտք է մարդու ձեռքը վարժեցնել բարեգործութեան:

Նուտով երեաց և տիկին Մարիամը, որը, շնորհիւ իւր պողպատի առողջութեան, երեք անգամ ծննդաբերութեան երկունք կրելուց յետոյ, անուամենայնիւ պահպանել էր իւր նախկին թարմութիւնը, տեսքը և հրապոյրը: Դա այն կանանցից էր, որոնց խնայում է ծերութիւնը և թողնում է դեռ երկար տարիներ ծաղկել ու փթթել:

Սորան տեսնելուն պէս, Ոսկերչեանը ոտի կանգնեց և գլխի խոնարհ շարժումով ողջունեց, առանց համարձակելու առաջին մեկնել ձեռքը:

Տիկինը ձեռք տուեց նորան, առողջութիւնը հարցրեց և նստեց ամուսնու կողքին:

—Որքան փոխւել է! շնջաց նա գերմաներէն:

—Իսկ եթէ մի երկու օր առաջ տեսնէիր,—նկատեց Գարեգինը նոյնպէս գերմաներէն:

Տիկնոջ ներկայութեամբ Արտաշէսը աւելի ևս ամաչկոտ դարձաւ, սկսեց աւելի յաճախ շփոթւել և աւելի աշխարտ երեցնել բառամոռացութեան ախտը, որովհետև ամենասոսկ բառերը մտարերելու համար՝ նա կանգ էր առնում, ապուշ կտրում և խիստ անյարմար դրութեան մէջ թողնում լսողներին:

Բայց մայրիկը և Մարիամը շուտով հեռացան, և Արտաշէսն ու Գարեգինը մնացին մենակ:

—Դէհ, այժմ մենք առանձին ենք, և ես կարող եմ լսել քո խոստովանանքը,—սուսեց վերջինը, ձեռքերը իրար շփելով:

— Ես չգիտեմ, ճշմարիտ, ինչ ես կամենում, որ պատմեմ:

— Պատմի՛ր կեանքդ:

— Միթէ դա հետաքրքրական է?

— Այո, այո, Արտաշէս, դա ինձ հետաքրքրում է: Կան որոշ տեսակի մարդիկ, որոնց կեանքը ոչ պակաս հետաքրքրական է, քան թէ իսկական հերոսներին: Հերոսը միակ է, իսկ ինձ ու քեզ նման հասարակ մահկանացուները — բազմաթիւ: Արդեօք շատերին գիտես մեր գործիչներին, որոնք քո քաջած օրերը տեսած չլինին իրանց կեանքում? Տարբերութիւն աչն է, որ դու այդ թշուառներից ամենատանքախորը և ամենաանյաջողակն ես եղել: Դու ինձ հասկանում ես? Վերջապէս, դու իմ պատանեկութեան բարեկամը և ընկերն ես եղած. կարծեմ, իրաւունք ունիմ մի այսպիսի պահանջ անելու: Վերջին տխուր դէպքից յետոյ, երբ մենք իրար հրաժեշտ տւինք, ես ցնացի արտասահման, չորս տարի օտարութիւն քաշեցի, վերադարձաչ, ահա շուտով երրորդ տարին կ'լինի, որ ուսուցիչ եմ այստեղ, և այսքան միջոցում ոչ մի տեղեկութիւն չունէի քո մասին:

Ոսկերչեանը սկսեց: Բայց նա խօսում էր ակամայ: Կարծես ցաւում էր, որ ստիպւած էր կրկին մտաբերել իւր կեանքի տխուր էջերը, աչն էջերը, որ նա ուրախութեամբ կ'մոռանար, եթէ մի հնար լինէր: Պատմելիս նա յաճախ դադար էր առնում, բռնում էր գլուխը և մտամոլոր խորասուզւում անցած զնացած օրերի հին իշողութիւնների մէջ: Խօսում էր ցածր ձայնով, դանդաղ, ինչպէս անկողնում նստած հիւանդը, որի դէմքը տանջանք է արտայայտում, և գլուխը թոյլ պարանոցի վրայ աչ ու կողմն է թեքւում:

Մհաւասիկ աչն տեղեկութիւնները, որ Գարեգինը կարողացաւ կորզել իւր ծածկամիտ խօսակցից, պակասը լրացնելով իւր երեւկայութեամբ:

Ձառիկեանին ճանապարհ ցնելուց յետոյ, Ոսկերչեանը մնացել էր նոյն աչն քաղաքում և չգիտէր, ուր ցնաց և ինչի համար գնաց: Անցաւ երկու ամիս, և թեմական կոնսիստորիայից նորան աւագարկեցին գրագրի պաշտօն, որ մինչև այդ ժամանակ վարում էր մի ծեր մարդ և նոր էր վախճանւել: Մայրացեղ կարիքից հարկադրւած, նա ընդունեց այդ պաշտօնը: Ռոճիկը մի շնչին բան էր. ծայր ծայրի հասցնելու համար մեծ հունար էր հարկաւոր: Նորանով չէր կարելի

հոգալ ոչ միայն վաշեղուէ հագուստը, այլ նոյն իսկ համեստ ճաշը: Բայց Ոսկերչեանը յոյս ունէր, որ մասնաւոր դասեր էլ կ'պատահէին: Եւ բացի այդ, այնտեղի ծխական դպրոցի աւագ ուսուցիչը յուսադրել էր նորան, որ առաջին յարմար գէպքում տեղ կ'տայ իրան յանձնած ուսումնարանի մէջ: Նա վարում էր իւր ձանձրալի, անշնորհակալ պաշտօնը ամենայն բարեխղճութեամբ, չնայած, որ յաճախ տկարանում էր: Սեպտեմբերին աւագ ուսուցիչը իւր խօսքը կատարեց և նորան առաջարկեց դասեր: Բայց այդ չցածողեց, որովհետեւ եղան մարդիկ, որոնք Ոսկերչեանին անյարմար համարեցին այդ պաշտօնի համար, քանի որ նա Շահնաբաթեանի ըմբոստ խմբիցն էր: Նա մնաց իւր նախկին պաշտօնի մէջ և երկու ամբողջ տարի համբերեց: Նա ձանձրանում էր, զայրանում էր, և օր չէր անցնում, որ չկրկնէր.

— Այս արտագրութիւնները ինձ վերջ ի վերջոյ բոլորովին կը բթացնեն!

Մի օրինակ, տաղակալի կեանքը ձգեց նորան գինետուն:

Բայց ամեն անգամ, երբ հարբում էր, հասնում էր մահւան գոռը և ետ գաւնում: Քուլացած կազմածքը խմիչք չէր վերցնում, և այդ իհարկէ, նորա բախտիցն էր: Մարմնի տկարութիւնը ազատեց նորան գինեմոլութիւնից: Գրականական պարապմունքներ չհամար այլ ևս սիրտ չէր մնացել, ճիշտ է, փորձում էր գրել, յանգեր էր շինում, վէպերի և դրամաների ծրագիրներ էր կազմում, բայց շնորհիւ ոգևորութեան բացակայութեան, ամեն ինչ դուրս էր գալիս բռնագրօսիկ, շինծու, անկենդան: Մէկը չաւարտած սկսում էր միւսը, և բոլորը կիսատ էր մնում:

Նա կամենում էր ուժով վերադարձնել այն, ինչ որ կեանքը անգառնալի կերպով չափշտակել էր նորանից: Նորա մէջ ապրում էր անցած երազների, մարած սիրոյ և ոգևորութեան կարօտը, և նոցա մասին նա մտածում էր այնպիսի վշտով, ինչպէս մերժած հրեշտակը իւր նախկին երանութեան մասին:

Նա սկսեց մտածել, որ գուցէ դեռ ուշ չէ, և կարելի է սթափուել նոր կեանքի համար:

Նա ձգեց իւր պաշտօնը և գնաց Բաքու, որը այդ ժամանակ օր օրի վրայ աճում, հարստանում էր և, ինչպէս մի վիթխարի

մագնիս, դէպի ինքն էր քարշում Կովկասի բոլոր ծայրերից ամեն զասակարգի, սեռի և հասակի մարդկանց: Սկզբումը նա նպատակ էր դրել իւր համար գտնել մի բարերար, որը համաձայնէր ուղարկել նորան Խուսապտան կամ արտասահման բարձրագոյն ուսում ստանալու: Եղաւ հարուստներից մէկի, միւսի մօտ: Բայց մէկը մերժեց, որովհետեւ Ոսկերչեանի զէմքը զուր չեկաւ, իսկ միւսը, որովհետեւ «ազատ տեղերը արդէն բռնւած են»: Դա նշանակում էր, որ, եթէ մի հատ աւելի լինի թոշակաւոր ուսանողների թիւը, նա կը քանդուի:

Մերժում ստանալուց յետոյ, Ոսկերչեանը սաստիկ ամօթահար, թէեւ ինքն էլ չէր հասկանում, թէ ինչ մի ամաչելու բան կայ իւր խնդիրքի մէջ, շտապում էր անհետանալ այն հոյակապ դահլիճներից, որոնց փարթամ կահաւորութեան զնի մի տասերորդ մասով տասը Ոսկերչեան կարող էր բարձրագոյն ուսում ստանալ... Երբ նա զուրս էր գալիս փողոց, ինքն իրան ժպտում էր և քթի տակից արտասանում.

—Յս գիտէի, որ այսպէս էլ կը լինի:

Այնուհետեւ նա տկեց մի որեւէ «համապատասխան գործ» փնտռել: Դիմեց ծանօթների, դիմեց և այնպիսի անձանց, որոնք ծանօթների ծանօթներն էին: Ամենքը ասում էին.

—Եթէ պատահի, ուրախութեամբ:

Հետեւալ օրը կամ մինչև անգամ հէնց միևնոյն օրը ամենքը մոռանում էին իրանց տւած խոստումը (այս քաղաքում ամենքի գլուխը խառն է) և բնաւ մոքներովն էլ չէին անցկացնում: Եր Գարապետի վրայ շլինքը կռացրած, պատառոտւած շորով, քաղցած փորով շրջում է մի երիտասարդ, որի աղքատիկ զգեստի տակ հազաւազիւտ-մաքուր սիրտ է բաբախում, որը աւելի լաւ վիճակի է արժանի, որը «մի գործ» է փնտռում:

Իսկ երբ Ոսկերչեանը կրկին դիմում էր, նորան պատասխանում էին.

—Ձի պատահի: Ապա թէ ոչ, ուրախութեամբ:

Կամ՝

—Մի երկու օր առաջ մեր գրասենեակում տեղ էր բացւել, բայց ձեր հասցէն մոռացել էի, ստիպւած էինք ուրիշ մարդ վարձել:

Չնայած այս բոլորին, Ոսկերչեանը այնուամենայնիւ մի տեղ գտաւ: Թէև ուշ, բայց գտաւ:

Նախթաշին ծուխ ու մխի, վիշկաների սև անտառումն էր այդ տեղը: Առանց դէս ու դէն ընկնելու, նա աճապարեց կայարանը և առաջիկայ գնացքով խենթի պէս թռաւ. դէպի Բալասանա:

—Ահա պոչէզլիայի իսկական աշխարհը! հեգնօրէն արտասանեց նա, երբ գնացքը մօտենում էր կայարանին:

Ոսկերչեանին տւին մի ընդարձակ սենեակ ներքին յարկում:

Մի գրասեղան, մի քանի աթոռ, մահճակալ—ահա նորա կացարանի բոլոր կահ-կարասիքը: Ռոճիկը քառասուն մանէթ էր: Նորա գլխաւոր գործն էր—վարել հում նաւթի ելումուտի հաշիւը: Պաշտօնը նորա սրտովը չէր: Թւեր, թւեր և շարունակ թւեր. ինչ կարող էր լինել աւելի տաղտալի մի մարդու համար, որ բոլորովին ուրիշ ասպարէզ էր երազում?...

Բայց և այնպէս նա ցանկանում էր մոռանալ իւր անցեալը և նմանել ուրիշներին, որոնք կլանել են տենդային աշխատանքով: Աշխատում էր ընտելանալ իւր նոր կենցաղին և իւր պաշտօնից դուրս ուրիշ ոչնչով չգբաղեցնել միտքը: Մի անգամ ընդ միշտ նա շեղւել էր ճանապարհից, թող ուրեմն գնաց այն շաւղով, որով նորան տանում էր ձախտագիրը: Դա, անտարակոյս, մի բռնութիւն էր, որ յուսահատուածը կամենում էր կատարել իւր հոգեկան ձգտումների վրայ, բայց մի բռնութիւն, որին չպիտի կարողանային դիմանալ նորա խախտած առողջութիւնը և թուլացած ջգերը:

Արհեստանոցներում մեքենաների դղրդոցը և գեհեն-հնոցների դրնդիւնը, սևացած փայտեայ բուրդերի վրայ անիւների ձլվլոցը, որ չէ դադարում ոչ գիշեր, ոչ ցերեկ, հսկայ շնչառութիւնը խողովակների, որոնք թքում են անցորդների երեսին և երկնքի վրայ, օդի մէջ լցւած ծուխը, մուրը և նախթաշին հոտը, որոնցով ծծւում են մարդկանց թոքերը, ոտի տակ և ամենուրեք թափթրվւած նախթաշին կեղտը, գարշելի տիղմը և դեղնագոյն փրփուրը—ահա երկրի այն սարսափելի անկիւնը, ուր ձգեց Ոսկերչեանին կեանքի ալիքը:

Նա վճռել էր տոկալ և համբերել, թէկուզ մահը հէնց այնտեղ վրայ հասներ:

Բայց մի ձմեռային գիշեր, երբ Կասպեան ծովը մրմռում էր ավերի մօտ, և հիւսիսային քամին (նորդը) իւր դառը շնչով մարդու մարմին էր ձաքեցնում, Ոսկերչեանը, մինչև որ կայարանից իւր սենեակը կ'հասնէր, սաստիկ մրսեց, ստացաւ թոքերի բորբոքում և երկար ժամանակ ծառայում էր անկողնին:

Նորա կեանքը մազից էր կախւած, բայց և այնպէս վտանգն անցաւ: Երբ դուրս եկաւ հիւանդանոցից, նա այլ ևս ոչ ոյժ, ոչ ցանկութիւն ունէր իւր նախկին պաշտօնը շարունակելու: Աննպատակ և անգործ նա սկսեց թափառել փողոցներում և, աւելի յաճախ, շրջել ծովափին, որտեղ ալիքների չափածոյ ճողփիւնը օրօրում էր նորա մտածմունքը...

Նա տեսնում էր, որ իսկապէս յոգնած է, ջախջախւած է և հանգստանալ է ուզում: Բայց ուրիշ տեսակի հանգստութիւն էր նորա ցանկացած հանգիստը: Նա փափագում էր մի տարի, գոնէ մի հաս ամառ, ապրել քաղաքային աղմուկից հեռու, իւր ծննդավայրում, հայրենական տան յարկի տակ, այնտեղ, ուր նա այնքան երջանիկ օրեր էր տեսել: Այո, վերածնուել կարելի էր միայն այնտեղ, գիւղական անդորրութեան մէջ, ժայռ բնութեան ծոցումը, որտեղ անմահական ջուրը, օդը, սոււրաշատ աչքիները և թաւիշխոտը կեանք են խոստանում, կեանքի են կոչում:

Բայց աւանդ. դա մի ցնորք էր: Նորա հայրենական տան հետքն էլ չէր մնում և նորա տեղը հպարտ բարձրացել էր այժմ իւր «բարի դրացու» երկչարկեաց շինութիւնը երկչարկեաց սպիտակ պատշգամբով: Այնտեղ նա գլուխը թեքելու անկիւն չուներ: Նոյն իսկ ծնողների գերեզմանները ինչ դրութեան միջ կը լինէին այժմ? Աւանց տապանաքարի, անձրեւից և ձիւնից մաշւած, հողի հետ հաւասարւած...

Նորա սիրտը փուլ էր դալիս, երբ մտածում էր, և իւր երեսը սառը պատին կպցնելով, արտասուքի միջից մրմնջում էր.

— Զայրիկ ջան!... Մայրիկ ջան!...

Վերջին ամբողջ տարին նա պարապ էր, ոտի վրայ հիւանդ, հոգեպէս և ֆիզիկապէս ջարդ ու փշուր եղած: Նա կատարելապէս գիտակցում էր իւր անպէտքութիւնը: Նա բոլորովին զրկւած էր կամքից: Այլ ևս ոչինչ նորան չէր հետաքրքրում: Նա անտարբեր էր

դարձել զէպի կեանքը և զէպի մահը: Նա նման էր մի նաւի, որի առագաստները պատառուել էին փոթորիկների ժամանակ, կայմերը կոտորաւուել և ընկել և ալիքների խաղալիք դարձած՝ տարուբերւում էր այս և այն կողմ, առանց մի որոշ ուղղութեան, առանց մի նպատակի: Նա մինչև անգամ չէր կարող ասել, թէ ինչու եկաւ Թիֆլիս: Գուցէ դա մի բնազդական դրդում էր, որ մղեց նորան զէպի Կովկասի մտաւոր կենդրոնը: Չէ որ նա ծնւած էր մտաւոր աշխատանքի համար?

Պատմութեան վերջումը Զառիկեանը չէր լսում Արտաշէսին: Նա տարւած էր մտքերով, և աւելի մռայլ լրջութիւն չէր կարող արտայայտել նորա զէմքը: Նորա աչքի առջև երևում էր թշառաների մի բազմութիւն, որտեղ իւրաքանչիւրը, իսկ և իսկ նման Ոսկերչեանին, կոծում է բախտաւոր մարդկանց առաջ և իւր անօգուտ թաղած ոյժերի և խորտակւած յոյսերի պատմութիւնը անում: Ոսկերչեանը նորան թւում էր, իբրև մէկը այն հազարաւոր բեկորներից, որոնք ցատկոտում են այս ու այն կողմ, ինչպէս շիկնած ևրկաթի կտորտանքը կ'անի տակին, մի կործանիչ և սոսկալի ոյժի հարւածներից:

Փարեգինը այն աստիճան խորասուզւած էր մտածմունքի մէջ, որ նա մայրիկին չլսեց, երբ սա եկաւ ճաշի կանչելու, այնպէս որ վերջինս երկրորդ անգամ և բարձր ձայնով կրկնեց.

—Փարեգին, եկէք ճաշ անենք:

Ճաշը լուռ անցաւ: Փարեգինը լսածների տպաւորութեան տակ էր: Մարիամը երեսնաներին էր նայում: Մայրիկը յաճախ վեր էր կենում սեղանից: Երևանդը, որ այժմ երրորդ դասարանի գիմնադիստ էր և շնորհքով նկարում էր, իւր մտախոհ աչքերով շարունակ ամաչկոտ հիւրին էր նայում: Սորա գիտողութիւնից չլրիպեց այն, թէ ինչպէս էր դողում նորա ձեռքին գինու բաժակը, երբ լսում էին նորա կենացը, և նա վեր էր կացել շնորհակալութիւն յայտնելու:

Զարմանալի բան: Ոչ ճաշից առաջ և ոչ յետոյ Ոսկերչեանը չկանչեց իւր մօտ սիրուն մանուկներից մէկնումէկին՝ կատակ անելու հետը և գլուխը փաշփաշելու: Միթէ նորա սրտի մէջ մի փոքրիկ անկիւն չէր մնացել նոյն իսկ յանկալան սիրոյ համար? Կամ

գուցէ նա չէր համարձակուած իւր ճեռքը դնել այն յստակ մագերի վրայ? Բայց աւելի զարմանալին այն է, որ նա մի անգամ էլ է հարցրեց.

—Ինչպէս է Աշխէնի առողջութիւնը և որտեղ է այժմ?

V

Գարեգինի զրգամմբ, Ոսկերչեանը փոխեց իւր կացարանը, և նոր վարձած սենեակը բաւական տանելի էր: Զառիկեանը նորա համար շուտով մի ժամանակաւոր պարապմունք էլ գտաւ: «Խօսք և գործի» աշխատակիցներից մէկը, որ լսել էր Վեշառ երիտասարդի մասին և մօտ ծանօթ էր Գարեգինի հետ, սորա միջոցով յանձնեց Ոսկերչեանին արտագրելու իւր մի ընդարձակ շարագրութիւնը, որ պատրաստում էր տպագրութեան համար, և խոստացաւ թերթին 20 կոպէկ վարձատրութիւն, թուղթը, թանաքը, գրիչն էլ իւր կողմից:

Առաջին օրը, գլխացաւի և մարմնի ընդհանուր թուլութեան պատճառով, նա մի հատ տող էլ չգրեց: Հետեւեալ օրը միայն նա նստեց սեղանի մօտ և կսաւ գործի: Սկզբում ձեռքը դողում էր, թանաք էր կաթում, և մինչև որ կը վարժէր, երէք թերթ փշացրեց: Իսկ երբ վրայ ընկաւ, երկու ժամ, առանց դադար առնելու, արտագրում էր: Բանը հասաւ այնտեղ, որ նա այնքան յոգնեց, որ ձեռքը թուլացաւ, գրիչը վայր ընկաւ, և թանաքը ապականեց մաքուր և խնամքով արտագրած թերթը: Մէջքը, կռացած պահելուց, սաստիկ ցաւում էր, և, երբ կամեցաւ ուղիղ նստել, նորան թւաց, թէ ողնաշարը մէջ տեղից կոտրւել է:

Դորանից յետոյ մի ամբողջ ժամ պառկած մնաց մահճակալի վրայ: (Անկողինը ուղարկել էին Զառիկեանները):

Հանգստացաւ և կրկին սկսեց Սիզիֆի աշխատանքը: Այս անգամ բարկութիւնն էր շարժում նորա ձեռքը, և նա կրքով արտասանում էր.

— Դու ինձ չես կամենում հպատակելի?... Հպատակելի:

Նւ դժար է ասել, թէ ինչ առարկայի էին ուղղւած այս խօսքերը:

Այսպէս երկար ժամանակ նա արտագրում էր: Յետոյ նա սկսեց

իրան վատ գգալ: Գրիչը մի կողմ դրեց և, շնչարգել եղածի պէս, ձեռքը կրծքին՝ ոյժ էր դործ դնում շունչ քաշել: Սիրտը ուզում էր խառնել: Ահանջների մէջ անախորժ սուրց սկսեց: Աչքերը սևացան: Գլուխը պտոյտ եկաւ, և այն բոպէին, երբ նա երերւելով քայլում էր դէպի ահողնակալը, վայր ընկաւ ուշաթափ և երեսն իվեր տարածւեց յատակի վրայ:

Նորա բախտիցը, լաւ ժամանակին հասաւ Սադաթեանը, որ արդէն իմացել էր նորա տեղը և եկել էր նոր կացարանը տեսնելու:

— Վահ! Գոչեց նա սարսափած և, մի քայլ ետ դնալով, տեղումը քարացաւ:

Նորան թւաց, որ իւր առջև ընկած է մի անշնչացած դիակ, և մտածեց, թէ յուսահատւած երիտասարդը անձնասպանութիւն է գործել: Բայց սորա մօտ ատրճանակ չկար, և սեղանի վրայ եղած առարկաները ցոյց էին տալիս, որ նա մի քիչ առաջ գրաւոր աշխատանքով է եղել զբաղւած: Այցելուն սրտապնդեց և առաջ եկաւ: Կռացած նայեց ուշիուշով—Արտաշէսի կուրծքը հազիւ նկատելի կերպով բարձր ու ցած էր լինում: Այն ժամանակ նա գլխի ընկաւ որ «խեղճը» ուշաթափւել է: Սկսեց նորան թափահարել, ջուր սրկեց երեսին և ճակատին, և անհանգիստ ձայնով գոչում էր.

— Արտաշէս!... Ար-տա-շէս!...

Հեշտ է երեւեակեղ Սադաթեանի ուրախութիւնը, երբ սակատեց, որ նորա աչքերի կոպերի տակ բիբերը շարժւեցին, և ուշաթափւածը կամաց կամաց ուշքի է գալիս: Սորա օգնութեամբ, Ոսկերչեանը վեր կացաւ և, որովհետեւ շատ թոյլ էր, պառկեց անկողնում:

Տեղեկանալով դործի հանգամանքներին, բարի այցելուն նկատեց:

— Ես խորհուրդ կըրտամ առայժմ չծանրացնէք ձեզ և ոչ մի աշխատանքով:

— Հապա ում աշխատանքով պահպանեմ այս անպէտք գոյութիւնս? Գոչեց հիւանդը սրտնեղութեամբ և ձեռքը ճակատին տալով:

— Փողի մասին մենք կըհոգանք, մինչև որ դուք փոքր ինչ կըկազդուրէք:

Սադաթեանը առաջ էլ մտածել էր Ոսկերչեանի համար ժո-

զովարարութիւն տնելու մասին, բայց միայն այժմ հաստատապէս վճռեց, առանց այլ և այլի, ձեռնամուխ լինել գործին:

Այսօրւայ դէպքը նա հանգամանօրէն պատմեց Զառիկեանին, որը, ինչ ասել կ'ուզէ, մեծ անհանգստութիւն կրեց, քանի որ ինքն էր աշխատանք յանձնել Ոսկերչեանին և թոյլ էր տուել մի անհեռատեսութիւն հիւանդ մարդու վերաբերմամբ: Սխալը պէտք էր ուղղել, և նա շտապեց Արտաշէսի մօտ: Բայց ո՛րքան մեծ եղաւ նորա զարմանքը և բարկութիւնը, երբ տեսաւ վերջինիս սեղանի մօտ նստած, գրիչը ձեռին, արտագրութեան թերթի վրայ կռացած:

— Դու զեռ գրում ես, Արտաշէս? զոչեց նա զբան շէմքից և, մօտենալով, ձեռքը դրեց թղթի վրայ ու շարունակեց.

— Բաւական է, դադարիր! Այսօրւայ ուշաթափութիւնից յետոյ դեռ խելքի չես եկել? Դու քեզ սպանել ես ուզում?...

— Ես քիչ քիչ կ'արտագրեմ...

— Եւ ո՛չ մի տող! Ամենից առաջ դու պէտք է բժշկուես:

Պարեգինը խոստացաւ գնալ նորա հետ ծանօթ բժշկի մօտ, նշանակեց մինչև անգամ օրը և ժամը և, երբ ուզում էր հեռանալ, յիշեց ձեռագրի մասին և ասաց.

— Իսկ այս ես կը վերադարձնեմ տիրոջը:

Ըստ իւր խոստման, որոշած ժամանակին Զառիկեանը վերցրեց «հիւանդ մարդուն» և տաքաւ բժշկի մօտ: Սա մի քսան և ութ տարեկան երիտասարդ էր, որ աւարտել էր համալսարանը երեք տարի առաջ, առաջին յաջողութիւնն երկից յետոյ անուն էր հանել քաղաքում և այսպիսով դարձել էր անօժիտ և մանաւանդ օժիտաւոր հարսնացուների համար ցանկալի փեսացու:

Երբ Պարեգինը և Արտաշէսը մօտն նորա բնակարանը, որը մի շիկ կահաւորութիւն ունէր, վերջինս այնքան փոքրիկ և չնիւն զգաց իրան, այնպէս կուչ եկաւ, որ կարծես ուրախ կը լինէր, և թէ այդ բոպէին ցնդէր և անհետանար օդի մէջ:

Բժիշկը ընդունեց իւր կաբինէտում՝ նստած en face դէպի այցելուները:

Բանից երեւաց, որ նա Ոսկերչեանին ճանաչում է դեռ ևս գիմնագիտնից, երէկ նորան տեսել է փողոցում և «մի քանի բաներ» է լսել նորա մասին:

Նա քննեց հիւանդին, բաղնեց նորա կուրծքը, լսեց մինչև անգամ մէջքի կողմից, հարցեր տւեց, յետոյ վառեց սիգարը, մոտ- խոհ դիրք ընդունեց և թուրքական լուռ թիւնից յետոյ ասաց.

— Ձեզ բժշկել կարելի է, միայն մի պայմանով:

Այցեւունները խորին լուռ թեամբ սպասում էին, թէ ինչ պայ- մանի մասին է խօսքը:

— Դուք պիտի թողնէք ձեր վատ սովորութիւնը, — շարունա- կեց բժիշկը, դիմելով հիւանդին:

— Այսինքն? զարմացած հարցրեց Պարեգինը, մտածելով, թէ մի նոր բան պիտի խմանայ:

— Դուք պիտի թողնէք խմելը:

— Ինչպէս? բացականչեց Ջառիկեանը: Արտաշէս, դու ուրեմն...

— Սարսափելի ալիոհոլիկ է, — կամացուկ նկատեց բժիշկը, նայե- լով Ջառիկեանին: Ինձ ասել էին, որ սա խմում է, և ես այժմ համոզւեցի: Ուղիղը ամբողջապէս ծծւած է ալիոհոլի թոյնով: Սորա վերջը կըլինի խելագարութիւն կամ...

— Բայց, պարոն բժիշկ, որքան ինձ յայտնի է, սա գործ չէ ածում ոգելից ըմպելիք...

— Ո՛չ, դուք չգիտէք: Նոյն իսկ երէկ սորան տեսայ փողո- ցումը, ոտի վրայ հազիւ էր կանգնում:

— Երէկ?... Որ ժամին? Մօտաւորապէս?

— Ինչպէս ասեմ? կըլինէր մէկը:

— Ասում էք, հարբած էր?

— Ման դալ չէր կարողանում, տմբոմբում էր: Վատս եկաւ, երբ տեսայ: «Խեղճ մարդ, մտածեցի ինքս ինձ. ինչ օրի է հասել չգիտէ, որ ինքն իրան կամաց կամաց թունաւորում է»:

Ջառիկեանին թւում էր, որ բժիշկը սխալւում է, և յայտնեց իւր առանձին կարծիքը:

— Ո՛չ, ո՛չ, — ձեռքով արաւ վերջինը, — դուք նեղը զցեցէք, նա կըխոստովանի:

Ոսկերչեանը չէր աշխատում լսել այս խօսակցութիւնը: Չա- շխատեց մինչև անգամ արդարանալ:

— Ես չեմ խմում, — ասաց նա և լռեց:

Իսկ բժիշկը զիւրահաւատներից չէր:

—Դուք ուրեմն կըթողնէք? Այո՞ Խօսք էք տալիս? Հակառակ դէպքում, ես կըհրաժարեմ ձեզ բժշկելուց, իմացէք:

—Ես չեմ խոսում,—կրկնեց հիւանդը անհամբերութեամբ և այնպիսի եղանակով, որ բժիշկը վերաւորական համարեց:

—Ես ուրեմն ձեզ չեմ կարող բժշկել,—եզրափակեց նա և սկսեց մասններով թմբկահարել սեղանը:

Զառիկեանը վեր կացաւ, ներողութիւն խնդրեց և դուրս եկաւ: Նորան հետեց Ոսկերչեանը, առանց ներողութիւն խնդրելու: Ճանապարհին Գարեգինը ազնիւ խօսքով երկեցրեց նորան, որ խոստովանէի, խմում է թէ ոչ: Նա պատասխանեց, որ չէ խմում:

Գարեգինը կատարելապէս հաւատաց նորա խօսքին, որովհետեւ նա նոյն իսկ իւր անկման մէջ պահպանել էր ազնւութիւն, որը, տարիներ առաջ, նորա բնաւորութեան ամենալուսաւոր կէտն էր կազմում: Այդ հոգեկան գանձը նորա մէջ փնացել էր անարատ, այն ինչ, նա կորցրել էր բոլորը, ինչ ունէր:

Հարկաւոր էր նորան ցոյց տալ մի ուրիշ բժշկի: Զառիկեանը մտածեց և կանգ առաւ այնպիսի մէկի վրայ, որը յայտնի էր իւր փորձառութեամբ, թեթեւ ձեռք ունէր և անշահասէր էր: Երբ նա իւր հիւանդի հետ գնացին բժշկի մօտ, վերջինս սիրալիր ընդունելութիւն ցոյց տւեց երկուսին, փակեց իւր առանձնասենեակի դուռը և խնդրեց նստել: Յետոյ նա սկսեց մանրամասն հարց ու փորձը, ծանօթացաւ հիւանդի անցկացրած կեանքին, լաւ քննեց և, ըստ երևութին, եկաւ տխուր եզրակացութեան: Լուռ նայում էր Ոսկերչեանին, որը կծկւածի պէս անշարժացել էր իւր տեղումը, և նորա դէմքը այդ ժամանակ արտայայտում էր կարեկցութիւն: Իւր եզրակացութիւնները նա խորհրդաբար չայտնեց Զառիկեանին:

—Դուք տեսած կըլինիք,—ասաց նա,—մի այնպիսի բարդ մեքենա, որը ամբողջապէս խանգարւած լինի՝ սկսած ամենամեծ անիւից մինչև ամենամանր ճախարակները: Իսկ և իսկ մի այդպիսի դրութեան մէջ է և այս թշուառ մարդու կազմածքը: Կատարեալ նէւրասթենիա իւր բոլոր հետեանքներով: Մի կողմից՝ ուղեղի չորացում, միացած բուժ գլխացաւի հետ, յետոյ սրտի թրթռոց, շնչարգելութիւն և թոքախտի նշաններ. միւս կողմից՝ ամնէզիա միացած բառամոռացման հետ, լսողութեան և տեսողութեան պատ-

րանք, կամքի բացակայութիւն և ապաթիա: Սորա կեանքը հիւքից փորփորւած է:

—Ուրեմն ինչ խորհուրդ կըտաք անել, պարո՞ն բժիշկ? հարցրեց Գարեգինը:

Բժիշկը ասաց բոլորը, ինչ որ հարկաւոր էր ասել, դեղատոմսերը գրեց և յայտնեց իւր պատրաստականութիւնը ամեն կերպ օգնել թշուախն:

VI

Քնած չէր և Սաղաթեանը: Դրդւած ջերմ համակրութեամբ զէպի ընկած մարդը և վերջինիս ոտի կանգնեցնելու փափագով լցած, եռանդով աշխատում էր նորա համար: Առաջ նա փորձեց մի թատրոնական ներկայացում կազմակերպել նորա օգտին, բայց, տեսնելով, որ այդ չէ յաջողում, քանի որ Ոսկերչեանի նախկին արւեստակից ընկերները ուրանալով ուրացան նորան, վճռեց հանդանակութիւն բանալ:

Պատրաստեց ստորագրութեան թերթը, որի ձևատիպն զրւած էր մարդասիրական մի կոչ, և գնաց ամենից առաջ իւր նախկին ուսուցիչներից մէկի մօտ: Սա համալսարանաւարտ էր, մի չոր ու ցամաք բնասորութիւն, որը երեք տարւայ մէջ հասարակական գործերից յոգնել էր, կորցրել էր ամեն մի հարցասիրութիւն, և նորան այլ ևս ոչինչ չէր հետաքրքրում շրջապատող կեանքի մէջ, որովհետև այդ կեանքի մէջ ամեն բան ծանձրալի է, մանրացած է. միակ բանը, որ քիչ թէ շատ կարողանում էր նորա հետաքրքրութիւնը շարժել, նոյն իսկ ժպիտ չարուցանել դէմքին, դա քաղաքական կեանքի նորութիւններն էին, որոնց նա հետևում էր գլխաւորաբար լրագրական հեռագիրների միջոցով: Այդպիսի խնդիրների մասին նորա հետ կարելի էր մինչև անգամ տաք-տաք վիճել: Դորանից զուրս, նա ոչ միայն տարէցտարի, այլ և օրէցօր ետ էր մնում իւր ժամանակից: Կեանքը իւր քաջով առաջ էր գնում: Գիտութիւնը ծաղկում էր: Գրականական հորիզոնի վրայ մինը միւսի ետևից երևում էին նորանոր աստղեր: Նա ճանաչել չէր ուղում և ոչ մէկին: Նա թքել է ամեն բանի վրայ: Նա գոհ էր իւր գիտցածով:

Քայց պաճանալած էր, իբր լաւ դաստուռ: Սպաթեանը վերաբերում էր նորան ամենայն յարգանքով, բայց չգիտէր, թէ, իբրեւ մարդ, որպիսի անձնաւորութիւն է: Նորան յայտնի էր, որ սա Պակերջեանի նախկին դասընկերներից մէկն է: Հասկանալի է, թէ ինչպիսի վստահութեամբ և ինչ յոյսերով ներկայացաւ նա իւր ուսուցչին:

Մի քանի խօսքով բացատրեց իւր այցելութեան նպատակը և ստորագրութեան թերթը դրեց նորա առջև:

Ի պատասխան այս առաջարկութեան, պարոնը ժպտալով ասաց.

— Քիտես, ինչ կայ, սիրելիս (նա շարունակում էր դու՛ով խօսել իւր նախկին աշակերտի հետ). դու, երևում է, բարի սիրտ ունիս և կամենում ես բարի գործ կատարել. բայց դեռ անփորձ ես: Ներկայ դէպքում բարութիւնը բանի տեղ չի անցնիլ: Այդ մարդուն, որի մասին գուցա փիչտակւած խօսում էիր, ես լաւ ճանաճում եմ. դա իմ դասընկերս է եղել, ընդունակ էր, ազնիւ էր, բայց իրան չկարողացաւ պահել և փճացաւ: Առաջին անյաջողութիւնից յուսահատուել է, երկրորդ անյաջողութիւնը նորան ձգել է դիմետուն, և այժմ իմ աչքին դա նոյնքան է արժանի կարեկցութեան, որքան ես ին արեւցողը, որը քնում է փողոցներում իւր թափած փսխուկի վրայ... Խոսողը իւր բերանը այնպէս ծռեց, որ կարծես նողկանքից սիրտը պիտի խառնէր:

Սպաթեանը կամեցաւ խօսել յօգուտ զրպարուած և անարդւած մարդուն, բայց նա մի այնպիսի սպանիլ հեզնութեամբ սկսեց լսել, որ ջանէլ երիտասարդը շփոթեց և, խօսքը փոխելով, ասաց.

— Սակայն դուք գիտէք: Ես չեմ սոխալում: Կըներէք, որ ձեզ անհանգստութիւն պատճառեցի:

Մնում էր միայն զլխարկը վերցնել և հեռանալ:

Սպաթեանը դնաց մի ալլ պարոնի մօտ, որի աշակերտը նոյնպէս եղած էր: Նա ընդունեց սիրով, բաղքը ժպտաց, հարցրեց առողջութիւնը: Քիտէր, որ գրում է ձեռք և Գործ պարբերական հրատարակութեան մէջ, և հարցրեց, թէ ինչ նոր բան ունի գրած: Յետոյ խորհուրդ տուց, որ դասական հեղինակութիւններ շատ կարգայ, գրական ճաշակը զարգացնի:

—Իսկ ձեր ուսումը պիտի շարունակէք թէ ոչ? ցանկացաւ իմանալ նախկին ուսուցիչը:

—Անպատճառ, — պատասխանեց Սադաթեանը և, առանց հերթ տալու, որ նա կրկին սկսի շատախօսել, ցոյց տւեց ստորագրութեան թերթը:

—Այդ ինչ թուղթ է?

—Փող եմ հաւաքում:

—Ում համար?

Ուսուցիչը կարդաց ստորագրութեան թերթի վրայ գրածը և ասաց.

—Բայց ես ձեզ պէտք է ասեմ, որ ինքս անձամբ դէմ եմ այդ ձևի օգնութեան... Նս սկզբունքով դէմ եմ...

—Ինչպէս? Ուրեմն հաց չտալ մէկին, երբ նա քաղցած է և միջոց չունի? Շոր չտալ, երբ մերկ է? Զբոշիլ, երբ հիւանդ է?...

—Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ, դուք ինձ լաւ չհասկացաք: Նս հակառակ եմ այդպիսի մանր նւիրատուութիւնների: Կոպէկանոց օգնութիւնը վէրքին դարման չի անիլ: Խոշոր օգնութիւն է պէտք: Նթէ ես միջոց ունենայի, ես չէի խնայիլ ոչինչ:

Սադաթեանը կարծեց, որ այս խօսքերը ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ քաղաքավարի «հրաժարիմք», և կամեցաւ վեր կենալ զնալ: Բայց ուսուցիչը նոյն այդ բոպէին շարունակեց.

—Բայց այդ երիտասարդը ինքը չէ կամենում աշխատել?

—Այժմ նա անընդունակ է աշխատելու:

—Անընդունակ? Անդամալոյժ է?

—Ո՛չ, անդամալոյժ չէ, — պատասխանեց աշակերտը, պահպանելով իւր նախկին ուսուցչի կիսահեգնական եղանակը, — կան անդամալոյժներ, որոնք առողջներից աւելի շատ գործ են կատարում: Բայց Ոսկերչեանը անդամալոյժից աւելի վատթար է:

Սադաթեանը ձեռք տւեց, որ զնայ: Բայց ուսուցիչը թօթւեց նորա ձեռքը և ասաց.

—Սպասեցէք, սպասեցէք: Նս միքիչ կարող եմ տալ:

—Որքան ձեր սիրտը կը տայ:

—Նրեք ուռբի:

—Շնորհակալ եմ:

—Ազգանունս հարկաւոր չէ: Գրեցէք մի պարոնից...

Երբ այցելուն ուզում էր հեռանալ, լսեց իւր ետեւից հետեւեալ խօսքերը.

—Ես տւի, որովհետեւ ձեզ չկամեցայ մերժել: Բայց ես դարձեալ կրկնում եմ, որ այդպիսի ժողովարարութիւնով նպատակի չէք հասնիլ: Այն օգնութիւնն է միայն իսկական օգնութիւն, որ հաստատուն հիմքի վրայ է դրւած:

Խօսքի և գործի այս փառաւոր հակասութիւնը զարմացրեց ջահէլ երիտասարդին, բայց այդ մասին սա երկար չմտածեց: Նա ուրախ էր, որ հանգանակութեան սկիզբը դրւեց, և, երբ դուրս եկաւ փողոց, ինքն իրան ասաց.

—Ուրեմն արդէն երեք ուրբի կայ:

Եռանդով աշխատեց Սադաթեանը, և մի շաբաթից յետոյ նորա ձեռքին եղած գումարը հասնում էր մօտ երեսնի:

Ոսկերչեանին ոչինչ յայտնի չէր այս ժողովարարութեան մասին: Երբ Սադաթեանը յանձնեց նորան գումարը, նա դժգոհութեամբ ասաց.

—Ով էր խնդրել ձեզնից?

Երիտասարդը նկատեց, որ, եթէ չընդունի, ինքը սաստիկ վիրաւորւած կըզգայ իրան:

Արտաշէսը աչքի անցրեց ստորագրողների անունները: Արհամարոտ հեգնութիւն երևաց դէմքին. մատիտ խնդրեց, սկսեց ջընջոտել «ատելի» անունները և վերջումը աւելացրեց.

—Երբ ինձ տեսնում են փողոցում, երեսները դարձնում են ինձնից: Սրանց օգնութեան ես կարօտ չեմ:

Այս խօսքերը վերաբերում էին այնպիսի անձանց, որոնց մօտ ծանօթը և ընկերը եղած էր նա տարիներ առաջ ուսումնարանում, բեմի վրայ, գրական ասպարիզի վրայ և առօրեայ կեանքում:

Սեփական արժանապատուութեան այս հպարտ զգացմունքը, որ դեռ կենդանի էր Գնացել ջախջախւած մարդու հոգում, հիացրեց Սադաթեանին, և սորա աչքում Ոսկերչեանը մի աստիճան բարձրացաւ:

VII

Վերջին օրերը Ձառիկեանի գլուխը խառն էր, և ոչ մի կերպ չէր յաջողում Արտաշէսին տեսնել: Նա զբաղած էր դպրոցական քննութիւններով, թէ իբր ընթերակայ թէ իբր հարցաքննող, և այն ոչ միայն ցերեկները, այլ և երեկոները մինչև ժամը 11-ը, դեռ աշխարհ:

Բայց ահա հազիւ աչք բաց արեց մանկավարժական պարապմունքներից, ամարսնաց գնալու հոգսերը վրայ հասան, քոյրը եկաւ. Բաբելից՝ հօրանց հետ միասին ամառը անց կացնելու:

Աշխէնը, ինչպէս յիշում է ընթերցողը, ամուսնանալուց յետոյ, մտադիր էր շարունակել իւր վարժունութիւնը և երբէք չթողնել մանկավարժական սիրած ասպարէզը: Նա իւր իղձը կատարեց: Բայց ուսումնական տարւայ վերջը նորա պառկելու ժամանակն էր — անախո՛րժ զուգապիպութիւն: Ազատուց, և այն սերը, որ նա տածում էր դէպի մանուկները, վերափոխեց մի մայրական սիրոյ. նորա բոլոր գործը կենտրոնացաւ մի թզաչափ, ճշուն, քաղցր էակի վրայ, որպիսին էր նորա անդրանիկը:

Այնուհետև — զարմանալի բան — նորա մէջ եղած սէրը դէպի մանկավարժական պարապմունքը միևնոյնն է թէ կացինով կորէին: Ինքն էլ չիմացաւ, թէ ինչպէս սասեց դէպի դպրոցը: Սուսեց վարանելու նա ձգեց ուսումնարանը, երևի, ետ չմնալու համար այն պաշտօնակիցներից, որոնք, մայր դառնալուց յետոյ, ձգում էին ամենը, ինչի կպած էին իրանց կանացի բոլոր ոյժերով, և ոստրէի պէս խորասուզւում ընտանեկան հոգսերի մէջ:

Գալով ամուսնական կեանքին, պէտք է ասել, որ նորա և ամուսնու յարաբերութիւնները գնալով լարւում և լարւում էին: Աշխէնը կարծում էր, որ չէ գտել իւր ակնկալածը: Ազատեանի խօսքի և գործի մէջ նա տեսնում էր մի ամբողջ վիհ: Նա ծայրացեղ էգոյիզմ էր նշմարում նորա իւրաքանչիւր արարքի մէջ, մինչև անգամ առօրեայ ամենամանր դէպքերում: Նա ատեց նոյն իսկ այն գաղափարը, որով ամուսինը չթող էր փնտրում մարդկանց աչքին: (Ձակերտների մէջ Աշխէնի խօսքերն են):

Ազատեանը իւր կողմից չէր սիրում իւր կնոջ անհաշտ և կռարար բնավորութիւնը:

Ահա այսպիսի պայմանների մէջ սկսեց վերջինիս մտաւոր անկման շրջանը: Սառեց դէպի հասարակական գործերը, կարգում էր սակաւ, թողեց և մանկական զրքերի թարգմանութիւնը: Երբեմն միայն, այն էլ ուրիշների դրդմամբ, նա մասնակցութիւն էր ցոյց տալիս բարեգործական ձեռնարկութիւնների մէջ:

Դժւար է ասել, թէ ինչով կը վերջանային ամուսինների անընդատ կռիւները, եթէ նախախնամութիւնը նոցա մէջտեղը չզնէր մի հաշտեցնող էակ, յանձին մի սիրուն զաւակի, որի ծնւելուց յետոյ միայն մարդ ու կին իրար սկսեցին հանդուրժել:

Նոյն այս ժամանակ Ազատեանի կեանքում տեղի ունեցաւ մի խոշոր դէպք, որ հիմնովին փոխեց նորա վիճակը: «Ճառագայթը» դադարեց ընդ միշտ, և, որովհետեւ նորա առջև փակ էին միւս խմբագրութիւնների դռները, նա ստիպւած էր թողնել լրագրական ասպարէզը, կամ, ինչպէս ինքն էր ասում, իւր հրապարակախօսական գործունէութիւնը:

Ել գլուխը ցաւեցնել պէտք չէր: Մի գեղեցիկ օր նա վերցրեց ընտանիքը և ուղիղ—դէպի նաւթային աշխարհը: Այն, ուղիղ դէպի Բաքու, չնայած, որ «Ճառագայթին» մէջ նա զայրացկոտ խիլիղ պիկաներ էր չղում այն ինտելիգենտ պարոնների դէմ, որոնք,— Ազատեանի խօսքը բանեցնենք,— տոտի տակ էին տալիս իրանց սուրբ իրէկանները և գնում էին ծառայելու Ոսկի Հորթին: Նա ճարպիկ էր և կեանքի դամարը գիտէր. շատ շուտ տեղ գտաւ և արագ բարձրացաւ սրտատոնի մէջ: Ինչպէս շատերին, նորան ևս գիշեր ցերեկ հանգիստ չէր տալիս. այն միտքը, թէ ինչպէս անի, որ շատ էծան գնով հողեր առնի և շատ թանկ գնով ծախի, որպէս զի ինքն էլ հարստանայ: Եւ նա իրօք սպասածից աւելի շուտ կը հարստանար, եթէ կինը այնքան չը հոգար անմիջապէս տեղ անել ամուսնու աշխատածը, որովհետեւ, թող հաւատայ իմ ընթերցողը, Աշխէնը սաստիկ փոխել էր՝ շատերի իդէալը դարձել էր և նորա իդէալը. իսկ այդ իդէալը ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ մի սնտուի, մի անխորհուրդ փարթամութիւն, սխառ բնակարանի կահաւորութիւնից մինչև իւր հաղի զգեստները, մի անլուր փարթամութիւն, որի նմանը առաջին անգամն է տեսնում Կովկասը:

Բայց հերիք է Շարունակենք մեր պատմութիւնը:

Աշխէնը բերել էր հետը իւր երկու երեխին, որոնք եկած օրը մտերմացան Զառիկեանների մանուկների հետ. իսկ հետեւեալ օրը չարածճի մանուկների բանակը մի այնպիսի աղմուկ բարձրացրեց, որ Գարեգինը ծալեց իւր առջևը դրած գիրքը և, ականջները խցելով, գոչեց.

—Օհօ, այս չեղաւ: Սրանց բոլորին պէտք է հաւաքել տանել ու անտառը ձգել. թող այնտեղ դժուր թիւններ անեն, ինչքան սիրտները կըտայ:

Զառիկեանը վերջին անգամ գնաց այցելելու իւր հիւանդ բարեկամին. հետեւեալ օրը ընտանիքով պիտի մեկնէր դէպի ամարանոց:

Դեռ սենեակը չմտած՝ նորա ականջին դիպաւ կանացի բարձր ձայն: Բանից երեւաց, որ ներսը Արտաշէսի տանտիկինն էր բարկացած խօսում:

—Ինչ է պատահել? Հարցրեց Գարեգինը, բարեկեցիկ Սադաթեանին, որը նոյնպէս այնտեղ էր:

—Պահանջում է, որ զուրս դաշ, — պատասխանեց երիտասարդը: Գիշերները, ասում է, քնած տեղը այնպէս է ճշում, որ երեխաները վախից վիւր են թռչում:

—Իայց արդեօք այդ չաճախ է պատահում? ցանկացաւ իմանալ Զառիկեանը:

Տանտիկինը ասաց, որ երկու անգամ նա վախեցրել է երեխաներին:

—Իսկ այս գիշեր, — աւելացրեց նա, — մի այն տեսակ ձայն հանեց, որ ամենքս կարծեցինք, թէ խեղտում են:

Երիտասարդները միասին խորհուրդ արին և վճռեցին ուրիշ տեղ սենեակ վարձել Արտաշէսի համար: Տանտիկինը միամուռեց այդ մասին և հեռացաւ:

Ոսկերչեանի տւած բացատրութիւնից երեւաց, որ նա ենթակա է նաեւ կաշմարի, այն սոսկալի տեսիլներին, որոնք թունաւորում են մարդու հանգիստը նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ մենք կորցնում ենք մեր գիտակցութիւնը:

Զառիկեանը չայտնեց, որ ինքը վաղը առաւօտեան կանուխ մեկնում է քաղաքից. ներողութիւն խնդրեց, որ իւր հիւանդ բարեկամի մասին հարկաւոր եղած բոլոր հոգսն ու խնամքը Սադա-

Թեանին է թողնում, որի բարութեանը և ազնւութեանը անպայման հաւատում է. սեղմեց նորա երկու ձեռքը և աղաչելով աղաչեց, որ անսահման թշւառութեան հասած մարդուն նա աչքից չթողնի:

Բարի Սաղաթեանը ամեն մի հոգս յանձն առաւ՝ նոր սենեակ վարձել, բժշկի մօտ տանել, կրկին ժողովարարութիւն անել և այլն և այլն:

— Բայց այս բոլորը, — աւելացրեց նա, — ես կ'անեմ մինչև այն ժամանակ, երբ իմ արտասահման գնալը կըջաջողւի: Այնուհետև ես էլ ճանապարհորդ եմ:

— Սրտանց յաջողութիւն եմ ցանկանում: Իսկ քեզ, Արտաշէս, առողջութիւն, և առաջ՝ միայն առողջութիւն: Դու պիտի վերածնենա նոր կեանքի համար:

Երբ Գարեգինը հեռացաւ, Ոսկերչեանը մի երկու անհաստատ քայլ արաւ դէպի դուռը, կարծես բան էր ուզում յայտնել, բայց էլ իսկոյն ետ դարձաւ և, զգալով, որ գլուխը պտտւում է և աչքերը սևանում, նստեց մահճակալի վրայ: Մի անգամ հազաց, և Սաղաթեանը սարսափով տեսաւ, որ հիւանդը մի կում արիւն թփեց, և յետոյ արեան շիթը սկսեց ծորալ բերանից յատակի վրայ:

VIII

Ամարանոցում Գարեգինը սկսեց իւր մի կարևոր աշխատութիւնը, որի համար նա մի քանի տարի է նիւթեր էր ժողովում, ուսումնասիրում և դասաւորում ըստ ծրագրի: Նոր հեղինակութիւնը պիտի ընդգրկէր մեր մոքի զարգացման մի ամբողջ կէտ դարի պատմութիւնը, որի մի ծայրը կորչում էր քառասնական թւականների մէջ, իսկ միւս ծայրը հասնելու էր մինչև իւր ժամանակը: Գործին ձեռնարկելու բոպէին՝ նա մի տեսակ երկիւղածութիւն զգաց, ինչպէս միջնադարեան բարեպաշտ մատենագիրը, որը, ջերմ հաւատով լցւած, խաչ էր հանում երեսին, Տիրոջ անունը տալիս և ապա միայն սկսում իւր տարեգրութիւնը կամ «Վարք սրբոցը»:

Նորան թւում էր, որ արդէն դուել է բանալին՝ ըմբռնելու համար այն ժողովրդի հոգեբանութիւնը, որի մտաւոր զարգացման պատկերը կամենում էր ներկայացնել: Երկու գաղափար պիտի

առաջնորդէր նորան ամբողջ երկասիրութեան մէջ, երկու կամփոք գիծ, որ պիտի անցնէր հեղինակութեան սկզբից մինչեւ վերջը: Մի կողմից կուլտուրական ոյժերի մի ահագին սրնշար, որոք կարելի էր նոյն իսկ ոգևորել, և միւս կողմից՝ խաւարի և օգիտութեան դարերից ժառանգած մի բազմանուն չարիք, մի և արիւն դարձած, որը զանդաղեցնում էր քաղաքակրթութեան կանոնաւոր ընթացքը — քաջալերելու և յուսահատուելու երկու աղբիւր:

Զառիկեանը գերազանց տրամադրութեան մէջ էր: Գրիչը թեթեւ սահում էր, ոչոք չէր խանգարում, որովհետեւ տանեցիք մեծ մասամբ ժամանակը անց էին կացնում անտառումը:

Բայց երբեմն, և այդ գլխաւորապէս այն րոպէներին, երբ նա իրան չափազանց բախտաւոր էր զգում, բոլորովին անակնկալ կերպով, նորա աչքի առջև ներկայանում էր հիւանդ բարեկամի պատկերը՝ անժպիտ, կորագլուխ, աչքերը գետնին չաւած: Նորան թուում էր, որ դա մի լուռ կշտամբանք է, որ յղում էր հեռուից Ոսկերչեանը՝ իւր խիղճը շարժելու համար: Այսպէս էր պատահում, որ Գարեգինը, զեռ ևս նախադասութիւնը չաւարտած, ձգում էր գրիչը, մէջքը կրթնում նստարանի թիկունքին և, ձեռքերը կրծքին ծալած, խորասուզւում իւր սեփական անձի դատնփետութեան մէջ:

«Ես լաւ չարի մտածում էր նա, — որ նորան ձգեցի: Եթէ ես միջոց տայի նորան այս երեք ամիսը այստեղ ապրելու, որ նա ծծէր այստեղի մաքուր օդը, խմէր այստեղի անխարդախ կաթն ու ջուրը, վաչելէր այստեղի անդորրութիւնը, նա, եթէ չառողջանար, գոնէ փոքր ինչ կրկնազոռւէր: Ինչ պիտի աւելացնի նա քաղաքի փռու, կեղտոտութեան և աղմուկի մէջ? Քայքայւած ջղերին և արեան պակասութեան ուրիշ ինչ էր հարկաւոր? .. Մանր զոհաբերութիւններ անելը հեշտ է, և շատերն են անում: Բայց երբ պահանջում է սովորականից դուրս զոհաբերութիւն, մենք աշխարհք ենք դարձնում մեր կատարեալ ոչնչութիւնը, մեր բարոյական բնականութիւնը: Ես դեռ զլաւերից մէկն եմ: .. Հա, հա, հա: ..

Ութ օրուայ մէջ նա երկու նամակ ստացաւ Սարգսթեանից: Առաջինի մէջ ասւած էր, թէ Զառիկեանների գնալուց դէսը ամեն օր անձրեւ է դալիս, եղանակը ցուրտ է և խոնավ, չնայած, որ յունիսի 19-ն է արդէն, իսկ Արմուշէսը տկար պառնիւմ է: Երկրորդ գրութիւնը մեծ անհանգստութիւն պատճառեց Գարեգինին:

Ահա վերջինի բովանդակութիւնը:

«Մեծապատիւ պարոն Գարեգին, հիւանդի դրութիւնը գնալով վատթարանում է: Անցած օրը բժիշկը յայտնեց, որ նա ծածուկ թոքախտ է ունեցել, որը այժմ սուր և վտանգաւոր կերպարանք է ստացել: Առաջ հօ մի դիակ էր, հիմա մնացել է կաշին ու ոսկորը: Աշքերը խորացել են, քիթը սրւել, ականջները կիսաթափանցիկ են դարձել: Գիշերները, իւր ասելով, այնքան քրտինք է վրայ տալիս, որ ինքը լողանում է իւր սեփական քրտինքի մէջ: Բայց մի բան ինձ սաստիկ զարմացնում է: Շարունակ ուշքը վրան է և երբեք գիտակցութիւնը չէ կորցնում: Աստեմ աւելին: Բնութիւնն էլ փոխւել է: Երէկ, օրինակ, նա շատ ուրախ էր, ժպտում էր, խօսում էր ոգևորւած, և աչքերը կայծկլտում էին, ինչպէս սաթը ծրագի լուսով: Նա հաւատացած է, որ պիտի լաւանայ, և ապագայի ծրագիրներից էր պատմում: «Վեր կենամ թէ չէ, ասում էր նա,—պիտի շարունակեմ գրականական պարապմունքներս. Համլէտի դերը պիտի կատարեմ և վստահ եմ, որ մեծ յաջողութիւն կ'ունենամ... Հին ծանօթներից և ընկերներից էր հարցնում, որոնցից շատերը այժմ յայտնի զիրք են ստեղծել իրանց համար զանազան ասպարէզներում: միայն մի քանիսը ինձ համար անձանօթ անուններ էին: «Դոքա բոլորը ողորմելի միջակութիւններ էին, բայց ապրել իմացանք և իմ առաջը տւին»! բազականչում էր Արտաշէսը: Խնդրեց, որ իւր կողմից Ձեզ բարե գրեմ և հետևեալ խօսքերը աւելացրեց. «Եթէ չլինէին Գարեգինի նման մարդիկ, չարժէր ապրել աշխարհում: Այսպէս էր նա երէկ: Բայց այսօր այնքան վատ էր, որ երկիւղ էր ազդում: Բժիշկը պահանջեց, որ անպատճառ տանենք հիւանդանոց: Այսօր չեղաւ, մնաց վաղը: Ձեր դալը, պարոն Գարեգին, անհրաժեշտ է: Ես մենակ եմ և իմ ձեռքը ամեն բանի չի հասնում: Իմ արտասահման գնալու խնդիրն էլ վճռւած է, և ես սպասում եմ միայն անցագիրը ստանալուն: Ստացա՛յ, պիտի ձոնապարհեմ: Յարգանք Գ. Սաղաթեան»:

Երբ Գարեգինը նամակը կարդում էր, ղէմքը այն աստիճան ալլալլւած էր, որ մայրիկը, Մարիամը և Աշխէնը իսկոյն նկատեցին և անհանգստութեամբ համարեա միաբերան հարցրին.

—Աւմից է նամակը?... Ինչ են գրել?...

Գարեգինը նամակը տւեց նոցա կարդալու և ինքը սկսեց հագնուել:

—Այդ ինչ ես անում? հարցրեց մայրիկը:

—Թիֆլիս եմ գնում,—եղաւ որդու կտրուկ պատասխանը:

—Մենակ?... Գիշերով?... Անկարելի է!... լսեցին բացականջութիւններ ալս ու այն կողմից:

Եւ արդարեւ օրը տարաժամ էր, ճանապարհը երկիւղալի, որովհետեւ լուր էր շրջում աւազակային խմբի մասին, որը իբր թէ մտադիր էր ամարանոցի վրայ յարձակում գործելու:

Գարեգինը սկզբումը պինդ էր կանգնած իւր վճռի վրայ, բայց յետոյ, զիջանելով կանանց թախանձանքին, զնալը յետաձգեց հետեւալ առաւօտը:

Որը լուսացաւ, և այն ժամին, երբ Զառիկեանը շտապում էր պատատան կայարանը, ծառան վազեվազ ետեւիցը հասցրեց մի հեռադիր, որի բովանդակութիւնը նա գուշակեց դեռ չկարդացած: «Ոսկերչեանը վախճանեց:—Սադաթեան»:

Գարեգինը անմիջապէս կառք նստեց և թռաւ դէպի Թիֆլիս:

Տեղ հասաւ երեկոյեան: Սադաթեանը նորան տարաւ նոր կայարանը, որտեղ կենում էր հանգուցեալը: Արդէն վարձեաժ էին մարդիկ, որոնք պիտի հոգային թաղման պատրաստութիւնները: Այդ նպատակով եռանդոտ երիտասարդը կրկին ժողովարարութիւն էր արել, պակասը խոստացաւ լրացնել Գարեգինը: Միւս օրը թաղումն էր, որի մասին յայտարարեաժ էր լրագրում:

Յուզարկաւորութեան օրը եկեղեցու դրան առջև փողոցում կանգնած էր մի անշուք դիակառք, որի ձիաները իրանց ցից-ցից ոսկորներով և հնամաշ սգաշորով արժանի էին դիակառքին:

Եկեղեցում սակաւ մարդիկ կային: Դազաղը մի շատ հասարակ բան էր: Մեռելի գլխի մօտ դրած էր բնական ծաղիկներից հիւսւած մի պսակ՝ Զառիկեանի և Սադաթեանի կողմից:

Վերջինը շապիկ հագաւ և արտասանեց ձառ, որի համար վաղօրօք պատրաստել էր: Զահլուլութեան յատուկ յափշտակութեամբ նա դրատեց հանգուցեալի մարդկային արժանիքը և տւեց նորա կեանքի հակիրճ պատկերը:

Զգացմունքով արտասանեցին մանաւանդ հետեւեալ խօսքերը.

— Ոսկերչեանը անպայման ազնիւ մարդ էր և անպայման տա-
ղանդաւոր: Ես հաստատ ասում եմ, որ բարեյաջող հանգամանքների
մէջ սա կարող էր զառնալ մի ընտիր գործիչ մի որևէ ասպարի-
զում: Բայց ահա. ասիկ, հազիւ 32 տարեկան, այն հասակում, երբ
մարդու ստեղծագործող ոյժերը մօտենում են իրանց զազաթնակե-
տին, խեղճը մեռաւ ամենաանփառունակ կերպով: Ո՛հ, ինչ եմ
ասում, սա շմեռաւ: Սորան ջախջախեց, խորտակեց, սպանեց
կիանքը! Ես սորան չեմ ասիլ բնական մահով մեռնել, երբ մարդ,
իւր կենդանութեան օրով հասնում է աւելի վատթար դրութեան,
քան անդամալոյծը: Հիւանդութիւնը սորա վաղաժամ մահւան բազ-
մաթիւ պատճառներից մէկն էր. նա միայն վերջին ցնցումը գոր-
ծեց: Ես սարսուռ եմ զգում, երբ մտածում եմ, թէ սորա նման
քանի քանի սղնիւ և ընդունակ երիտասարդներ անանուն և ան-
հետ կորչում են ժամանակից շատ և շատ առաջ!...

Երբ բոլոր ծիսակատարութիւնները վերջացան, Գարեգինը և
Սաղաթեանը ուրիշների օգնութեամբ վեր բարձրացրին դագաղը և
դուրս բերին եկեղեցուց:

Դիակառքը շարժւեց: Ծանօթ երիտասարդների մի փոքրիկ
խումբ զնաց մեռելի ետևից:

Հանգստարանում անձրև սկսեց մաղել: Գերեզմանը փորւած էր
մի հեռաւոր անկիւնում, կողքին թափւած հողակոյտը բոլորովին
խոնավ էր:

Գարեգինը շիրիմի մօտ կանգնած՝ տխուր հայեացքը չէր շե-
ղում մեռելի երեսից. սորա աչքերը չիշեցնում էին մորթւած ոչ-
խարի աչքերը՝ սառած, անփայլ, բիւրերը վերև թռած:

Երբ մարմինը կամենում էին ամփոփել գերեզմանի մէջ, ան-
յարմար շարժողութիւնից դագաղը ծռւեց, մեռելի գլուխը դիպաւ
դագաղի պատին և էլ ետ ընկաւ, և այդ այնքան խղճալի տպա-
ւորութիւն գործեց նայողների վրայ, որ կարծես հանգուցեալը,
եթէ լեզու ունենար, պիտի ասէր.

— Այս ինչ էք անում ինձ հետ?

Զառիկեանը, որը մինչև այդ րոպէն լուռ հանդիսատես էր իւր
բարեկամի թաղման, վերջին սրտաճմլիկ տեսարանի առաջ անկա-
րող եղաւ զսպել արտասուքը:

Նոյնպէս և Սաղաթեանը հանեց թաշկինակը և աչքերը սրբեց:

Մի-մի բռնւն հող ևս, և գերեզմանափորի թիակը բանեց:

Ամեն ինչ վերջացաւ: Անձրևը շարունակ մաղում էր:

*
* *

ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃԵԱՆԻ

Խոժոռ նայում է աշնան գիշերը...
Քամին գուռերդիկ ծեծում է, ծեծկում:
Անձրև՝ է շաչում, հետն էլ իմ սիրտը՝
Վերաւոր, տխուր՝ քաղխում է, զարկում...

Դժուռն էին ծեծում.—այդ ուլ է ծեծում:
Կորած թռչնիկ է, արի, ներս արի...
Քամին էր ծեծում... ան սիրտս է ծեծում:
Այդ սէրս է, սէրս է. նա է՝ քուն չունի...

*
* *

ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃԵԱՆԻ

Մի հաւատա զու շատ նրանց,
Մի հաւատա, սիրունս,
Որ իմ սէրը ջերմ ու անանց
Վառ ու խոփ չէ սրտումս...

Մարդիկ աչքքան սովորել են
Իրար խաբել դաւելու,
Որ հաւատն էլ կորցրել են
Ջերմ ու անանց սիրելու...

ԻՆՁ Է ՀԱՇԻՍՊԱՀՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՖԻԳՐՈՆ ՄԱՐԴԱՆԵԱՆԻ

Մեր նախորդ լոգաւծում առաջ բերելով զանազան հոչակաւոր հեղինակների վկայութիւնները հաշապահութեան մասին, թւում է մեզ կարողացանք համոզել մեր ընթերցողներին, թէ հաշապահութիւնը ամենակարևոր գիտութիւններից մէկն է և նրան խմանալը անհրաժեշտ է մեզ ամենքիս առանց բացառութեան:

Հաշապահական գիտութեան նշանակութիւնը աւելի հասկանալի կը դառնայ մեզ համար, եթէ մենք պարզենք թէ ինչ է հասկացւում հաշապահութիւն ասելով: Միակ ճանապարհը, որ մեզ համար կարող է լուսաբանել այդ հասկացողութիւնը, — ալդ ալն է, որ մենք պարզենք մեզ համար հաշապահութեան կատարելիք պաշտօնները մեր կեանքի մէջ ընդհանրապէս և իւրաքանչիւր ձեռնարկութեան մէջ մասնաւորապէս. վերջապէս ալն գործոնը, որ ծնեցնում է հաշւի գաղափարը:

Թէ ինչ դեր է կատարում հաշապահութիւնը մեր կեանքի մէջ ընդհանրապէս և իւրաքանչիւր արդիւնաբերական ձեռնարկութեան մէջ մասնաւորապէս, այդ հարցին որպէս պատասխան կարող է ծառայել մեր նախորդ լոգաւծը: Իսկ ինչ վերաբերում է ալն ֆակտորին, որը ծնեցնում է հաշւի գաղափարը, ահա այդ հարցի լուծումը կը կազմի մեր ներկայ լոգաւծի բուն նպատակը:

Իւրաքանչիւր մարդ, որպէս հասարակութեան մի անդամ, բաղկացած է երեք տարրից. նիւթից, բանականութիւնից և զգացմունքից, որոնք մարդու գոյութիւնը պահպանելու համար պահանջում են անընդհատ կազդուրում և վերանորոգութիւն, հետեապէս իւրաքանչիւր մարդ ունի պահանջներ, որոնք լինում են երեք տեսակի. ֆիզիկական, մտաւոր և բարոյական: Տնտեսական գաղափարը հարգկալին բնածին շատութիւններից, կարելի է ասել, առաջինն է: Նա անբաժան է նրանից օրօրոցից մինչև գերեզմանը: Իրա իսկական պատճառներն են վերը չիշած պահանջները, որոնց լիութիւն պէտք է տրւի: Այդ պահանջներից ամենախիստը ֆիզի-

կականն է. ուտելեղէնը, բնակարանը, հագուստեղէնը, առհասարակ աշխատէնը, որոնք մարդու օրգանիզմը պաշտպանում են քաղքալումից: Սակայն մարդ՝ բաւականութիւն տալով միմիայն իւր ֆիզիկական պահանջներին, կատարեալ կեանքով չէ ապրում: Որ աստիճանի զարգացման վրայ կանգնած էլ լինի մարդ, նրան միւս արարածներից զանազանողն է մտաւոր և բարոյական բնութիւնը, որը ունի առանձին տեսակի պահանջներ, որոնց լիութիւն տալու համար, հարկաւոր են նոր և ալ տեսակի միջոցներ: Մատակարարելով մարդուն այդ աստիճանի բազմաթիւ պահանջներ, բնութիւնը չէ զլացել տալ նրան և նրանց լիութիւն տալու միջոցները: Արտաքին աշխարհը, չրջապատող կեանքը և մարդկային հոգու ուժը, ահա աշխարհը դործօնները, որոնք միջոց են տալիս մարդուն բաւականութիւն տալու այդ բազմաթիւ պահանջներին: Կարմարացումն ալ դործօնների՝ բազմաթիւ մարդկային պահանջներին լիութիւն տալու նպատակով, ծնեցնում է մի ալ տեսակի դործունէութիւն, — որը ընդունւած է անւանել ոչխտտունք: Միայն աշխատանքի միջոցով, որպէս վարձատրութիւն իւր կրած նեղութիւնների, մարդ ձեռք է բերո մ իւր գոյութեան համար անհրաժեշտ բարիքներ:

Այդպէս ուրեմն, խօսելով հաշւապահների լեզուով, առաջին պատիւը մարդու կեանքում նրա բնածին պահանջները և կարիքներն են, իսկ առաջին տկտիւր չրջապատող հարուստ բնութիւնը և մարդու սեպական ուժերը, որոնք աշխատանքի շնորհիւ տալիս են նրան միջոց ծածկել իւր պատիւը: Պահանջների բնածին լինելը և անխուսափելի կարևորութիւնը աշխատանքի միջոցով հաթալթել ամեն ինչ նրանց լիութիւն տալու համար — ահա առաջ է բերում տնտեսութեան գաղափարը:

Սովորեցնելով մարդուն աշխատանքի, այդ գաղափարը զօրացնում է նաև հակումը դէպի հսականութիւնը: Սակայն աշխատանքի վատ կողմը նւազում և թուլանում է մի ալ գաղափարով, որ է իրաւաբանական վարչութիւն (административно-правовая идея), որը սերտ կապով կապւած լինելով տնտեսական գաղափարի հետ, ածում և ամրանում է ընդհանուր մարդկային զարգացողութեան հետ:

Որքան էլ որ մարդ լինի ընդունակ և տշխտասէր, սակայն նրա առանձնական աշխատանքը չէ կարող բաւարարութիւն տալ բազմաթիւ և բազմատեսակ պահանջներին և կարիքներին: Այդ առաջ է գալիս նախ նորանից, որ ոչ ոք օժտւած չէ աշխարհը ընդունակութիւններով, որ մենակ կարողանալ ամեն ինչ անել և երկրորդ ոչ մի երկիր չէ պարունակում իւր մէջ աշխարհը բոլոր էլեմենտները, որոնցով բաւարարութիւն է տրւում մարդկային պահանջներին: Եթէ բաժանւած լինէինք, մենք կարող էինք բաւարարութիւն տալ չափազանց քիչ պահանջներ: Իրականութեան մէջ գոյութիւն չունի այդ տեսակի բաժանւածութիւն: Դեռ նահա-

պետական ժամանակից մարդիկ մի կողմից համագումարել են իրանց գործունէութիւնը ընդհանուրի նպատակին ծառայելու համար, իսկ միւս կողմից իրար մէջ աշխատանքը բաժանել են հաւաճալ՝ տեսակների և անհատների ընդունակութեան, Համագումարումն ուժերի և աշխատանքի բաժանումնքը ընթանում են ձեռք ձեռքի տաժ աստիճանաբար զարգանալով: Աշխատանքի բաժանման բնական հետեանքը և անհրաժեշտ լրացուցիչն է փոխարինութիւն արդիւնքների և ծառայութեան, որի շնորհիւ մենք միջոց ենք ունենում բաւականութիւն տալ մեր բաղմատեսակ և բաղմաթիւ պահանջներին, Իւրաքանչիւր փոխարինութիւն ենթադրում է երկու կողմ. ստացող և տուող: Ահաւասիկ այդ երկու կողմի մէջ է ծագում կռիւ. իւրաքանչիւրը առաջնորդելով իւր սեպական շահադիտական նպատակներով և պահանջներով, աշխատում է ըստ կարելոյն թանգ գնահատել իւր առաջարկութիւնը և էժան կերպով ուրիշներ: Տնտեսական դադաւարից առաջացող ազահութիւնը և եսականութիւնը այդ դէպքում ուժեղ կերպով ծառայում են որպէս շարժող ստիմուլներ:

Ակնյալոնի է. որ ծառայութիւնների փոխադարձ հատուցումը, որ կազմում է մարդկալին կեանքի ամենալաւ կողմերից մէկը, կարող էր վերին աստիճանի զժւար դրութիւն ստեղծել, եթէ տնտեսական դադաւարի հետ զուգընթացաբար չզարգանար նաև վարչական-իրաւարանական դադաւարը: Այդ վերջինը սահմանում է համաձայնութիւն զանազան տարբեր շահերի մէջ և ներդաշնակ կերպով հաշտեցնում նրանց: Նա ոչնչով չէ խանգարում մեզ անընդհատ գործադրել մեր ուժերը միջոցներ ձեռք բերելու և որքան կարելի է աւելի բաւարար կերպով լիութիւն տալու մեր կարիքներին և պահանջներին,—սակալն իրաւունքի և բարոյականութեան միջոցով, որը ղեկավարում է մեզ, լիւելի և բաղմակողմանի կերպով բաւարարութիւն տալիս է թէ մեր և թէ ուրիշների շահերին:

Բայց միթէ մարդու կատարեալ և երջանիկ գոլութեան համար բաւական է մի կողմից ձգտել կարելոյն չափ լի բաւարարութիւն տալ մեր պահանջներին և միւս կողմից այդ ձգտումը սահմանափակել իրաւունքի և բարոյականութեան օրէնքներով: Ի հարկէ ոչ: Ոչ անհատապէս և ոչ հաւաքաբար մարդիկ չեն կարող իրանց գործունէութեան մէջ առաջնորդել միմյալն տնտեսական և իրաւաբանական օրէնքներով ու դադաւարով: Հարկաւոր է նաև լաւ գիտէնալ և ճիշտ գնահատել արդիւնաբերութեան միջոցները, նոյնպէս իմանալ թէ ինչը ում տալ և ինչ ումից ստանալ: Ահա մարդու այդ տեսակի գործունէութեան հիմքն է կազմում հաշի գադաւարը: Ամենապերճախօս ապացուցը, թէ իրօք գոլութիւն ունի այդ գադաւարը, կարող է ծառայել ալն հանգամանքը, որ մարդ նախ և առաջ սովորում է կարդալ, գրել և հաշել: Բարձրացնել հաշի գադաւարը իրեն պատշաճ աստիճանին, վերածել նրան որոշ կանոնաւոր սխտեմի, ահա

ալդ է կազմում ուսումնասիրութեան առարկալ ալն գիտութեան, որը չալտնի է հաշւագիտութիւն անունով:

Մեզ թւում է, որ կարելոյն չափ կարողացանք պարզել հաշւի գաղափարի ծագումը, ալժմ փորձենք պարզել նրա գործադրութեան ձևը և միջոցները:

Հաւաքումն պահանջների, միջոցների և աշխատանքի կազմում է ձեռնարկութիւն: Պահանջները և միջոցները ալն բեւեռներն են, որոնց չուրջը չըջան է անում ձեռնարկութիւնը: Աշխատանքը ալն շարժիլ ուժն է, որ կենդանութիւն է ներշնչում ձեռնարկութեան: Փորձեցէք ալդ տարրերից որ և է մէկը բաժանել և մեքենան կանց կառնէ: Քուերը ձեռնարկութեան ընթացքում ահագին դեր են կատարում: Այն է քիչ լուրջ հետազոտենք, մենք կը տեսնենք որ իւրաքանչիւր տնտեսական գործողութիւն հետեանք է բերանացի և զրաւոր հաշիւների, որը ծնունդ է ստացել մարդու խելքի մէջ, պահպանել և ստուգել է թւերով և ապա արտաբայուել գործողութեան մէջ: Բոլոր տնտեսական մտքերը, ծրագրիները, որքան էլ որ նրանք մեծ և բարդ լինին, — նրանք երեւակայութեան աշխարհումն են մնում, եթէ չեն ստուգւած թւերով: Այն է ալդ մտքերը, ծրագրիները իրագործին էլ, դարձեալ դրա վաւերիչը պիտի լինին հաշիւները և թւերը: Ազդպէս ուրեմն հաշիւը և թւերը կազմում են ամենակարեւոր տարրերից մէկը տնտեսական գործունէութեան: Հաշւի գաղափարը չատուկ է և բնածին բոլոր մարդկանց: Խրաքանչիւրը հաշւում է, արդեօք ինչ միջոցներ ունի նա և ինչ է նրան հարկաւոր իւր կենսական պահանջները կատարելու համար: Հեռատեսները առհասարակ միշտ համեմատում են իրանց եկամուտները ծախքերի հետ և մտածում ինչպէս լրացնել պակասը կամ տեղաւորել աւելի շահաւէտ կերպով աւելը: Ճիշտ է, կան շատ վաճառականներ, որոնք պնտւմ են, թէ երկար տարիների ընթացքում իրանց գործերը տարել են չաճող կերպով առանց որ և է հաշիւ բաւց ալդ մեզ համար օրինակ չէ կարող լինել: Հաւանական է որ ալդ թիւրիմացութիւն լինի, նրանց թւում է միմիւրն որ գործները առանց հաշւի են տարել, իսկապէս նոքա ամեն մի բան մինչ ձեռնարկելը տառը աչկամ առնւապէս հաշւել են: Իսկ եթէ եղել են առևտրական բարդ կոմբինացիաներ, որոնց ալդ տեսակի վաճառականները իրանց սահմանափակ հատկացողութեան և զարգացողութեան տէր լինելու պատճառաւ չեն կարողացել նկատել և ժամանակին օգտել: Ան համողւած եմ, որ սխառած կը լինի և ալնպիտի յէպքեր, ուր փեթք, զարգացած և հաշւեգէտ վաճառականը կարող էր ահագին շահ ստանալ, իսկ մեր ինքնահաւանմեծամիտը վնասել է: Թւաբանական չորս գործողութեան չնորձիւ արել են

ալն, ինչ կարող էին, ինչ թույլ է տւել նրանց սահմանափակ հասկացողութիւնը: Եթէ թղթի վրայ չեն հաշւած կամ տետրակների մէջ գրած, սակայն համրիչը առաջներին դրած հաշւել են ըստ իրանց հասկացողութեան ձեռնարկութեան շահավետութիւնը կամ շնասարքեր լինելը: Մի խօսքով մենք ուզում ենք ասած լինել, թէ ինչ տեսած էլ ձեռնարկութիւն լինի, առանց հաշւի անկարելի է շարունակել նրա գոյութիւնը: Այդպէս ուրեմն ուր սոստեսական գաղափար գոյութիւն ունի աշխտեղ անբաժան է նրա հետ հաշւի գաղափարը:

Այժմ տեսնենք ինչպէս է նա կատարում իւր ֆունկցիան, ինչ մոմենտների և ինչ մասերի է բաժանւում գործադրութեան ժամանակ: Ձեռնարկութիւնների շրջանը անսահման լաւն է և բազմատեսակ՝ ինչպէս նրանց առաջացնող և ծնող մարդկային պահանջները: Ձեռնարկութիւնների բազմատեսակութիւնը առաջացնում է աւելի բազմատեսակ գործողութիւններ և պրոցեսներ՝ կատարող ձեռնարկութեան ներքին կեանքի մէջ: Կարելի է արդեօք այդ բազմատեսակ ձեռնարկութիւնների բաղմաթիւ եղելութիւնները մի որոշ կարգով դասաւորել, կամ վերածել ընդհանուր տիպերի, գտնել նրանց արտադրող ֆունկցիաները: Վերը լինած տնտեսական, աղմինիստրատիւ-վարչական և հաշւի գաղափարները, ալլպէս ասած, իբրև կարմիր թիւ ձգւելով անցնում են մարդու կեանքով: Չկան արդեօք և ձեռնարկութիւնների կեանքում աշխարհի ընդհանուր սկզբունքներ՝ որոնք չափուկ լինին բոլոր ձեռնարկութիւններին: Ձեռնարկութիւնների բնութիւնը վկայում է, որ իրօք ալլպիսի սկզբունքներ կան, գոյութիւն ունին, և թէ բոլոր ձեռնարկութիւնները չնազած նոցա արտաքին բազմատեսակութեան, իրանց զարգացման ընթացքում կատարում են համարեա նոյնանման ֆունկցիաներ: Խառացի լայտնի հաշւադէտ, մեր ժամանակակից Չէրոնի, չատ չաջող կերպով վերածել է այդ բոլորը երեք կառեցորդի: Տրինարկող, կատարող և եզրավակող:

Որքան էլ բազմատեսակ լինին ձեռնարկութիւնները, սակայն նախ և առաջ պէտք է ամենաճիշտ և որոշ կերպով արտապատուած լինի նրա իրաւաբանական և տնտեսական դիրքը, աշխինքն ինչ տեսակի գործողութիւններ կատարելու իրաւունք ունի, ինչ նպատակով է ձեռնարկւած և ինչ զրամադրիտով է կարգադրում: Ուրեմն գործի սկզբում անհրաժեշտ հարկատու է ունենալ նախ ցուցակ ձեռնարկութեան կալքի՝ որը իւր մէջ պէտք է պարունակի ընդարձակ կերպով արձանագրած ձեռնարկութեան ակտիւ և պասիւ կարողութիւնը, և ապա նախահաշիւ, աշխինքն ծրագիր ապագայ գործողութիւնների և ծախսերի: Իրա մէջ իսկապէս կաշանում է Տրինարկող ֆունկցիան:

Մարդու լիոզողութիւնը կարող է չատ անգամ դաւաճան հանդիսանալ, ուստի կարեւորութիւն կա խրոնոլոգիաբար արձանագրել ալն բոլոր

եղելութիւնները առանց բացառութեան, որոնք կը կատարւին ձեռնարկութեան մէջ մի որոշ ժամանակամիջոցի ընթացքում, և որոնք աչպէս կամ աչնպէս ազդում են մեր ունեցածի վրայ՝ մեր պարտքի և պահանջի, որպէս զի աւելի պարզ լինի թէ մեր չարաբերութիւնները ուրիշների հետ, թէ դործի դրութիւնը և թէ նախահաշիւը զանցառութեան տւած չլինինք: Այդ էլ կազմում է կատարող ֆունկցիայի գործը: Ասկայն ալ անելու համար անհրաժեշտ է ունենալ հաշւադահական մատեաններ: Այդպէս ուրեմն հաշւապահական մատեանները պարունակում են իրանց մէջ՝ խրոնոլոգիաբար արձանագրած, ձեռնարկութեան մէջ բոլոր կատարած եղելութիւնները, պարզում են նրանցից առաջացած հետեանքները: Ահա աչպէս է հասկացւում հաշւապահութեան նշանակութիւնը ձեռնարկութեան համար ծառայութեան տեսակէտից: Այդ եղելութիւնները արձանագրւում են որոշ օրէնքների համաձայն, աչնպէս որ ամէն մի ըստ իր պէտքերի իսկական գրութիւնը կարելի լինի տեսնել:

Վերջապէս եզրափակող ֆունկցիայի կատարելիքն է. նախ՝ կազմել ալ արձանագրութիւնների հիման վերայ մի ընդհանուր հաշիւ մեր գործողութեան, արդեօք ինչ կնք արել ալ որոշ ժամանակամիջոցին, աչսինքն վնասել կնք, թէ օգտել, և երկրորդ՝ վերստուգել ալ արձանագրութիւնները քննութեամբ:

Այդ բոլոր ասածներից լետու մենք կատարեալ իրաւունք կնք համարում մի աչպիսի բացատրութիւն տալ հաշւապահութեան. հաշւապահութիւնն է գիտութիւն, նախանշանակող աչն տնտեսական ուղին, որով պէտք է տանել մի որ և է ձեռնարկութիւն, համաձայն տնտեսական և իրաւաբանական պահանջներին, և որը հաշիւների միջոցով ցոյց է տալիս ամէն մի ըստ իր պէտքերի ձեռնարկութեան իսկական գրութիւնը, կատարած առևտրական օպերացիաների փոխադարձ կապը և հետեանքները, և վերջապէս պարզում, լուսաբանում աչն պատճառները, որոնցից առաջացել են նոքա:

Վերջացնելով մեր լօղւածը՝ աւելորդ չկնք համարում առաջ բերել իտալացի պրոֆեսոր բոնալուամի կարծիքը հաշւապահութեան մասին, որը չափանց իւր ճառի մէջ Հռոմի առևտրական ուսումնարանի տարեդարձին. «հաշւապահութեան մէջ նոյն կապը կա, ինչ մարդու կամքի և բանականութեան մէջ: Մեր կամքը արտաբերում է գործողութեան մէջ, իսկ ալ գործողութիւնները՝ նախապէս լուսաբանում և թելադրում են բանականութիւնից: Նոյնանման կերպով ձեռնարկութիւնը նպատակ է գնում մի որոշ գործունէութիւն, հասնել որոշ հետեանքների, սակայն ճանապարհը դէպի ալ հետեանքները, լուսաբանութիւնը և գիտակցական կենտրոնացումը ձեռնարկութեան ուղղութեանը տալիս է. հաշւապահութիւնը»:

Մեր չափորդ լօղւածում կաշխատենք պարզել թէ ալժամ գործողութիւն հաշւապահական սխտեմներից որն է աւելի չարմարագօնը:

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԲԱԼԼԱԴԱ

ՅԱԿՈԲ ՅԱԿՈԲԵԱՆԻ

Օռնում էր Բողար, ողբում էր Բողար, մերթ լեռալեւելով
Նւ աջնպէս ահեղ, սիրտը քրքրող ելեւջներով,
Որ ասես ահա ողջ երկրադունդը միջից կ'սլակթի,
Կամ հեռը իջած համայն աշխարհը պիտի խորատկի:

Օռնում է Բողար զառամեալ ու խուլ մղկտան ձայնով,
Սրտածրմիկ յուսահատական ելեւջներով,
Գերեզմանալին սարսուռ է ազդում հարեաններին,
Գիւղական խաղաղ, համր գիշերույ հանգստեան ժամին:

Եւ Յան-ապին այդ օռնումից նախապաշարւած,
Զգում է՝ կարծես մահւան ժանիքներ գլխիվեր շարւած,
— «Խնթուն, ասում է, այս վատ նշան է, մ'օտ եմ օրհասին,
Չարագուժ ձայնից սիրտս է դողում,՝ անգին ամուսին»:

— «Երբ շունը օռնայ
Կ'ասէր իմ հերը,
Պիտի մահանայ
Քիւլթաթի տէրը»:

Օռնում էր Բողար ամենայն գիշեր բօթաբեր ձայնով
Նւ Յան-ապուն օրէցօր մաշում մատտանջելով...
Ել չը վերկացու թշուառ տեղից, ան էր որ պառկեց,
Նւ մի քանի օր... ու մի երեկոյ հոգին աւանդեց...
Իսկ պառաւ Բողար անատամ ընդերն առաջ ցցելով,
Մինչև այսօր էլ օռնում է օռնում...
Իւր շրջակայքը սարսափ ազդեւելով...

ՀԱՐԿԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

ԳԱՐԵԳՐԻՆ ԽԱԺԱԿՆԵԱՆՅԻ

I

Առաջադարձեալն սաղմային ձեւերը.—Տոհմ, Յեղ, Ազգայրութիւն.—Յեղերի վաշնակցութիւն.—Մասնաւոր սեփականութեան ծագումը եւ սկզբնական կազմի քայքայումը.—Պետութեան ծագումը.—Հարկերի նպատակը.—Նրանց տեսակները:

Ամեն պետութիւն հարկ է առնում իր ժողովրդից կամ իր հպատակներից: Այս պետութիւն, որ հարկ չվերցնի:

Մարդկային սկզբնական հասարակութիւնների մէջ պետութիւնն état, Staat, государство) չկայ: Կրա համար նրանց մէջ հարկ էլ չկայ: Այդ սկզբնական մարդկութիւնը ապրում էր և այժմ էլ ապրում է փոքրիկ տոհմերով (գենս, կլան), կամ մի քիչ աւելի մեծ ցեղերով (tribu, աշիրէթ), կամ այդ երկուսի մէջ տեղը կազմող եղբայրութիւններով (fratrie): Սկզբնական այս միութիւնները արիւնակցական ու անտեսական կոմմունիստական համայնքներ էին, որոնք ունէին և՛ իրենց ներքին ու արտաքին զործերը, և՛ իրենց համայնական հողատիրութիւնը, համայնական որսորդութիւնը, համայնական անվերջ պատերազմները, և՛ համայնական ժողովը—կազմւած համայնքի թէ՛ այր և թէ՛ կին բոլոր անդամներից՝ հաւասար ձայնի իրաւունքով (ինչպէս այսօր Ամերիկայի կարմրամորթների մէջ է), թէ՛ իրենց ընտրւած պետը (սախէմ, rex, աղ-սախկալ և այլն): Մի խօսքով՝ նրանք ամեն տեսակ համայնական սկզբնական ինստիտուտներ ունէին, բայց պետութիւնն չէին կազմում:

Բնութեան մէջ անշարժութիւն չկայ: Ամեն ինչ շարժուած է: Մի տեղ այդ շարժումը դանդաղ, աստիճանական զարգացում է (էւոլյուցիա), իսկ մի ուրիշ տեղ նա նոյն դանդաղ, նոյն աստիճանական շարժումն է դէպի յետ, դէպի քայքայում (dissolution):

Յեղերի (տրիբիւ) թէ թիւը, թէ ծաւալը մեծանում է այն ժամանակ միայն, երբ անտեսական կեանքի զարգացումը, արդիւնագործութեան միջոցների կատարելագործութիւնը թոյլ է տալիս Թւի շտամալու հետ միասին՝ գոյութեան անողորմ կոիւը ստիպում է նրանց կազմել ցեղերի դաշնակցութիւններ (fédérations des tribus): Սա արդէն կազմում է մարդկային սկզբնական հասարակութիւնների կառավարութեան ամենաբարձր և ամենազարգացած ձևը: Մարդկային ընկերագիտութիւնը (sociologie humaine) զրանից բարձր վարչական ձև չի ճանաչում սկզբնական մարդկութեան համար:

Հասարակութեան էւոլյուցիան արեւց իր գործը՝ հասցնելով կառավարութեան ձևը մինչև ցեղերի դաշնակցութիւնը: Բայց մի ուրիշ էւոլյուցիա կազմում էր նրա հիմքը, նրա սկզբնապատճառը: Նա արդիւնագործութեան միջոցների զարգացումն էր: Քանի դեռ այդ միջոցները կոպիտ, պարզ ու սկզբնական էին, մարդիկ ստիպւած էին խմբովին աշխատել, խմբովին սպասել, նրանք ստիպւած էին կոմմունիստական կեանքով ապրել: Երբ սկսեց գործիքը զարգանալ այնքան, որ հնարաւորութիւն տւեց ամեն անհատի կամ միայն փոքր թւով մի քանի անհատների անկախ ուրիշների ընկերակցութիւնից՝ իր գոյութիւնը պաշտպանել իր ուժերով՝ այն ժամանակ երեսայ մասնաւոր սեփականութիւնը, քանդակեց նախկին սկզբնական կոմմունիզմը և նրա հետ էլ կառավարութեան այն ձևերը, որոնք ձշտութեամբ չափւած ու ձևած էին սեփականութեան այդ տեսակի վրայ:

Աշխատանքի բաժանումը խտացաւ, կուտակեց: Հասարակութեան թէ ներքին, թէ արտաքին գործերը բազմացան: Արդիւնքների փոխանակութիւնը կամ վաճառականութիւնը դարձաւ մի տեսակ անհրաժեշտութիւն: Երևացին բաւական պարզօրէն որոշուող արհեստաւորների, վաճառականների, հոգեւորականների, հողագործների, որսորդների և այլ դասակարգեր:

Մասնաւոր սեփականութեան զարգացումը ծնեցրեց մի երեւոյթ, որ առաջ գոյութիւն չունէր սկզբնական կոմմունիստական համայնքերի մէջ. դա հարուստ և աղքատ, ունեւոր և չունեւոր խօսքերի հասկացողութիւն էր: Այնտեղ, ուր կայ հարուստ և աղքատ, անպատճառ կը ծագի և աղքատի մէջ ձգտում խլել հարստի ունեցածը: Այդ ձգտումը մի տեղ կը ծնեցնէ գողութիւն (որը գոյութիւն չունէր սկզբնական համայնքի շրջանի ներսում), մի ուրիշ տեղ մարդասպանութիւն, թալան, դաւադրութիւն աղքատների ընդդէմ հարուստների և այլն: Ներքին ցաւերն այսպէս աճում են և հասարակութիւնն ստիպւում է կազմել մի ինստիտուտ, մի հիմնարկութիւն, որ կարողանայ կարգ պահել և հասարակութեան ներսում (ըլխաւորապէս) և դրսում—ուրիշ հակառակորդ հասարակութիւնների հետ:

Ստեղծւում է ոստիկանութիւն՝ այսինքն մի դասակարգ մարդիկ, որոնք պէտք է կարգ պահպանեն ներսում, չթողնեն, որ ուրիշի սեփականութիւնը, նրա կեանքը (դրանից և ալաւելը!) ենթարկւի վտանգի: Հին Աթէնքում և Սպարտայում առաջին ոստիկանները միայն ստրուկներն էին, որովհետեւ մի ազատ (եւ պատրիդ) անպատուութիւն էր համարում բռնի ուժ գործ զնել իր նման մի ազատի վրայ:

Ոստիկանութեան հիմնարկութեան հետ միասին առաջանում են և դատարանները կամ արդարութեան ատենաները:

Սկզբնական համայնքի մէջ ամեն մարդ, յաճախ և ամեն կին, կուտղ էր. յատուկ զինւորներ, արհեստով զինւորական կամ պատերազմողներ չկային: Դուրս էր գալիս մի անւանի քաջ անհատ, որի վրայ մեծ համարում ունէին համայնքի անդամները, գիւղի առաջը եղած բաց դաշտում զինւորական պար էր սկսում մենակ: Բոլոր գիւղացիք հասկանում էին, որ այդ անձը մտադիր է մի կռիւ, մի արշաւանք սարքել: Ով ցանկանում էր այդ կռիւը, խփոյն դալիս՝ միանում էր նրա պարին: Երբ պարն սկսողը տեսնում էր, որ բաւական թւով մարդիկ միացած են իր հետ, խփոյն զէնքերն առնում, առաջ էր ընկնում, ունենալով իր ետևից պարին մասնակցող բոլոր ընկերները: Պարն սկսողը դառնում է և զինւորական պէս կամ սախէմ: Պատերազմը վերջանալուց յետոյ նրանք վերա-

դառնում և նոյն համայնքի խաղաղ, մշտական անդամներն էին դառնում: Համայնքի ներսում, բոլոր արիւնակիցները բացարձակ հաւասար էին: Միակ նախապատուութիւն տրւում էր ծերերին և փորձառու քաջերին:

Յեղի կամ համայնքի մեծանալու հետ միասին աճում ու զարգանում էր ստրկատիրութիւնը և ստրուկների թիւը: Այժմէքի ծաղկած ժամանակը ստրուկները կազմում էին ազատներից (եւ պարիզ) 4 անգամ աւելի մեծ թիւ: Համայնքի արիւնակից բնակիչները դիտում էին ստրուկներին իբր ստորունը, իբր աշխատաւոր անասուններ: Նրանց վզին էին բարդում բոլոր անային ու դաշտային աշխատանքները, իսկ իրենք իրենց վերապահում էին զէնք կրելու իրաւունքը, կռիւ վարելը, հասարակական դործերը և այլն:

Այդ հաւասարասէր դրութիւնը երկար չէր կարող շարունակւել: Մասնաւոր սեփականութեան երեւալու հետ միասին, երեւցին և հարուստն ու աղքատը: Կամայ նիւթական հարստութիւնը մի խոր վիճ փորեց այդ երկու դասակարգերի մէջ: Հարուստները սկսեցին նախ ստրուկներին իբր ռստիկան և իբր զինւոր դործածել իրենց ներքին թշնամիների՝ աղքատների դէմ և ապա՝ երբ չունեւորների թիւն աճեց և ազատ չունեւորներն սկսեցին անել նոյն աշխատանքներն, ինչ որ ստրուկներն էին անում, — աղքատների մի մասն էլ, նիւթական կարիքից ստիպւած՝ զինւոր դարձաւ և իր զէնքն սկսեց գործ ածել իր վիճակակից աղքատ ազնւականի դէմ, պաշտպանելով հարուստի շահը:

Այսպիսով՝ աստիճան առ աստիճան ծնունդ առան և ամրապնդւեցան բոլոր այն ինստիտուտները, որոնք կազմում են պետութիւնը (état, Staat) իր ամբողջ բարդ կազմակերպութեամբ, իր վարչական մեքենայի բոլոր մասերով, որոնք նախ շատ պարզ ու միատեսակ էին:

Այսպէս ուրիմն՝ պետութիւնը ծնունդ առաւ. առաջացան քաղմութիւ ռստիկաններ, դատաստանական պաշտօնեաներ, զինւորներ, աստիճանաւորներ և այլն... Բայց սրանց համար ապրուստի միջոց էր հարկաւոր, որովհետեւ աստիճանաբար սրանք սկսեցին մասնագիտանալ, բաժանել իրենց աշխատանքը միւս առօրեայ աշխատանքներից և դառնալ զուտ մասնագիտական զբաղմունք, որ պահանջում էր անհատի բոլոր ժամանակը:

Ահա այս պետութեան կարիքն է, որ ծնունդ է տւել հարկերին: Հարկերը մի տեսակ տուրքեր են, որ տալիս են պետութեան անդամները՝ վարչական մարմնի կամ պետութեան բոլոր ծախքերը հոգալու համար:

Պետութեան նոր ծնած ժամանակը հասարակական լուս պաշտօնները վարում էին հարուստ ազնականները (Պատրիցիները՝ Հոովմուս, Եպատրիդները՝ Յունաստանում, փարաւոնի ցեղը՝ Եգիպտոսում, Ինկաները՝ Պերույում և այլն և այլն): Իսկ ազնականները գլխաւորապէս պատկանում էին տիրող սկզբնական տոհմին կամ ցեղին: Դրանք սկզբներում վարում էին հասարակական պաշտօնները անվարձ, որովհետեւ միջոց ունէին: Բայց հասարակական զարգացումը նրանց մէջ էլ առաջացրեց աղքատներ և այն ժամանակ հարկերը դարձան անհրաժեշտութիւն:

Սկզբներում հասարակական պաշտօնակցին տրւում էր որոշ չափի հող, որոշ թիւ սարուկներ և կենդանիներ այդ հողը մշակելու և ապրելու համար: Յետոյ հարկը վերածւեց որոշ քանակութեան բերքերի, որ առնոււմ էր ամեն մշակողից կամ սեփականատէրերից. և վերջապէս, երբ միջին դարի վերջերում երևան եկաւ ապրանքային արդիւնազործութիւնը, երբ փողը դարձաւ բոլոր առարկաների փոխանակութեան ընդհանուր միաւորը, այն ժամանակ և հարկերը սկսեցան կամայական վերածւիլ փողային ձևին: Այսօր անքննելով կամ բերքերով (in natura) վերցւող հարկերը դարձան փողային հարկեր:

Բոլոր առաջաւոր ազգերի մէջ մենք այսօր տեսնում ենք միայն ու միայն փողային հարկեր: Իսկ բոլոր վայրերի ու բարբարոս հասարակութիւնների մէջ հարկն առնոււմ է դեռ ևս բերքերով: Բայց որովհետեւ կան նաեւ բազմաթիւ հասարակութիւններ և նոյն իսկ խոշոր պետութիւններ, որ զտնւում են բարբարոսութեան և քաղաքակրթութեան մէջ տեղը՝ դրա համար էլ կան երկիրներ, ուր հարկի մի մասը վերցւում է բերքերով, միւս մասը փողով: Այդպիսի երկիրներից են օրինակ՝ Չինաստանը, Հաբէշտանը և այլն, դրանց շարքում էր և Տաճկաստանը սրանից մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ:

Մեր նպատակը չէ ոչ հարկերի զարգացման պատմութիւնը, ոչ էլ նրանց ներկայ սխառնքները պարզելը: Վերևի ընդհանուր համառոտ տեսութիւնը մեզ համար անհրաժեշտ էր, որպէս զի ծածկահայատտանի հարկային սխառնքը (որ մենք կը տանք Վուրճաում մի ընդարձակ յօդաձով) պարզէր այնքան, որքան կարելի է:

Նոյն նպատակով յիշենք և այն, որ այս օր բոլոր քաղաքակիրթ պետութիւնների մէջ երկու տեսակ հարկեր կան. ուղղակի և անուղղակի:

Այդպիսի հարկ տաւում են այն հարկերին, որ առնում է պետութիւնը իւրաքանչիւր համայնքից, իւրաքանչիւր ընտանիքից և անհատից (որոշ բացառութիւններով) կամ ամեն մէկից հաւասար չափով կամ համեմատ իր վճարելու կարողութեան: Այդպիսի հարկերը լինում են շէնքերի, հողերի, արտերի և այգիների համար: Նրանք լինում են պտուղների, գիւղատնտեսական և անասնապահական բոլոր արդիւնքների համար. արհեստաւորների վրայ, սակեւ անձի գլխի համար (գլխահարկ), ճանապարհների համար և այլն, և այլն: Իսկ անուղղակի հարկերը տրւում են գործածելիք ապրանքների, նրանց պատրաստող գործարանների, նրանց ծախող վաճառականների, ուրիշ երկրից ներմուծող ապրանքների վրայ և այլն:

Քանի դեռ մի պետութիւն յետամնաց է, հարկերն առհասարակ լինում են ուղղակի: Որքան նրա ինդուստրիան, ներքին արդիւնագործութիւնը, նոր գործարանները զարգանում և աճում են, այնքան աւելի սկսում է աճել և անուղղակի հարկը, որ վերջ ի վերջոյ ծանրանում է միայն սպառող մեծամասնութեան վրայ:

Քանի քաղաքակիրթութիւնը հասնում է աւելի բարձր աստիճանների, այնքան աւելի մարդիկ ձգտում են հարկերը ծանրացնել եկամուտների վրայ. շատ եկամուտ ունեցողից շատ վերցնել, քչից՝ քիչ: Աւելի ևս. մարդիկ աշխատում են հարկերը վերածել առաջատական ձևի (impot progressif), այսինքն՝ առաջին հազարից վերցնել, օրինակ 5, երկրորդ հազարից ոչ թէ 2×5 , այլ, օրինակ $2 \times 5 + 2 = 12$ և այլն: Դրա հետ միասին օր օրի վրայ շատանում են ձայներն ընդդէմ անուղղակի հարկերի, նամանաւնդ սպառող մեծամասնութեան գործածած անհրաժեշտ իրերի վրայ դրւած անուղղակի հարկերի դէմ:

Գ Ր Ա խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԵՐԻՅԵԱՆՅ, Ալէքսանդր. — Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան Հայոց Հոգևոր Դպրոցի որ ի Թիֆլիզ (1824—1899 թ.): Հատոր Ա. (1824—1850 թ.) վեց պատկերով: Հրատարակութիւն Հոգաբարձութեան դպրոցի: Թիֆլիս, տպ. Մն. Մարտիրոսեանցի. 1898 թ. 494 էջ. գինը ?:

1899 թվականի վերջը լրանալու է Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցի գոյութեան 75-ամեակը, և այդ առիթով դպրոցի հոգաբարձութիւնը չաջողակ միտք է չղացել հրատարակելու դպրոցի պատմութիւնը. որպէս երևում է, այդ գործը նա չանձնել է պ. Ալ. Ներիցեանին, որը, նաև անկախ գորանից, հիմնաւորապէս ուսումնասիրել է Հայոց ներկալ գալուս պատմութիւնը, որքանով որ նա կապւած է Հայոց կաթողիկոսների և երկրիս կառավարչապետների ու նոցա ունեցած փոխադարձ չարաբերութիւնների հետ: Բացի այդ, պ. Ներիցեանը մասնաւորապէս Թիֆլիսի և մանաւանդ նորա հալհատարակութեան անցեալի վերաբերմամբ տեղեակ անձի համբաւ ունի: Այս բոլորը պ. Ներիցեանին ապահովում են առանձին գիրք՝ աշխարհի աշխատասիրութիւններ պատրաստե-

լու համար, և միայն չնորհաւորել կարելի է դպրոցի հոգաբարձութեան, որ նա իւր տեսողութիւնից օգտւել է՝ առանց կեղծ ակնոցի իսկական մարդը որոնելու և գործը նորան չանձնելու համար:

Բայց ներկալ գործի համար աշխատասիրողը պէտք է զղացել դիմելու թէ՛ դպրոցի և՛ թէ՛ Էջմիածնի արխիւները, որ և արել է նա, քրքրելով ամեն գրաւոր դոկումէնտ, որ կալ պահպանւած ցալսոր: Եւ այս աշխատասիրութեան մի գերազանց արժանիքը կապւում է հէնց նրանում, որ դպրոցի կեանքի հետ առնչութիւն ունեցող եղելութիւնները պատմւած են զրաւոր դոկումէնտների վկայութեան հիման վրայ, թէև զրաւոր վկայութիւնները հարկ է եղել երբեմն ստուգել ու բացատրել:

Որքան և ստւար է այս հատորը, բայց մենք այն կարդացինք ոչ

միայն պարզ հետաքրքրութեամբ, ալ և լատիշտակութեամբ. դորա պատճառը մասամբ աշխատասիրողի ափսոսանքն է, որը ինքնին մի երաշխաւորութիւն է աչն բանի համար, թէ կարողութիւնս իսկապէս մի տեղեակ անձի գործ. բայց մի աւելի գլխաւոր պատճառը աչն է, որ Ներսիսեան զպրոցը մի բացառիկ գիրք է բռնել մեր Առկատեան Հայոց դպրոցներէ շարքում. մինչև Գէորգեան ճեմարանի հիմնելը Էջմիածնում՝ Ներսիսեան զպրոցը անվիճելի կերպով ամենաճանաչուող հայոց դպրոցն է եղել Առկատում, թէև նա չի եղած միակ հայոց թեմական դպրոցը ալս երկրում. Եւ ապա՝ Թիֆլիսի հայ հասարակութիւնը անշուշտ մի առանձին կարևորութիւն է ներկայացնում Առկատի հայոց կեանքի համար, լինելով թէ ամենաբազմամարդը և՛ թէ կարևորագոյնը իւր աչն դերի նկատմամբ, որ նորան վիճակել է շնորհիւ Թիֆլիսի կենտրոն լինելուն Առկատում. իսկ Ներսիսեան զպրոցի պատմութեան հետ կապած է մասամբ նաև Թիֆլիսի ինտելիգենցիայի պատմութիւնը, թէ շնորհիւ հողաբարձական հաստատութեան և թէ շնորհիւ աչն ձգողական ոյժի, որ տենցել է ալդ դպրոցը ուսուցչական գործին նւիրողների համար:

Պր. Երեցեանի պատմութիւնը մի չոր ու ցամաք պատմութիւն չէ. մի կտոր կուտուրական և քաղաքական կեանք է ալստեղ պատկերացրած. Ներսէս Մ-ը ալստեղ է իւր ծրագրներով աղգաչին կրթութեան և զառաջդիմութեան համար, իւր զօրեղ կամքով խոչնդոսներ լարթելու

համար, իւր ընդհարումներով երկրիս զօրեղների հետ. պարտութիւն և չաղթութիւն իրար չաջորդում են — բայց միշտ զգացում է արծւի զօրութիւնը, որը ահա ահա պիտի գալ իւր թեքը նորից տարածելու իւր ստեղծագործած դպրոցի վրայ:

Ներսիսեան զպրոցի պատմութիւնը տրած է ալստեղ կից երկրիս կրթական գործի հետ առհասարակ. հարկաւ, վերջինս չառ մանրամասն չէ, ալ պատկերացնում է իւր խոշոր գծերով, առանց զանց առնելու կառավարչական կարևոր կարգադրութիւններն ու դպրոցական վիճակագրութիւնը: Ալդպէս էլ հարկաւոր էր, և յսալ պատկեր կ'ստացէր և թէ աշխատասիրողը սահմանափակէր միմիայն Ներսիսեան դպրոցի սեփական կեանքով, քանի որ նորա կացութիւնը մեծ կապ է ունեցել երկրիս թէ քաղաքական և թէ ընդհանուր կրթական հանդամանքների հետ, և նոյն իսկ ալդ դպրոցի գնահատութիւնը դժւար է անել առանց ուշք դարձնելու նորան ժամանակակից ալ դպրոցների վրայ:

Տրած տեղեկութիւններից Ներսէսի կեանքի մասին դուրս է գալիս, որ Ներսիսեան զպրոցը նշանակւած չի եղել թեմական դպրոց լինելու աչնպէս ինչպէս մենք ալժմ հասկանում ենք ալդ տեղմինը: Թեմական դպրոցները իսկապէս ծնունդ են 1836 թ. պոլոժենիեի, մինչդեռ Ներս. զպրոցը հիմնուլ գաղափարը չղացաւ Ներսէսը հէնց որ վերջինս Թիֆլիսի վիճակաւոր առաջնորդ նշանակւեց (1814 թ.), իսկ պաշտօ-

Նա 1813-ին, Սիմէօն կաթողիկոսի
 ժառանգաւորաց խախնւած ուսում-
 նարանի տեղ չինել է տալիս մի փոք-
 րիկ դպրոց 50 աշակերտի համար,
 բայց միայն որպէս «ստուեր իմն զի-
 մում խորհրդեան նախատպաւորեալ
 ուսումնարանի վաղելչական ակնմ-
 րնդհանրական Պատրիարքական Ա-
 թոռ ոչ ամենայն Հայոց», այնպէս որ
 նա մտադիր էր իշխածնում հիմնել
 մի բարձր դպրոց, որին նա համալ-
 տարան» անունն էր տալիս: Ներսէ-
 սին ալդ միտքը չի թողնում նաև
 Ներսիսեան դպրոցը Թիֆլիսում հիմ-
 նելիս: Բանից դուրս է գալիս, որ
 չինելով իւր դպրոցի պահպանու-
 թեան համար 30-32 կրպակները
 (դպրոցի հին մեծ շէնութեան զիմաց)
 ժողովրդական արդիւնքներով և ոչ
 եկեղեցապատկան գետնի վրայ, Ներ-
 սէսը կամենում էր ալդ մի շարք
 կրպակները ետեւ ձգող եկեղեցա-
 պատկան գետնի վրայ մի մեծ քա-
 րանաքա կառուցանել, որի արդիւն-
 քով պիտի պահպանէր իշխած-
 նում կառուցանելիք «համալտարանը»:
 (Տես Ներսէսի առ մինիստր Բլու-
 գովը ուղղած թղթի տողերը գրքի
 էջ 328). — Ներսէսի «համալտարանը»
 ապա մենք տեսնում ենք «Ակադե-
 միա» անունւած, և ալդ անունով ար-
 զէն իշխածնում բարձր դպրոց հիմ-
 նւած տեսնելը օղտակար համարած
 ենք տեսնում երկրիս կառավարչա-
 պետ բարոն Ռոզէնի կողմից (տ. բա-
 բոն Ռոզէնի առաջադրութիւնը մի-
 նիստը Բլուգովին, գրքի էջ 289):
 Ներսէսի ալդ իղձը, թէև գուցէ բո-
 լորովին անկախ նորանից, քանիցս
 չափաւած ենք տեսնում նաև դուր-

ինից շատ տարիներ չհատչ (օրինակ՝
Կոռնակ ամսագրում) 60-ական թվա-
կաններին, մինչև որ կաթողիկոս
Գեորգ IV ալն իրագործեց 1872
թվին։—Մեր ալս մօտեցումները ան-
լիակատար կըլինէին, եթէ չը լինե՞-
նան ալն, որ Ներսէսը, զեռ ես իւր
քսան տարեկան Նասակից ի վեր, մեր
ազգի մէջ շատ սակաւ գիտուն մարդիկ
տեսնելով ե լսած լինելով Աթիթար
Աերաստացու մասին, որը Վենետի-
կում չալոց ուսումնարան էանդնեց-
րեց, որով «օր ըստ օրէ լառաջացան
ե լառաջանան մինչև նչուսօր ազգա-
կան ուսումնականութիւնը» (ալս
խօսքերը Նա գրում է 1837-ին),
ինքը միշտ ունեցած էր Աթի-
թար Աերաստացու գործը «փնդատակ
մատաց»։

Այս մօտեցումները անուամբ ենք մենք ինքներս, բայց պ. Նրիցեանի զըր- քում բերած են բոլոր իրողութիւն- ները, որ հարկաւոր են դորա հա- մար:— Այսպէս, ուրեմն, Ներսէսի հիմնած դպրոցը մի թիմական սահ- մանափակ դպրոց չպիտի լինէր. և ոչ միայն տառնական, այլ և երես- նական թւականներին թիմական դպրոց (սեմինարիա) անունով հաս- կացում էր մի չափաւոր դպրոց մի- միայն հոգեորականներ պատրաստե- լու համար, ուր պիտի ընդունէին գլխաւորապէս հոգեորականների որ- դիք, որովհետեւ, մի տարօրինակ հաս- կացողութեամբ, հոգեորականու- թիւնը մի տեսակ ժառանգական էր ընդունուում: Այդպիսի մի սեմինա- րիալի էր ուզում վերածել Ներսի- սեան դպրոցը կաթողիկոս Յովհան- նէս Ապրեցիին, և այդ առիթով է

որ Ներսէսը 1838 թ. ապրիլի 23-ին Փիշնիկի գրեց ներքին գործոց մինիստր Գրիգորի Նիկ. Բլուգովին աշն արտասովոր մեծ բալց և բովանդակալի թուղթը, որ բռնում է պ. Նրիցեանի գրքում 325-ից սկսած մինչև 363-րդ էջը: Այդ թղթի մէջ Ներսէսը զետեղել է իւր զպրոցի հիմնադրութեան և առաջին սարիների պատմութեան գլխաւոր նիւթական հանգամանքները, և զորանից մեծապէս օգտուել է նաև պ. Նրիցեանը իւր գրքի զանազան տեղերում:

Մինչև Ներս. զպրոցի հիմնելը (չինութիւնը սկսեց 1821-ին, աւարտեց 1825-ին) Թիֆլիսում գոյութիւն է ունեցել միմիայն մի ուսումնարան (Խալֆաշականները չհաշւած). զաւր 1802-ին ուսաց կառավարութեան հիմնած զպրոցը վրաց ազնականների որդոց համար, որը 1830-ին փոխեց և վերակոչեց գրիմազ (Թիֆլիսի ազմեան առաջին արական գրիմազը): Բայց այդ ազնականաց զպրոցը որպէս նաև օտարներն էլ վկայել են, չառ ստոր էր Ներսիսեան զպրոցից: Հետաքրքրական է չառ, որ Ներսիսեան զպրոցի առաջին տարիներում հաշաչակերտների հետ ընդունել են նաև մի քանի վրացիք, նոցա թուում բարձրադնըականների որդիք, և նոն Ներս. զպրոցն է եղել աշն վաղը, ուր հաւ աղջիկը առաջին անգամ ոտք է զրելնորազոն ուսում առնելու համար: Դոցանից մէկը զանձակեցի է եղել «Վարվառէ Յակոբեան Առէշէֆեանց» (Արէշեան), միւր «Մարիա» Արծրունեանց», որոնք չատկապէս նախն

Ջրպետի ֆրանսերէն դասերին են հետևում եղել:

Լինելով իւր ժամանակի լաւագոն զպրոցը, ուր սակաշն չեն եղել ազմեան զառարանական ամեն կարգականները և մանկավարժական մեթոդով զառաւանդութիւնը, Ներս. զպրոցը, Ներսէսի Բնարարիա գնալուց (լաւ է ասել աքսորելուց) չետոջ ընկնում է տարտամ վիճակի մէջ: Զոյհանէս Աարեցու հախ Թիֆլիսի առաջնորդութեան ու ապա կաթողեկոսութեան օրօք, երբ լինում են ժամանակներ, որ զպրոցը ժամանակաւորապէս վաւում է, իսկ աչակերանները իմբով անցնում են Թիֆլիսի գրիմազը: Մինչև 1850 թւականը, ու կանգ է առնում ներկալ հատորը, մենք ալ ես չենք տեսնում զպրոցը իւր առաջին տարիներին վաւի ու իանդավառութեան մէջ. զորա հակառակը՝ պետական զպրոցները զգալապէս առաջգիմում են, չնորհիւ զպրոցական-վարչական բարեփոխութիւնների. 1802-ին հիմնած Թիֆլիսի ազնականաց զպրոցը, որը 1814-ին ենթարկեց Աղանի, 1823-ին խարկովի համալսարանի տեսչութեան, 1826-ին ունեցաւ մի մանկավարժ վերստեսուչ Մանասէին, որին 1828-ին չաջորդեց Գրուբեր. նոն այդ թւականին արեց «Վանոնադրութիւն Անդրկովկասեան զպրոցների մասին», հաստատեց կովկասեան զպրոցների գրեկցիա. 1830-ին ազնականաց զպրոցը զարձաւ գիմնադ, ուր 1831-ին հալոց ազնականների խնդրանք մտցեց նաև հալոց

լեզուի դասատուութիւնը. 1835-ին տրուեց բարձրագոյն հրաման կողկասեան արքունի ուսումնարաններին մասին. զաւտական 11 քաղաքներում բացուեցին երկդասարանեան զաւտական դպրոցներ, որոնք 1834-ին դարձան երեք դասարանեան, մինչդեռ նոյն 1834-ին կառավարչապետի կարգադրութեամբ փակեցին Անդերկովկասի բոլոր հալոց, մահմեդականների, վրացաց, հրէաների մասնաւոր (խալֆաական) դպրոցները, ի բաց աւած Ներսիսեան դպրոցը. չնորհիւ սորա հոգևոր լինելուն և, թերևս, նորա մեծ համբաւին ոչ միայն Հայերի, այլ և օտարների ու կառավարութեան աչքում Բալց փակեալների տեղ չբացուելուն հալոց կանոնաւոր ծխական դպրոցների, և եթէ Ներսեանում բացեց արտօթիկներին համաձայն թեմական դպրւնոց, բաց դպրոցական գործի կանոնաւոր զարգացման համար հարկաւոր էին բաղմամբ և հալոց դպրոցներ և զոցա համար մի ընդհանուր զեկաւարտութիւն: Պր. Նրիցեանի գրքում մենք հանդիպում ենք մի տեղ մի հետաքրքրական փաքտի, որին հեղինակի կողմից ոչ մի կարեորութիւն չի տրուած. այդ աչն է, որ Նիմիաճնալ նորարաց Անիոզը մարտ 10, 1837 թւի օրագրութեամբ որոշեց՝ Ներսիսեան դպրոցի նախկին տեսուչ Բախոր Արզանեանցին նշանակել ընդհանուր վերատեսուչ ամենաչն հոգևոր ձեմարանաց (սեմինարիաների) լամենաչն վիճակի Հալոց Ռուսաստանի տարեկան 800 ու ուսնիկով. և նոյն Արզանեանցը պիտի ուսուսերէն դասեր աւանդէր «ի վերին դասատան հոգև-

ւոր ձեմարանին Աթոռոյ». և լինալ 800 ուսերլի ուսնիկը պիտի վճարէին Ռուսիայի վեց հալոց թեմերը, զոցա թուում և թիֆլիսի թեմը 150 ու. Ինչպէս երևում է, այդ սրոչումը հետեանք չի ունեցել, ապա թէ ոչ, այդ կընչանակէր հաստատել հալոց դպրոցների մի ընդհանուր վերատեսուչութիւն, որի գոյութեան մասին չետագալ տարիներում մենք չենք լսած: Եւ վարչական կողմից խնչ հաստատութիւն է կարողացել զարգանալ, երբ նա կապած է եղել Նիմիաճնի հետ: Եւ չատպարդ է, որ երբ 1892-ին Մուրճը առաջարկում էր ձեռնհաս անձերից բաղկացած մի ուսումնական-հոգաբարձութիւն հալոց բոլոր դպրոցների համար, այդ հրաւերը մնաց ձալն բարբառող լանապատի:

Ներսէսը դպրոցաչէն լինելով հանդերձ՝ գրաւած էր մի-մի մեծ դպրոցներ հիմնելու զազաւարով, և թուում է մեղ, որ նա չէր ըմբռնուել տարական բաց կանոնաւոր դպրոցների կարեորութիւնը. գոնէ աչպէս է երևում աչն բոլորից, ինչ մենք կարողացանք գտնել պ. Նրիցեանի աչս առաջին հատորում: Սինչդեռ միաժամանակ զարգանում էր պետական դպրոցների ցանցը Անդրկովկասում, հալոց կողմից՝ և Ներսէսի, և՛ քաղաքացի հասարակութեան ուշքը միմիայն դրաւած էր Ներսիսեան դպրոցով: Ծխական դպրոցների կարեորութիւնը զգացւեց միայն լետոյ, Մատթէոս և մահաւանդ Վէորգ կաթողիկոսի ժամանակ: Եւ եթէ հաշուելու էլ չլինենք Յովհաննէս Կարբեցու տարիները, զարձեալ տեսնում ենք, որ Ներսի-

սեան դպրոցը՝ Ներսէսի կաթողիկոսութեան օրերով, գտնէ մինչև 1850-ը, շատ հեռու էր մի քարեկարգ դպրոց լինելու վիճակից: Կեռ ևս չկար հաւոց ուսուցիչների դաստիարակ, քանի որ աչդպիսին կարող էր կազմել միայն՝ երբ բարձրագույն քարեկարգ թէկուզ միայն ծխական դպրոցներ բացէին. իսկ դորա վրա մտածող չկար, թէ և ըստ Պոլսմենիէի կարող էին ոչ միայն թեմական ալ և ծխական դպրոցներ բացել: Անդրկովկասի հայութեան աչքը տնկել էր միայն Ներսիսեան դպրոցի վրա, որը առաջարկէր դարձած ամեն տեսակ ւսանողութիւնների թէ հոգաբարձու անձերի և թէ շատ թէ քիչ պատահական ուսուցիչների կողմից: Եւ մենք չենք տեսնում որ Ներսէսը, աչդ զարեղ ու աղքատէր անձը, հասկացած լինէր դարուս ողուն համապատասխան դպրոցական սիստէմը. նա իւր անունը կապել էր մի հատ դպրոցի հետ, բայց կարծես չէր զգում որ նորա քարեկարգութիւնը կախած էր ընդհանուր դպրոցական համակարգութիւնից, որի մէջ իւր անունով կոչուող դպրոցը միայն մի որոշ դեր ունէր կատարելու և ոչ թէ աչդ մի դպրոցը պիտի ամեն ինչ փոխարինէր

Դպրոցի սկզբնաւորութիւնը սասկաչն փառաւոր էր. Ներսէսը իւր ամբողջ մտաւոր ու ոգեկան կարողութիւնը գործ դրեց աչդ սկիզբը փառաւոր դարձնելու համար: Թեմը ոչ մի միջոց չունէր Ներսէսի մտադրած գործին օգնելու համար. եկեղեցիները չունէին ոչ մի կոպէկ

դրամագլուխ, իսկ ոմանք նոյն իսկ պարտքերի մէջ էին շնորհիւ երեց-փոխների անպիտանութեան. քահանաները տգէտ, և սովորաբար վրացերէն միայն ստորագրել գիտէին: Սա մի շատ կարեւոր հանգամանք է, որ իւր ժամանակի հայութեան կարեւորագոյն կենտրոններից մէկը աչն աստիճանի չեւամնաց էր հայկական դպրութեան կողմից, որ Ներսէսը ստիպւած էր. սկզբում, երբ միայն փոքրիկ դպրոց էր բացել վանքում, իւր հակաբան Ղարաբաղից հրաւիրել մի անշնչան մարդու, իսկ Ներսիսեան դպրոցի համար՝ նոյնպէս զրոյց ուսուցիչներ հրաւիրեց:

Պր. Ներսէսը, որը բնորոշ տեղեկութիւններ է տալիս աչդ ժամանակաշրջանի քահանաների և սոցա ու ժողովրդի ծախարակող տղաութեան և վրացախոսութեան մասին, ոչ մի խօսքով կանգ չի առնում դորա պատճառների վրա, և ըստ երեւութին, նա չգիտէ որ աչդ հանգամանքները մասամբ կապ ունին աչն եկեղեցական վարչութեան հետ, որի մէջ գտնուել են Թիֆլիսի և նորա շրջակա թեմի եկեղեցիները՝ մինչև դարուս սկիզբները. աչն է, որ աչդ եկեղեցիները դրեթէ բոլորը դարերից ի վեր կառավարուել են Հաղպատի նախկին առաջնորդների և ոչ էջմիածնի առաջնորդների ձեռքով: Եւ թէ և մի տեղ չիշում է նա, թէ «մինչև Ներսէսը» թեմը բաժանւած էր Հոդպատի ու Սահահնի առաջնորդների մէջ, բայց աչդ չիշում է նա միմիայն նրա համար, որ ցոյց տալ Ներսէսի իբր թեմակալ առաջնորդի նիւթական սուղ միջոցները. «Ներսէսը տեսաւ,

որ իւր վիճակում երկու էլ ուրիշ առաջնորդներ կան՝ Հաղբատի և Սանահնի արքեպիսկոպոսները, որոնք բաժանած ունէին իւրեանց մէջ երկրիս ժողովուրդի նշանաւոր մասը և նոցանից ստացուող հասուցթները: Ներսէսը շուտով վերացրեց Հաղբատի եւ Սանահնի առաջնորդութիւնները և, դոցա արքեպիսկոպոսներին թողնելով լոկ վանահայր կոչմամբ, նոցա ժողովուրդն ու եկախուսները մտցրեց իւր իրաւաստութեան տակ» (Ստորագծումները մերն են):

Ստորագծած տողերում կարծում ենք որ պ. Նրիցեանը, թէև աչքքան հոռու տեղական մատիկ անցեալին, սխալում է. գտնէ մի այլ աղբիւրից, Թիֆլիսի հանգամանքներին աչքքան տեղեակ անձից, ինչպիսին է հանգ. Գէորգ Հախվերդեանը, մենք գիտենք, որ Հաղպատի (և ոչ նաև Սանահնի) վիճակը, երբ նորա առաջնորդն էր Սարգիս արքեպիսկոպոսը, 1802-ին կամ 1803 ին ընկաւ Էջմիածնի միաբանութեան Թիֆլիսի առաջնորդ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի իշխանութեան տակ¹: Ուրեմն Թիֆլիսի հալոց թեմը Գանձակից սկսած մինչև Սև ծովը, գեւ ևս Ներսէսի Թիֆլիս առաջնորդ գալուց (1814 թ.) առաջ ենթարկւած էր

Էջմիածնի միաբանութեան առաջնորդին, և ոչ թէ ալդ կատարեց Ներսէսի առաջնորդութեան ժամանակ:

Բայց պ. Նրիցեանի ալդ անճշտութիւնը շտկելու դրդող գլխաւոր հանգամանքը աչք է, որ վրաստանին ենթարկւած Հաղպատի միաբանութեան հետ էր կապւած հալոց դպրութիւնը Թիֆլիսում, ինչպէս ալդ մասին ըստ երևութին շատ ճիշդ հալեացք է լալանում Գէորգ Հախվերդեանը «Սալեաթ-Նովաթ-ի հրատարակութեան լառաջարանում (էջ ԺԹ), և որից պ. Նրիցեանը, դժբախտաբար, չի օգտուել, մինչդեռ ալդ շատ տեղին կըլինէր իւր աշխատասիրած գրքում, Թիֆլիսեցոյ մտաւոր կրթութիւնը նկարագրի համար:

Մեր այս դրախտականը շատ է երկարում. պ. Նրիցեանի աշխատասիրութիւնը սակաւն աչքքան բազմաբովանդակ է, որ մեր գրութիւնը շատ աւելի կ'երկարէր, եթէ կամենալինք նորա բովանդակութիւնը նոյն իսկ ընդհանուր զծերով սպառել: Բայց մեզ հարկաւոր է նաև մի քանի մութ մնացած կէտեր ևս շօշափել: Դոցանից մէկը աչք վէճն է որ մղում էր Ներսէսը Յովհաննէս Կարբեցու դէմ, որը կամենում էր Ներս. դպրոցը վերածել թեմական դպրոցի (սեմինարիա): Յովհաննէս Կարբեցին աչքքան ու գոչներով է լալանի մեզ, որ նրա և ոչ մի դատը չի կարող գրաւել մեր համակրութիւնը. բայց հարց է թէ սրբան արդար էր Ներսէսը իւր պահանջով, որ Կարբեցին Թիֆլիսի սեմինարիան առանձին չլինէր:

¹. Տես Սալեաթ-Նովաթ, հրատ. Գէորգ Հախվերդեանի, Մոսկւա, 1852 թ., լառաջարան էջ ԺԴ—ԺԹ: Աղտուկից էլ գիտենք, որ Էջմիածնի միաբանութեան Թիֆլիսի առաջնորդութեանը ենթակալ էին մինչև 1808—9 թւականը՝ վանքի Ս. Աստուածածին և Զիգրաչէն եկեղեցիները միանալ:

խակ Ներս. զպրօցը մնար զատ զըպ-
րօց, բոլորովին անկախ էջմիածնի
իրաւատութիւնից և կառավարէր
իւր՝ Ներսէսի՝ հսկողութեան ներքո՝
իւր ընտրած անձերի ձեռքով. (խօսքը
ալն ժամանակամիջոցի մասին է, երբ
Ներսէսը Բեսարաբիայի առաջնորդ
էր)։—Պէ. Երիցեանը ալ թողնում
է չլուծած, և, ըստ երևութիւնի,
նա ըստ ամենալին հակում է
ղէպի Ներսէսի պահանջները։
Երկրորդը ալն կատարեալ լուրջալն
համաձայնութիւնն է, որ տալիս է
պ. Երիցեանը ի զիմաց ալն մերժու-
մին, որով Ներս. զպրօցը կառավար-
ող տասնից կոմիտէն հրաժար-
ւեց որ և է հաշիւ տալ իւր վեց-
ամեալ զբաւական կառավարութեան
մասին և ոչ էլ որ և է կոպէկ
վերադարձրեց հոգեւոր կառավարու-
թեանը. թէ՛ զուցէ նա ալդ հաշիւն
ու զբամը տւեց ալն ժամանակ Բե-
սարաբիայում նստած Ներսէսին,
նորան միակ իրաւատէր ճանաչելով.
զրքի մէջ ալդ մասին վիշառակու-
թիւն չգտանք։

Ալթմ տեսնենք պ. Երիցեանի հա-
կակութեամբ լի վերաբերմունքը
ղէպի գործող անձերից մանաւանդ
Շահան Զրպետը։ Այս անձը մա-
նաւանդ բազմաթիւ էջեր է գրաւում
պ. Երիցեանի ալս հատորի մէջ. պէտք
է հորհակալ լինել ալդ ըստ տե-
ղեկութիւնների համար, բաւց պ.
Երիցեանը թւում է մեղ թէ չի կա-
րողացել անաշտութիւն պահպանել
նորա վերաբերմամբ։ Զրպետը, որը
Պարիզի Արեւելագիտութեան զպրո-
ցում առաջին անգամ ալնտեղ հաս-

տատւած հաշիւէնի ամբիոնի ուսուց-
չապետն էր, բաւց որի գրութիւնը
արդէն խախտւած էր իւր գէմ զըր-
ւած քննադատական չօդածնեւով.
թողնում է Պարիզը և 1826-ին Ներ-
սէսի հրաւերով գալիս Թիֆլիս.
զպրօցում ուսուցիչ լինելու, ուր և
մնում է նա մինչև 1829 թ. սկիզբը.
հետանալով զպրօցից իւր ստանա-
լիքների մասին եղած մեծ տարա-
ձայնութիւններից լետու, որոնց պատ-
ճառով հարկ եղաւ նոյն իսկ երկրիս
կառավարութեան միջամտութիւնը։
Ճշմարտութիւնը սա է, որ Շահան
Զրպետի ուղեւորութիւնը Պարիզից
Թիֆլիս թանկ նստեց Ներսէսին.
բաւց ալդ, որպէս և ալն, որ Զըր-
պետի իւր հաշիւաբանի անունը Պա-
րիզում խախտւած էր, վերանական
պատճառ չպիտի լինէր պ. Երիցեա-
նի համար՝ անսպառ ատեւութեամբ
բարեբեկու զէպի մի անձն, որը թէ
գիտութիւնով և թէ ալ շատ հան-
գամանքներով բարձր էր Ներսէսի
հրաւիրած բոլոր ալ ուսուցիչներից.
մանաւանդ որ տրւած տեղեկութիւն-
ներից էլ երևում է որ Ներսիսեան
զպրօցը իւր բարձր անւան համար
ոչ աննշան չափով պարտական էր
նոյն Շահան Զրպետին։ Պ. Երի-
ցեանը մեծ սիրով հաշում է բոլոր
ուսուցիչները, որ հասել են նորան,
մեծ խնամքով առաջ է բերում Վերդ
աղա Արծրունու նամակները՝ գրած
Ներսէսին Զրպետի ռոճիկների մա-
սին (տ. գրքի էջ 156), բաւց միայն
ալն տպաւորութիւնը անեղա համար,
թէ տեսէ-բտեսէք որքան շատ փող
է ստանում Զրպետը։ Եւ մէնք ալդ
տպաւորութեան սակ էլ կը մնալինք։

եթէ միայն չլինէր Յարութիւն վարդ. Ալամդարեանի գրութիւնը Ներսէսին 1833 թականից (գրքի էջ 211-223). ալի գրութեան մէջ է որ երևում է թէ ինչ աստիական վաճառականի սակարկութեան ձևերով է տրուելիս եղել ոռճիկ Զրպետին: Ահա ալի տողերը, որոնցից ալ Ներսէսը սակալն չի կամեցել ոչ մի օգուտ քաղել յոգուտ Զրպետի:

«Յալտ է՝ թէ լեւո կլից Զեր ի Վրաստանէ 1828 օգոստ. 8 լիշեալ Զրպետն սկսաւ ասիս լամոս: ստանալ ղոռճիկ իւր՝ տակալին անբացորոշ (ստորագծումները մերն են) լազնուականէ Արծրունու, թէ սրպխի կաջք և չոխնդն վեր երեւին՝ ի զլոխս իւրաքանչիւր ամսո՛ղ՝ զալի լիշատակել տալոսուկ է. երբեմն 100 մանկ թ տալը նմա լամխն, երբեմն 80 և 60: Այսպիսի յուեղածովք եւ կրճատմամբք զայրոցուցեալ զնա՝ բռնադատեաց բողոքագիր մատուցանել զկառավարութենէ Ն. Դպրոցին առ կոմսն Նրեանար» (=կոմս Պատկիւն, Կովկասի կառավարչապետ):

Նւ ապա՝

«Զալս զգացեալ Արծրունու՝ արժան դատեցաւ ղիմել առ Զըրպետն և խնդրել խնայել ի նախնական բարեկամութիւն իւրեանց և լիմ վերաջ դարձուցանել զբողոքագիրն, իբր թէ քս էլ զրկող նորա և նեղիչ և հատանող վարձուց մշակութեան նորա, որ էր ստուծիւն ստուծեանց, զի բացալալտ է

Ձեզ, Զրպետին և ոչ ալոց չաւից՝ զի չիք իմ տուեալ նմա երբեք զնաքարակիտ կամ բնիծն մի ուրեմն և ոչ բնաւ քարձեալ զալ ի նմանէ կամ խնայեալ» (անս օլո երկու քաղածքների համար էջ 216):

Նւ ոչ միայն Գէորգ աղա Արծրունին էր աղալէս վարւում, ալ և Ներսէսը ինքը, երբ վերջինս Թիֆլիսի առաջնորդ էր. նոն Ալամդարեանն է որ իւր լիշեալ գրութեան մէջ ուղղակի իրեն Ներսէսին ասում է՝ «պարոն Զրպետն չկարաց զորոշ պատասխանի կամ վճիռ ինչ լսել ի Ձենջ ի մասին վիճակի իւրոց և ոռճիկի, թէպէտ ցայց ու ցերեկ ղեղերէր յԱռաջնորդարանին» (Տես էջ 221):

Կարծում ենք որ Ներսէսի աջ թիւ Ալամդարեանի աղաքատելովկալութիւնները մի բան պիտի արժենան. Ներսէսը մեծ էր, զօրեղ էր, բալց արդարութիւնը? Ինչ է նշանակում 60-ից անց ծերունի գիտնականին, կնոջ ու քարտուղարի հոգսերով ծանրաբեռնըւած, բերել տալ Պարիզից ու անորոշութեան մէջ թողնել նորան ապրուստի միջոցների մասին և ոռճիկի խնդրի մասին ստիպել «ցալգ ու ցերեկ ղեղերել» առաջնորդարանում, ու լետոյ էլ նորան տալ երբեմն 100, երբեմն 80, երբեմն 60 ուրբլի ամսական, չնայած որ աղալէս վարւողը (Գ. Արծրունին) հէնց ինքն էր սկզբնապատճառ Զրպետին Պարիզից հրաւիրելուն:

Մեզ լալտնի չէ թէ որքան մեծ է եղել Զրպետի մասնակցութիւնը խուսաւորչական Հայոց Նկեղեցու կանո-

Նաղրութեան (==պոլոթենիե) գործում, բաց չալանի է նաև պ. Երեցեանի ալս դրքից, որ Զրպետը, երկրիս կառավարչապետ կոմս Պասկելիչի հրաւիրանք, ալդ կանոնադրութեան մշակման վրայ էր պարապած, որի համար և պիտի ստացած լինէր կենսաթոշակ տարեկան 500 ռ. արծաթ և ոչ թէ ալդ թոշակը կապւած էր Զրպետին՝ սորա հակառակութիւնների համար Ներսէսին, ինչպէս տենդեցիաբար ասում էր Ալամզարեանը և նորան հետեւելով՝ նաև պ. Երեցեանը, որը առանց ալլ և ալլութեան կրկնում է Ալամզարեանի խօսքը. Բայց եթէ Զրպետի մասնակցութիւնը ու նշանակութիւնը ալդ զործում մեծ է եղած, — ապա, ի նկատի առնելով ալդ կանոնադրութեան մէջ հաւց եկեղեցու պահպանած շահերը և նորա յաւազուց կարգերից շատերի արտացոլումը, կարծում ենք որ Զրպետը արժանի է ալդի երախտագիտութեան և ոչ վրիժառութեան նուց իսկ նորա մահանից (1837) վաթսուն տարի չետոյ:

Մենք ի դէպ վիշեցինք Ալամզարեանին. բայց Ներսիսեան զպրոցի պատմութեան ալս հատորի մէջ Ներսէսից չետոյ նա է ամենավաղուն անունը, որին և ներկած են ջերմ էջեր: Երբ Ներսէսը հիմնեց իւր զբոսը՝ Լազարեան ճեմարանում կրօնի դասատու ալդ երիտասարդ քահանային միաջն վստահացաւ նա իւր զպրոցի վերակացութիւնը (==կերտեսչութիւնը) չանձնել: Անկասկած է որ Ներսէսը իւր ընտրութիւնն արել էր ի նկատի ունենալով ալդ

քահանայի (ապա վարդապետի) համետ՝ պահանջները, ներկածութիւնը իւր՝ Ներսէսի՝ անձին, և նորա տոկուն բնաւորութիւնը, ալլ և ալլ հանդամանքը որ իբրեւ ուսուցիչ Լազարեան ճեմարանի, նա տեղեակ պիտի լինէր մի լաւ զբոսը կարող ու կանոններին: Բարձր ուսում չունէր նա և, 1825—27, ամեն ինչ կատարում էր Ներսէսի համաձայնութիւնը ստանալուց չետոյ, իսկ հիմնադրի բացակայութեամբ՝ շարունակ հաշիւ էր ներկաւացնում նորան զպրոցի ամեն պարագաների մասին: Նա կառավարեց զբոսը սորա զօրութեան առաջին մօտ վեց տարիները (1825-30) մինչև որ զպրոցը դուրս եկաւ Ներսէսի հոկոթութիւնից¹. ապա տեսուչներ եղան Յակոբ Արզանեանց մինչև 1835 ի կէսը, ապա մի ուրիշ՝ Կողմա Ապատիկ-Առնոնումով մինչև 1838-ը, Յովսէփ քահ. Օրբելի մինչև 1847-ի կէսը, Պետրոս Շանչեանց 1849-ին բայց

¹. Ներսէսը աւելորդ էր համարել նորան որ և է ոռճիկ կապելը, չնայած որ նա պիտի թէ իրեն պահէր և թէ իւր երկու աղջիկներին: Անուռճիկ դրութեան մէջ կացաւ նա մինչև վերջ, այսինքն իւր տեսչութեան մօտ վեց տարիները. բայց ամենաջն խտութեամբ Ներսէսը նորանից հաշիւ պահանջեց, և երբ, գոհացուցիչ հաշիւ չստացաւ՝ նորան զցեց իւր աղբից, ամբողջ 14 ամիս անգործ թողաւ նորան իւր մօտ Քիչնեում, ուր Ալամզարեան քչեց Թիֆլիսից Պասկելիչի կամքով, և միաջն Ալամզարեանի դառնալին զանդատագրից չետոյ Ներսէսը նորան նշանակեց Նոր Նախիջևանի Ս. Խաչի վանահայր, ալլ էլ «ժամանակաւոր» կերպով:

միայն 40—50 օրով, ապա Գաբրիէլ քահ. Պատկանեանց, առանց սակաւ Ներսէս կաթողիկոսի գրաւոր հաստատութեան:

Բայց զպրոցի տեսուչների անունները գրեթէ ոչինչ չեն ատում, որովհետեւ զպրոցի խակական կառավարութիւնը միշտ գտնւել է հոգաբարձուների ձեռքում: Սկզբում Ներսէսը ինքն էր միակ տէր և հոգաբարձու. ապա, եբք, 1827-ին նա գնաց պատերազմի Արևանեան նահանգը ու լիտոյ Բեաարարիա աքսորեց՝ մինչև 1830-ը զպրոցը կառավարում էր Ներսէսի նշանակած Վեորդ-աղա Արծրբունու, Յարութիւն Շերմազանեանցի ու տեսուչ Յարութ. Վ. Ալամդարեանի ձեռքով բայց Ներսէսի հրահանգներով. և ալն երկրից ամենից հարուստը նաև ամենից ազդեցիկն էր: Յովհաննէս Կարբեցին կազմեց նախ միտորհրդարան 1830-ին ապա տասը հոգու «Արմիտէտը» (Մոմիտէտ բարեկարգութեան Առում-նարանի Հաւոց Տիմիտալ), որի անդամները Ներսէսի կողմնակիցներ եղան. ապա նո՛ն պաշտօնի մէջ ենք տեսնում ազնւականներից, քաղաքացիներից ու երկու հողերականներից բաղկացած «խորհուրդը» կամ «խորհրդարանը», որը, Ներսէս կաթողիկոսի հետ տարածաշուկութեան մէջ գտնւելով՝ լուծեց, և նորատեղ կազմեց «խորհրդարան» ալ անձերից: Միջանկեալ կառավարել է նաև տեղական կոնսիստորը: Անպէս մինչև 1350 թւականը: Ուրեմն ալս մեծանուն զպրոցը կառավարել է առանց ուսումնական ձեռնհաս մրցական մարմնի, ալ միայն շատ թէ

քիչ բարի դիտաւորութիւններ ունեցող վաճառական, զրամատէր և կամ առհասարակ զիրք ունեցող անձերի և առաջնորդների ձեռքով: Մէջէմէջ խառնուել են ղեկավարութեան գործին նաև հատ-հատ ազդեցիկ կամ ճարպիկ ուսուցիչներ ևս: Հոգաբարձական անձեռնհասութեան պակասը պիտի լրացնէր զէթ զպրոցի մանկավարժական խորհուրդը, որի նման մի բան տեսղծւում է 30-ական թւականների վերջում «Խորհուրդ» կամ «Արաւավարութիւն զպրոցին» անունով, բաղկացած կառավարչից, վերատեսչից, և վարժապետներից: Բայց դրա գործունէութիւնը երևի ոչինչ եղաւ, ու նորա զարգացման մասին ալ ևս ոչինչ չենք գտնում ալս հատորի մէջ:

Մի կարճատեւ պաշտառ երևոյթ է Ներկաչացնում Պետրոս Շանչեանի երևալը զպրոցի տեսչի պաշտօնում 1849-ին. բայց նա պահանջում էր որ ուսումնական մասը միայն իրեն լանձնւի և մերժում ստացաւ. ու 40-50 օր մնալով նա թողաւ գնաց, չկամեն ընդ ալդպիսի չլիթ հանգամանքներում գործել: Աւ լաւ արաւ!

Գպրոցի ներքին խառնակ գրութեան մասին պ. Երեցեանը առաջ է բերում շատ իրողութիւններ, մանաւանդ Կարնեցի գաղթական Կարապետ արքեպիսկոպոսի Թիֆլիսի առաջնորդ եղած ժամանակից. խառնակութեան կատարեալ հերոս է դուրս բերած մանաւանդ Կարնեցի գաղթական Յակոբ Կարնեանցը, որ հաշկաբանութեան ուսուցիչ էր: Յովսէփ Օրբելու տառնամեալ (1838—47) տեսչութեան միջոցին զպրո-

ցում դատաւանդել են 31 հոգի, որոնցից 8-ը ռուս և վրացի, 6-ը Կարնուզ գաղթականներ, 10-ը Ներսիսեան դպրոցում աւարտածներ, 5 քաղաքում ուսումնարաններից (տ. էջ 425)։ Աւելցնենք, որ դպրոցը միերկու անգամ ենթարկւել է փակման վտանգի, զլխաւորապէս Յովն. Կարթեցու ծաղաւեղ հախանձից, անունը փոխել է մի քանի անգամ, ունեցել է մի «առանձին դասատուն չափահաս հոգեւորականների համար» (1838 լուսարից ց1839 ապրիլ), իսկ 1842-ին հարց եղաւ զըզրոցում վաճառականական դասատուն բաց անելու։

Վերջացնենք մեր ալս հետազոտութիւնները ցանկանալով ու Ներսիսեանի սկսած աշխատասիրութեան չափով աւարտել։ Իսկ բաղնաւորութեան հետեւ ծանօթացնում է մեզ մօտաւոր մասնակի եղիւթութիւնների հետ, ու ստիժ տալիս լուրջ խորհրդածութիւնների Գիրքը, չնայած իւր ստաւրութեան, կարողացում է մեծ հետաքրքրութեամբ Ձեռք կարող զտել մեզ, սակայն, ու մատնանիշ չը լինել պ. Ներսիսեանի շատ տեղերում հնայած բալց մանաւանդ սխալ քերականական ձևերի վրայ, որոնցից չուս ունինք թէ լարդելի աշխատասիրողը կ'աշխատի գերծ պահել իւր երկրորդ հատորը։ Ձի կարելի ասել «դէպի նորան» (էջ 30 և ամեն տեղ) այլ՝ դէպի նա. «դէպի Հայոց» (էջ 372=դէպի Հայերը)։ «Աւամկարեան... որ բացի ուսուցչութեան... քարտուղարութիւն էր առնում» (էջ 75)։ «դասատուներին մի

քանիսը, որոնցից քանի մի հմուտներ ենք չառաջ բերում դասատուութեան եղանակի մասին զաղափար կաղմելու համար» (էջ 112. պէտք է լինէր՝ զաղափար տալու համար)։ «Տպարանի պահպանութեան համար... կորեւոր էր տարեկան (աւարան) ռուբ.» (էջ 160)։ Ուզում է ասել՝ հարկաւոր էր. և «կարեւոր» բառը, որ ВАРЖЕНЬ է նշանակում, պ. Ներսիսեանը ամեն տեղ սխալմամբ հարկաւոր, անհրաժեշտ բառերի տեղ է դրած ածում. տես նաև էջ 165, 262, 443 և այլք)։ «առանց մի դժարութեան» (էջ 180)։ «Աստիկիչը... ծածկարար գրութիւններով առկա լիւրդիւր...» (էջ 203. պիտի ասել՝ ծածուկ գրութիւններով) «Աւսումնարանիս (==Ներսիսեանի) և Տպարանի... ծախքերը... շատ համեմատ էին և օրինակելի, մանաւանդ քաղաքումս եղած «Աղնուականաց» անուանալ արքունի դպրոցի համար (էջ 230. ուզում է ասել՝ մանաւանդ եթէ համեմատելով իննքն ունեւած մասնակի «Աղնականաց» անուանալ արքունի դպրոցի ծախքերի հետ)։ «Յիցիանովից լետու երկրիս կոտակալ կոմս Գուգովիչը դպրոցի (==Աղնականաց դպրոցի) մէջ մոցրից մաթեմատիկալ և բարոյական գիտութեանց դասատուութիւնը.» (էջ 231. ուզում է ասել՝ Յիցիանովից լետու երկրիս կոտակալ նշանակում կոմս Գուգովիչը. և ապա՝ պէտք է դրել մաթեմատիկա)։ «...հետ չէր բաժանւել դարերով ընտելացած մի լեզուի հետ» (էջ 271.==բաժանւել մի լեզուից, և ապա՝ լեզուն չէ որ ընտելացած է, այլ մարդն է ընտելանում որ և է լեզւին. ուրեմն՝ ժողովրդի

Համար հեշտ չէր բաժանուել մի լեզ-
ւից, որին բնակեցել էր). «ուսուց-
չութեամբ պարապողները գրեթէ
ամէնն էլ հոգևորական կոչումն ունի»
(էջ 276). «անկարողանում էին
սեմինարիաներ բանալու» (365.==
անկարող էին). «(Ս)պաթիւհանց տէր-
Մովսէսը որին... փոխարկեց Շահնա-
զաբեանց Արապետ վարդապետը»
(433==փոխարինեց). «(Երեւի թէ վե-
րոյիշեալ հանդիսաւոր բացուելուց յետոյ
սկսուեց և կանոնաւոր ուսումն» (453).
«Դպրոցի ապակիներէ ջարդելու սո-

վորութիւնը...» (457==դպրոցի ապա-
կիները ջարդելու սովորութիւնը. ապա
թէ ոչ դուրս կը գալ որ ապակի-
ները իրենք սովորութիւն ունին
ջարդելու!):

Գրքի վրայ նշանակած չէ գինը:
Դարուս Հալոց ալ և Կովկասի պատ-
մութեան հանգամանքներին հետա-
քքիւր ընթերցողներին ջերմագին
լանձնարարում ենք ալս բաղմարո-
վանդակ գիրքը ձեռք բերել ու կար-
դալ:

Ա. Ա.

ՀՈՅՄԱՆ.—Ձինար Յալոր—1897 թ. Թիֆլիս. 24 էջ. գինը 7 կ.,

«Նոր մատենագրան» գրքերի շարքից. Թ.—Թարգմ. գերմաներէնից:

ՀՈՅՄԱՆ.—Կեանքի դպրոց.—1897 թ. Թիֆլ., 32 էջ. գինը 10 կ.

«Նոր մատենագրան» Թ.—Թարգմ. գերմաներէնից:

ԳՐԻՄՄ.—Աստղէ դրամ, Հարուստը եւ աղքատը, Սպիտակ օձ.—

1897 թ. Թիֆլիս, 24 էջ, գինը 7 կ. թարգմ. Գերմաներէնից:

ԳՐԻՄՄ.—Օնիկը եւ Մարգարիտը, Նապաստակը եւ ոգնին, Գայլն

ու մարդը.—1897 թ. 28 էջ. գինը 10 կ. թարգմ. գերմ.:

ՊԱՌԻԼ ԱՌՆԴՏ.—Մատանի, Թռչնիկ, Չար մտքով չէ.—1898 թ.

38 էջ. գինը 7 կ. թարգմ. գերմաներէնից:

Գ.—Ձինական առասպելներ.—1895 թ. 104 էջ, գինը 15 կոպ.

Գ.—Յունագ ուսուցիչ Սոկրատէսը.—1898 թ. 80 էջ, գինը 20 կ.

թարգման. սուսերէնից:

Բոլոր գրքոյկները թարգմանել է. Տիկ. Տիբուհի Կոստանեանը և

ապւած են Մ. Շարաձէի ապարանում:

Կինը մեր ընթացիկ հասարա-
կական կեանքին քիչ է մասնակցում,
թէ և մասնակցում է. Նոյն իսկ «կա-
նանց խնդիրը», թէ և մեղանում ամեն
տեղ, ուր ընտանեկան հաւաքում է

լինում, խօսակցութեան խօսք ու
զրուցի նիւթ է դառնում, բայց մին-
չն ալսօր նա ալդ նեղ շրջանումն էլ
մնացել է և ասպարէզ չի դուրս հա-
նել մի կինուժ իր պաշտպանու-

թեան համար: Մինչև այսօր այդ խնդիրը չի կարողացել շարունակաւ գրական արտադրութիւն ուսանալ մի կին գրողի շնորհիւ: Գեւ Նա կանանց միջից մի երգեալ պաշտպան և ուսումնասիրող չի գտնու հանել ¹⁾:

Թէև այսպէս է եղել նրա վերաբերմունքը գէպի իր սեփական խնդիրը, աչնուամենայնիւ, ինչպէս վերջէլ ասինք, նա մասնակցել է մեր հասարակական լինթացիկ կեանքին: Մի կողմից նա եղել է վարժուհի և բարեգործ, միւս կողմից իր ուժերը տեղ է գրականութեան: Մեզ հետաքրքրում է, աչն էլ ամենաընդհանուր գծերով, կնոջ գրական մասնակցութիւնը՝ որքան նա արտադրաւ է մանկական գրականութեան մէջ:

Մենք ունինք մանկական գրականութիւն, որ բնդհանրապէս աւաւ՝ թէ որակով և թէ քանակով փոքր է. ունինք նաև չատկապէս մանուկների համար մի ամսագիր՝ «Աղբիւրը»: Բայց թերթիով թէ այդ գրականութիւնը և թէ այդ միակ ամսագիրը, մենք չենք տեսնում ինքնուրոյն կին ուժեր, որոնք իրանց աւուր կապած լինին այդ գրականութեան հետ: Ըստ երևոյթին ինչ աւելի լաւ ասպարէզ «մաքերի» համար, բայց ինչ էլ որ լինի, իրողութիւնն աչն է, որ թէև այդ ասպարէզը նրանց համար շատ արմար է

և միշտ էլ բաց է եղել նրանց աւաւ, բայց և աչնպէս մանկական գրականութիւնը չունի մի ինքնուրոյն կին գրող, որ անուն հանած լինի և ճանաչւած: Ինքնուրոյն ներկայացուցիչ նա ունի վիպական գրականութեան մէջ մեծերի համար (Տիկ. Մ. Մարիսեան—Նատիսեան):

Որքան անմիջապէս է գրութիւնը ինքնուրոյն կին-ուժեր արտադրելու կողմից, նոյնքան միջոյթական է՝ երբ նախում ենք նրա թարգմանիչ ուժերին: Ճիշտ է մինչև այսօր՝ խիստ աւաւ՝ ինչպէս ինքնուրոյն նոյնպէս և թարգմանական նկատելի կին ուժեր համարեա չունինք, ուժեր որոնք խոշոր երկերի թարգմանութիւններով հոշակւած լինին: Ճիշտ է, որ նրանք մեծ մասամբ գրական զբաղմունքի սիրողներ են եղել, բայց աչն էլ կալ, որ այդ սիրողների թիւը ստար է և նկատելի: Նրանցից մի քանիսը նոյն իսկ բաւական շատ և երկար են աշխատել, օրինակ՝ տիկ. Խոջաթումանեան «Նոր-Նար»-ում և օր. Շխեան «Աղբիւր»-ում: Այդ իրողութիւնը մեր աչքում մեծ գին ունի, որովհետեւ կին-թարգմանիչների շատութիւնը մենք մի քաւ ենք համարում գէպի ինքնուրոյն ուժերի երևան գալու հնարաւորութիւնը: Կնոջ գրիչը փորձաւոր է թարգմանութիւնների մէջ, գրանով ամբանում է նրա վստահութիւնը, գրանով նա վարժում է գրական աշխատանքին, և ուչ չէ գալու գուցէ աչն ժամանակի, երբ մենք ինքնուրոյն կին-գրողներ կ'ունենանք:

Աչն է մեր կարծիքով աչն մեծ

¹⁾ Աչն ուղղութեամբ մի երկու թուլ փորձ է եղել կանանց կողմից, օրինակ Սօֆիա Երկաչնարադուկ-Արդութեանի «Հաւատն ինձ կը վրկի»: Մուրճ, 1897 թ. № 5—6:

սպասաւորութիւնը, որ կին թարգմանիչները իրանց գրական վաստակներ արած անմիջական ծառայութիւնից դուրս, անուամբ մեր չառաջդիմութեան գործին. անկասկած սա մի նշանաւոր ծառայութիւն է. նրանք չետաղաչ կին-ուսուցիչ համար ճանապարհ են հարթում:

Այս դործին նպատաւորներին է նաև տիկ. Տիրուհի Ասատուհանը, որ ահա քանի տարի է իրան տեղ է թարգմանական գրականութեան և վերջերս մանուկների համար գրքեր թարգմանելով է զբաղւած: Նախ քան նրա թարգմանած գրքովների մասին խօսելը, մենք աւելորդ չենք համարում պարզել մի քանի տեսակէտներ, որոնցով մենք ղեկավարւում ենք մանկական գրքովների մասին կարծիք ձևանելու:

Հէքիաթները մանուկների սիրած բանն է և մեծ չափաւորութեամբ կարգում ու լսում են մինչև մի չափունի հասակ՝ քանի զի խելքը զգալի չափով չի դարձնել և չի ղեկավարում նրանց: Հսկաները, հրաշքները, սքանչելի արկածներն ու վառ երեւակայութեան մարմնացումները գրաւում են նրանց: Բայց մանուկների աղջ հակումը պէտք է լուրջ ուշադրութեան նիւթ դառնալ և չափունի ընտրութեամբ պիտի նրա ձեռքը հէքիաթներ տալ. որ նշանակում է թէ հէքիաթներ ընտրելիս պիտի

ղեկավարւել չափունի սկզբունքներով: Որոնք են այդ սկզբունքները ¹⁾:

Ահա մի քանիսը գոնէ: Նախ պէտք է աշխատել որքան կարելի է հալ մանուկի ձեռքը հալ-ժողովրդական հէքիաթ տալ՝ լաւ հալերէնով գրած: Մինչդեռ մեծ մասամբ (երկու բացառութեամբ) մեր մանկական գրողներն աշխատում են շարունակ թարգմանական հէքիաթներով և թարգմանական լեզուով կերակրել հալ մանուկին. թող ամեն մէկը մտածի, թէ ինչ մեծ վնաս է հասցնում այդ հանգամանքը մեր մանուկ սերունդի կրթութեանը... Այդ ուղղութեամբ փորձեր չառ քիչ է լինում մեր գրականութեան մէջ և մենք կարծում ենք թէ աղջ առաջ է գալիս խնդիրը բաւականաչափ խորն ու խելացի ըմբռնել չկարողանալուց... Նոր սերունդին, մանաւանդ աչապէս կոչւած «ինտելիգենտ» դասի նոր սերունդին պէտք է աշխատել մանկութիւնից կապել իր հարազատ ժողովուրդի հէքիաթների հետ, որոնք աւանդաբար՝ դարերի ընթացքում մեր ողին պահպանող ժողովուրդը հասցրել է մինչև մեր օրերը: Յետոյ, աչա առողջ հիմքի վրայ կարելի է և կարեւոր է աւելացնել օտար աղգերի հէքիաթները: Այս մէկ:

Հէքիաթները ահագին նշանակութիւն ունին մի աղգի մտաւին:

¹⁾ Այստեղ չօչափա՝ հարցերի մասին նախնայապէս ու համեմատեցէք «Դատարարական մոլորութիւններ» և «Ղազարեանցի, Մուրճ, 1890, № 9, «Մանկական ընթերցանութիւն» նոյն մարդու, Մուրճ, 1890, № 3, և «Գեղահասակների ընթերցանութիւնը» Յ. Տէր-Միրաքեանի, Մուրճ, 1898, № 9, 10—11:

կուշտութան ուսումնասիրողի համար, անլիչատակ ժամանակներում կորած շատ բաներ կարելի է դուրս կանչել հէքիաթների միջից. մի ազգի վիճակը իր դրօշմը գնում է նրա ուղեկան արտադրութիւնների վրա. նրա ոգին արտացոլում է նրանց մէջ, լինին աչդ արտադրութիւնները բանաւոր թէ առարկաւական, իրաւական չարաքերութիւնների թէ բարոյական աշխարհապայծառ. հէքիաթների շնորհիւ խաւարում կորած անցեալը իր աշխարհապայծառ կտակում է լեռնադաշտներուն և ազգային իր ոգով կրթում է նրան: Բաւցօրինակ հէնց մի ազգի՝ թէկուզ մեր ազգի՝ դարերով մշակած բարոյական հասկացողութիւնները անպաւժան ուսանելի չեն մեզ համար, որպէս գործնական կեանքի խթաններ: Նրանք հետաքրքրական կարող են լինել և են ազգի մտային կուշտութան ուսումնասիրողի համար, բայց կարող են գործնական հետաքրքրութիւն չունենալ, որպէս հնացած և փնտաւար սկզբունքներ և հասկացողութիւններ: Օրինակ մի հէքիաթ, ուր խորթ մայրը մի հրէ է դուրս բերած շատ հետաքրքրական է աչն տեսակէտից թէ ինչ կարծիք ունի մոլորութիւնը խորթ մօր մասին, բայց բնաւ ուսանելի և խրատական չէ աչդ մեր մանուկների համար ¹⁾: Մինչդեռ մարդասէր և ողորմած վերաբերմունքը գէպի ազգատը նուճքան թանկ է մեզ համար և նուճքան մանուկի սրտում պատառ-

¹⁾ Մենք վեր առանք պ. Տէր-Միրաքեանի բերած օրինակը աւելի լաւը չունենալու համար:

Տեղու արժանի, որքան մեր ծերունի ապուսպապերի համար է եղել Պարզ է ուրեմն որ ամեն հէքիաթ չի կարելի մանուկի ձեռքը տալ. Նա լաւ է և խրատական ոչ թէ նրա համար, որ հէքիաթ է, աչ որ ուսանելի և կրթիչ հէքիաթ է. աչդ գէպքում բանը չարութիւնն է և ոչ էութիւնը: Անհրաժեշտ է ուրեմն հէքիաթները մեծ զգուշութեամբ ընտրել, մօտենալով նրանց որոշ գնահատութեան չափով: Անդ համար աչդ չափը աչն իղլալներն են, որոնց ձգտել ու ձգտում է մարդկութիւնը. և աչդ տեսակէտից էլ նախում ենք հէքիաթների ընտրութեան վրա: Այս մի շատ կարևոր հանգամանք է. և մենք մանկական գրականութեամբ պարագոյնների ու չաղրութիւնն ենք դարձնում սրա վրա, մենք չեղտել ուղեղինք աչն հանգամանքը, որովհետև չենք նկատում թէ նրա կարևորութիւնը լուրջ կերպով զիտակցելիս լինի: Այս երկու-

խոյն երրորդը հետեւեալն է. Նախնական ստեղծագործութիւնը բնութեան մէջ բարի և չար ուժեր է նկատում և նրանց անձնաւորում է բարի և չար ոգիների բանաստեղծական պատկերներով. բարիները երևում են լուսաշաղ, հրաշալի, սիրող, խոյ չարերը՝ հրէշաւոր և աչլանդակ, սարսափ ազդող պատկերներով: Անր ժամանակի մանուկի հօգին, որ նրա ցեղ ու քնքշացել է դարերի ընթացքում և խորցրել հին մարդու հոգու ամբողջիւնն ու գիւմացկունութիւնը, անկարող է տանել հրէշաւոր ու սարսափելի պատկերներ. նրանք ահ ևն ազդում միայն և զրգուում երեակալութիւնը՝ դարձ-

հեղով ալդ երեակալութիւնը հիւանդոտ Ալս հանգամանքը նոյնպէս պիտի աչքի առաջ ունենալ և հէքիաթներ ընտրելիս վերցնել իրականի չափազանցութիւններ ունեցող հէքիաթներ. օրինակ՝ հսկապական հասակ, աներեակալելի ուժ—ինչպէս Աղապանցի «Տորքը». միշտ հեռու մնալ սոսկալի տեսարաններից, արիւնարբու և վրիժառու հակումներից, անսիրտ գործերից և այլն:

Ինչ վերաբերում է կիսա-իրական փոքրիկ պատմածքներին ու վէպիկներին, զբանց մասին կ'ասենք հետևեալը. ժամանակ է վերջապէս, որ մանկական գրականութիւնը դառնալ զոգարեւտական և թողնի իր տենդենցիականութիւնը. թէ մեծերը է թէ մանուկները անշուշտ չտեսնել են ալդ տիմար ու անօգուտ ուղղութիւնից. մանուկների ձեռքը պէտք է տալ ստեղծագործութիւններ և ոչ հնարովի ու սուտ պատկերներ: Պարզեք մեր ասածը. Ամենքը կարդացած կը լինին այն «Տօնածառի» առակները, որ ամեն լուսարի հեղեղում է մանկական գրականութիւնն ու հրատարակութիւնները. Լեոնը կամ Արշակը նոր տարուէ տօնածառ ունէր և ուրախանում էր իր ընկերների հետ. պատուհանից նայում էր մի խեղճ ու ցնցոտիներով փոքրիկ տղայ. կամ թէ՛ դռանը սըրթսրթում էր մի փոքրիկ աղջիկ Լեոնը կամ նրա մայրը տեսաւ, ներս կանչեց, միգ տեսց, լեւալ իմացաւ թէ որտեղ է ապրում, նրա մօրը բան ուղարկեց տոնիկ համար և միշտ օգնում էր. Չարն այնտեղ, բային ապտեղ. կամ՝ նոյն պատմու-

թեան մի ուրիշ վարկացիա. Եւ ալսպիսի գրածներով են կերակրում մանուկներին կարելի է ասել համարեա բոլոր մանկական գրքիկները ամեն տեղ. Ըսթերցողը կարդացած կը լինի նոյն ուղղութեամբ ու ոգով և ուրիշ գրածներ, ուրիշ նիւթերի մասին: Ինչու համար է ալս բոլորը. Բնէն ուղղում սրանով ասեն. կարծում են թէ սա կըթում է մանուկի ողին, կամ աղղում է նրա վրա. Աղապէս մարդիկ աշխարհում չկան. կամ կան մի երկու հատ. բայց մի ծաղկով դարուն չի գալ, ասած է. Կրանք բեռներ են դնում երեսալի վրա, որ նա չի կարող տանել. և մանուկը բնազդաբար ալդ լաւ է զգում. նա զգում է, որ ալսպէս վարեն իր բանը չէ. որ մալրիկը կամ հալրիկը կը չարանալ, որ աղքատ երեխաների հետ ընկնելը վատ է և հազար ու մի բան, որ ցանցում ու տարածում է ալդ ձեր «բալի ու մարդասէր» պարոնների տներում ու գլուխներում: Լաւ իմացէք, որ ոչ մի հարուստ չի թողնի իր մարմարէ սանդուղներով բարձրանալ «մի ինչ որ» ցխոտ կօշիկներով երեսալ. ալսպիսի մէկին չի նստացնի իր երեսալի մօտ (չորերը կը կեղտոտին) և ալսպէս չի վերաբերւի դէպի մի խեղճ երեսալ: Թող որ միայն անլարմար գրութեան մէջ կ'ընկնի փոքրիկ թշուառը, ինչպէս ընկնում են պատանի և հառակաւոր թշուառները. աղքատ աշակերտները լաւ գիտեն՝ թէ Բնէ է նշանակում տոնիքը հարուստների հետ անցկացընելը. հարուստների, որոնք ի պաշտօնէ կամ ձեռի համար են նրանց և նրանց նմանների դրութեան մէջ

մտնում...

Մինչդեռ կեանքում կալ իրական բարիք ու չարիք. իրական լաւութիւն ու վատութիւն. մտալելի, սովորական և կարելի ամենքի համար. ալդ լաւութիւնը պիտի ամրացնել ու սովորական դարձնել, և դա արդիւնաւոր է ու կը լինի, որովհետեւ մարդու գործող բարոյականութիւնը բարոյական սովորութիւնների հաստատուն չզրթալ է. և բարոյական կարելի է դառնալ սովորելով ու վարժւելով: Մենք ահա կարծիքին ենք, որ իդէալները պիտի իրականութեան մէջ օրհնել, աշխատելով լաւտնի կազմող տեսակետից գնահատել կեանքի լաւ ու վատ կողմերը: Կեանքի, իրական կեանքի մէջ չատ լաւ ու վատ վարժուողներ են լինում և ալդ լի է մանուկների, թէ հասակաւորների կեանքում. մանկական գրողը կարող է դրանց հակադրել իրար և գրողը պիտի ալդ հակադրութիւնը որպէս բանաստեղծ երեակալի և որպէս բանաստեղծ վերարտադրի: Ապա թէ ոչ եղած պատկերների նման որքան ուզե՞ք՝ կարելի է շուշալել, առանց բանաստեղծ լինելու. ամեն խելքը զլխին մարդ կարող է ալդ անել: Այսպէս ուրեմն մանկական գրականութիւնն էլ իր բանաստեղծները պիտի ունենայ, որոնք զեղարեւոտօրէն պիտի վերաբրտադրեն մանուկների և ծնողների իրական կեանքը: Մանկական գրականութիւնը մանուկների և ծնողների (ալի կապով որ ունին մանուկների հետ) կեանքի զեղարեւոտական վերաբրտադրութիւնը պիտի լինի, և ոչ չինովի ու սուտ բան:

Մեր կարեւոր համարած մի քանի

տեսակէտները պարզելուց շտույ, ալթմ կարող ենք անցնել տիկ. Կոստանեանի թարգմանած գրքերի գնահատութեան. ուրքեր համաձայն չեն մեր ունեցած կարծիքների հետ. նրանց համար ի հարկէ արդիւնքն էլ սխալ կը լինի և ոչ ընդունելի: Մենք կարճ կ'անենք մեր զնահատութիւնը, որ փոքր ինչ երկար կարողանանք կանգ առնել մանկական գրականութեան լեզու վրայ:

Մեր պարզած տեսակէտներից նախելով՝ տիկ. Կոստանեանի թարգմանած գրքուկների մէջ մեզ դուր եկան և չարմար ենք դատում մանուկների համար, Գրիմի՝ «Հարուստն ու աղքատը»¹⁾, «Սպիտակ օձը», Պատել Առնոլտի «Խուչիկ»-ը և «Չինական առասպելները»: Մնացածները մեր վերը ասած սովորական սգով են գրւած և կը կարգահարին, ինչպէս կարգապետ են նույնաման հէքիաթներն ու պատմածքները:

Մեր մանկական գրականութեան լեզուն ոչ միայն օրինակելի հալերէն է, այլ և շատ վատ հալերէն է. աւելի ճիշտն ասած՝ հաղիւ հալերէն է: Ալդ երեւոյթը շատ պատճառների արդիւնք է, որոնցից մի քանի կարեւորները մեր կարծիքով սրանք են: Թարգմանիչներն ու գրական հետաքրքրութիւն ունեցողները անում են օտար գրականութեան արտա-

¹⁾ Նոյն հէքիաթի մի վարկանաւը կալ նաեւ «Չիւտիտալալում» 1858 թ. № 3

դրութիւններով, և որովհետեւ աչգ սնունդը վախուկ հասակից է սկսուում և շարունակուում է կարելի է ասել անընդհատ, ուստի նրանք կորցնում են սրտի ու մտքի հարադատութիւնը և թէ զգում թէ մոռածում են օտարի նման, պարզ է՝ որ աչգ զգալն ու մտածելը իր արտապատութիւնների վրայ շատ է ազդում և զրանք էլ անհարադատ են դուրս գալիս: Այս հանգամանքը շատ աւելի լաջն ծաւալ ունի և շատ աւելի երեոյթներ է ընդգրկում, քան թէ սկզբից թուում է. բայց մեր խօսքը նրա՝ մանկական գրականութեան համար ունեցած նշանակութեան մասին է: Այսպէս ուրեմն առաջին պատճառը ազդում ու դեր է խաղում անկախ նրան ենթարկւածների ցանկութիւնից:

Մանկութիւնից օտարացածը չէտոյ միայն խելքով գալիս է հաւրենի խօսքին ու մտքին կպչելու և գիւմու է մեր գրականութեան ու մամուլին, որ ինքն եւ իր կողմից հարադատութիւն քիչ ունի: Այսպիսով մատաղ հասակի արածը շարունակում է գիտակցութեան շրջանը: Վեկավարի պակասութիւնը գալիս բարդում է եղած դրութիւնը և հեռու տանում հարադատութեան մօտենալու հնարաւորութիւնը:

Եւ լեռող աչգ պալմաններում ածած գործիչների արտադրութիւններին հակոյները լուրջ ուշադրութեան և զբաղմունքի նիւթ չեն դարձնում մեր ակնարկած հանգումանքը. լեզուի մասին խօսելիս՝ ողին ու կաղմը մի կողմ է մնում և քերականական ձեւերն են հրապարակ գա-

լիս ու գնահատութիւն ստանում: Ահա պատճառներ, որոնք աչքան անհարադատ ու խորթ են դարձրել մեր գրական լեզուն և քամում են նրա կենդանութեան հիւթերը. սրանք աչն պատճառներն են, որոնք պէտք է և կարող են ուշադրութեան նիւթ դառնալ, որոնց պէտք է և կարելի է վերացնել, եթէ մեծ ջանք ու աշխատանք գործադրւի. մեր խօսքը ընդհանուր պատճառների մասին չէ, սրանք շատ աւելի ուժ ու ջանք են պահանջում և շատ աւելի պարզ գիտակցութեան կարիք ունեն...

Մեր կողմից խորհուրդ ենք տալիս թարգմանիչներին, եթէ նրանք ցանկանում են հարադատ, մաքրենի լեզուի ու ողով դրքեր տալ մանուկի ձեռքը, որ ուշադիր լինեն դէպի մեր լեզուն: Եթէ իրանց ստացած դաստիարակութիւնն ու կրթութիւնը խորթացրել է նրանց սիրտն ու զգացմունքը, աչգ դեռ չի նշանանակում՝ որ իրողութիւնը պիտի սկզբունք դառնալ. աչգ դեռ չի նշանակում՝ քանի որ այդպէս է, որեւմն աչգպէս էլ պիտի լինի: Մենք ունենք «Հալ ժողովրդական հէքիւթները» Տիգ. Նաւասարդեանի, ունենք «Վերք Հալատունի», «Սօս և վարդիթեր», Ազալեանցի և Քամալ. գրւածները. աչգ դրքերը պիտի կարգալ ու կարգալանդիւնեն, ականջը վարժեցնել մալրենի լեզուն, ուղեղը վարժեցնել հաւերէն մտածելուն և ձեռքը՝ հալերէն արտապատելուն: Ով գրաւել է մեր կենդանի ժողովրդական լեզուի, ով լսել է աչգ լեզուն, ով լաւ ծանօթ է մեր առած երկերի հետ, նա նկատած կը լինի, որ մենք ուրոջն

ազգ լինելով՝ ուրողն մտածելու և զգալու եղանակ ունենալ և ուրողն արտապատուութեան ձեերս Յաւը դարմանելու համար մեր առաջարկածը մի սպեղանի կաբող է լինել, նա պահանջում է միայն բժշկելու անկեղծ ցանկութիւն և նրան հասնելու ջանք ու տոկ: Հակառակ դէպքում ծանր պատասխանատուութիւն են վերցնում իրանց վրայ մանկական գրականութեան գործիչները, որովհետեւ սեփական ժողովրդի ոգին չունենալով՝ չեն էլ կարող աղ ոգին ներշնչել մատաղ սերունդին և կրթել նրան հարազատ կաթով, և պատճառ են դառնում կրթող սերունդի բաժանւելուն, կտրւելուն իր սեփական մոզովրդից, որ նշանակում է թէ կղզիացիում և անարմատ են դարձնում նրան: Ով լսելու ակամջ ունի՝ թող լսի...

Տ. Տիրուհի Աստանեանի լեզուն է: Զգրտենք կարգացողները նկատել են, բայց մենք կը բերենք մի քանի օրինակ՝ աւելին թողնելով նրան, ով հետաքրքրում է: — Որտեղ գրած էր, որ (թէ) ինքն ալօմ աւագ զինւորի աստիճան է ստացել: — Իսկ ալն օրից, ինչպէս (ինչ) ևս հեռացել եմ մեր տանից: — Յակոբը ոչ մի կերպ չէր կարող մոռանալ դեմնախնձորի մասին: — Որտեղ էլ որ նա լինէր, ինչ որ էլ որ նա անէր ամեն տեղ ու միշտ պատկերանում էր իւր հօր դէմքը: (Որտեղ էլ լինէր, ինչ էլ անէր՝ միշտ ու ամեն տեղ երևում էր հօր դէմքը): — Եւ կարծեմ մենք չուտով կը գտնենք քո հօրը: — Մեծ ջանքով լցնում էր երկու թուշն էլ համով կերակուրներով: — Ազգայէս հալը

ու որդի իրար փառելով երկար ժամանակ մնացին: — Աներեակալելի դրութիւն է սա: Այս՝ «Զինւոր Յակոբի»:

Այս էլ՝ «Վեհաքի գպրոց»ից. — Նա բնական շատ բարի սիրտ ունէր: — Ուզում էր ասել՝ մօրուց: — Դուք երեխային փչացնում էք ձեր անմիտ սիրելով: — Ֆերդինանդը չուներ ոչ մի ընկեր, որովհետեւ ոչ ոք չէր ուզում հնազանդւել հաճութներին (ո՛ւմ հաճութներին): — Ֆերդինանդը իրան սղալ էր կարծում, իսկ Պետրոսը (ին) գերի: — Բազաւորապէս Պետրոսը չար սիրտ չունէր, և զէպի իւր առատ ընկերը սրտով կալած էր: — Այ, թէ սազում են մէկը միւսին (մէկ-միւս): — Իմաց տեց բոլոր պատահածի մասին: — Յուց տեց նրա (ալսինքն հօր) բոլոր սխալները Ֆերդինանդի կրթութեան մէջ: — Ժամը եօթին «Արծի» անունով նաւը զաղթականների համար, պէտք է ճանապարհ ընկնէր: — Դու ինչպէս ես քեզ գգում: — Ինձ շատ դժար էր բաժանւել նրանից: — Կառապանը սըրբում էր ձիաներին (երկի՝ թիմարում էր): — Բերանը, չարժամքը... նրա ամբողջ կազմածքին տալիս էին մի առանձին տեսակ գեղեցկութիւն և մեծ նմանութիւն հօր հետ: — Եւ ալն: Բայց ալս օրինակներով ալնքան չի պարզում գուցէ մեր առածը, պիտի կարդալ ու տեսնել:

Մանկական գրքեր թարգմանողից իսկի չենք պահանջում, որ նա բնագրին չու հպատակ լինի. նա կարող է արտապատուութիւնները փոխել, կոկել, չարմարեցնել մեր երեսնաների հասկացողութեան ու մտա-

ծողութեան: Այդ շրջանում ամեն բան պիտի հիմնել մեր մանուկների ունեցած ժտաւոր պաշարի և հոգեբանութեան վրայ. մեր մանուկն ու գերմանացի մանուկը մէկ չեն: Ինչ կարիք կալ օրինակ ասելու. «Ֆիզիքական ցաւ առժամանակ ինձ մոռացնել տեց հոգեկան տանջանքս»¹⁾. ալ աւրտալստութիւնը շատ դժար կը հասկանալ նոյն իսկ մեր 13-14 տարեկան պատանին. և ուրիշ շատ ալ տեսակ արտալստութիւններ...

Սովորաւոր մասին ալ կ'ասենք, որ դա մի շատ լաւ գիրք է¹⁾, և եթէ լաւ լեզուով ու մատչելի ոճով լինի թարգմանած՝ մեր ժողովրդի սիրած գրքերից մէկը կը դառնայ իր կենսական խրատներով, իր առողջ մտքերով, իր ըմբռնելի բովանդակութեամբ և վերջապէս իր հերոսի բարձր, իղէալական անձնաւորութեամբ: Այս թարգմանութիւնը սակաւն չի կարող ալ դերը լաւ կատարել:

Ն. Աղբալեանց

¹⁾ Սա երկրորդ թարգմանութիւնն է. առաջինը Հրատ. Ընկերութեան հրատարակութիւնն է և սպառւած է:

ՄԻ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆ

Կարդացի «Նոր-Գարի» ալս տարւալ 222 համարը, ուր պ. Յ. Շահնազարեանը ուշադրութեան էր առել իմ մի երկու գրածքը ¹⁾։ Շնորհակալ ենք։ Սակայն՝ մի նկատողութիւն։ Մէկի սխալները ցուց տալու համար պիտի փաստերով երեան գալ և ոչ խօսքերով։ Մեզանում մանաւանդ ալի շատ կարեւոր է, որովհետեւ մենք ղեռ չունենք հետեւող ընթերցողներին՝ ստուար խումբ, որ ինքը նոյնպէս հետեւէ լրջօրէն եղած բանակութեանը։ Մեր ընթերցողները շատ են սովոր քննելու ու լսելուն, բաւց դատել ու կարծիք կողմնելուն ղեռ նոր են սովորում։ Նոր-նոր լուրջ վերաբերմունք է մտնում ղէպի հրատարակում լաւող խօսքերն ու բարեկանչութիւնները։ Իսկ երբ քննադատն է իր ընթերցողի նման, ալս ժառանգակ ուսանելի բան չի մնում ալս ևս։

Ամենաթարմ օրինակ։

Ա. Խաճակեանի մասին «Մուրճում» խօսելիս ևս ասում եմ. «Երգերն ու վերքերը» նոյն իսկ հարեանցի թերթելիս, դուք ընկնում էք ինչ որ նոր աշխարհ, ուր չէք եղել բնա։ Այստեղ ամեն բան նոր է լեզուից ու ձևից սկսած մինչև զգացմունքներն ու նրանց արտաբերութիւնը։ Այսպէս ոչ ոք չի գրում և չի գրել, աչպէս ոչ ոք չի զգացել ու արտաբերել։ Տպաւորութիւնն ալս է, որ կարգում էք մի ինքնաբոյն գրողի երկեր, որ իր նմանը չունի մեր գրականութեան մէջ, որի զգացմունքները մտքերն ու խոհերը իրանն են և ուրիշ ոչ ոքի չեն պատկանում»։

Ի՞նչ է առարկում մեզ պ. Յ. Շահնազարեանը ալս տողերը մէջ բերելուց չետու։

«Ես կարծում եմ ալս ևս առաջ գնալն աւելորդ է։ Էլ Բնչէք ուզում. Խաճակեանը մեր գրականութեան համար մի չտեսնւած երևոյթ է. նա իր նմանը չունի. նրա պէս ոչ գրեւէ է, ոչ էլ գրում է։

Պարզ է պ. Աղբալեանի մոլորութիւնը»։ — Այս—հեղինակը։

¹⁾ Զօդածից երկում է, որ թէ Առաքիկեանը, թէ Աղբալեանը օղունն են գրում. «Մուրճի» անունը չէր առած. ժամանակ է վերջ ղնել ալս զգուշի սովորութեանը։

Այս էլ—հերքումը: «Բաւական է վիշել մի շարք բանաստեղծներ, որոնք խաճակեանից առաջ են երեացել մեր գրականութեան հորիզոնի վրայ, բաւական է հարեանցի կերպով աչքի անցնել դրանց գրածները համոզելու, թէ ինչ ծանր մեղք է գործում քննադատը մեր բոլոր պոէտներին վերաբերմամբ: Ել չեմ խօսում խաճակեանի տենդենցիալի, գաղափարների մասին, որոնք եթէ ուշի ուշով քննենք, միևնույն է ինչ որ նրա նախորդ եղբայրներն ու հաջորդն են կրել,—միթէ վրաւի ալդ նախորդներից ոչ մէկի լեզուն չունի նոր բանաստեղծի լեզւի «հարստութիւնը»...

Խնջն է մեր լանցանքը. որ ասել ենք թէ խաճակեանը ինքնուրույն գրող է և եղածներից ոչ ոքի նման չէ: Այն ժամանակ թող մեզ առարկողն ապացուցի թէ նա մեր «մի շարք բանաստեղծներից» աչս ինչի նման է: Եւ հեղինակ ինչ կալ ալտեղ կամ ինչ մեղք կալ գործած. ասել թէ «նրա պէս ոչ գրել է և ոչ էլ գրում է», չի նշանակում ասել թէ նրա պէս լուռ ոչ ոք չէ գրում. մէկը կարող է լիովին ինքնուրույն լինել, բայց եղածներից իսկի լաւ չլինել (օրինակի համար ենք ասում): Մեր խօսքը սակայն ալդ հատուածի մասին չէ. մեր խօսքը ալդ տեսակ հատուած գրելու մասին է: Կարողացինք: Որ թէ. հերքւեց մեր պնդումը թէ Աւ. խաճակեանը ինքնուրույն գրող է. ամենևին: Խօսքեր ասեցին և հեղինակուն զարմանք արտապատեց. բայց խօսքերն ու զարմանքն ապացուց չէ: Այդպէս առարկելն ու հերքելը շատ հեշտ է ու շատ էլ սովորական. բայց և անօգուտ է և ուսանելի չէ: Մենք գոնէ ոչինչ չսովորեցինք պ. Շահնազարեանի քննադատութիւնից:

Այսպէս կարելի էր վեր լուծել և պ. Շահնազարեանի լուծածի միւս մասերը, բայց աւելորդ է դառնում ալդ աշխատանքը, որովհետև մեր ուղածը ոչ թէ պատասխանելն էր, ալ գրելու աչս անպտուղ ձևի վրայ ամոռնացուց լինելն ու անցնելը:

Ն. ԱՂԲԱԼԵԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՕՏԱՐ ԿԱՊԻՏԱԼՆԵՐԻ ՄՈՒՏՔԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

II

Ամսագրիս անցնալ համարում մենք՝ զբաղեցանք մեր երկիրը և մասնաւորապէս Բաքու, յոտար մեծ կապիտալներ թափւելու երեւոյթով, և աշխատեցինք պատասխան տալ այն հարցին, թէ որքան այդ հոսանքը օգտակար կամ վնասակար է։ Այդ հարցը յեղեղւում է Ռուսիայի ամբողջ մամուլի մէջ, և նորա՝ անմասը չէ նաեւ հայկական մամուլը։ Կառավարութիւնը լուրջ ուշադրութեան է առել խնդիրը։ Քննելով մենք հասանք այն եզրակացութեան, որ օտար կապիտալների մուտքը մեր երկիրը—առ այժմ՝ մեր խօսքը վերաբերում է Բաքույ հաւթին—մինչև մի որոշ սահմանը անպայման օգտակար է, իսկ մի որոշ սահմանից դէնք՝ մեզ համար անպայման վնասակար է։ Մենք ստորագծեցինք մեզ համար խօսքը. և այդ խօսքի գործածութիւնը չպիտի կարօտ լինի ընդարձակ բացատրութեան. կոյր բնութեան համար կատարելապէս միեւնոյն է թէ ովքեր են ոչ միայն Կովկասից շահուողները, այլ և աշխարհքի տէրերը. բայց երբ, իրերի բնական ընթացքը բերել ու աշխարհքս զանազան պետութիւնների է բաժանել, երբ իրերի բնական ընթացքը այդ պետութիւններից էլ աւելի մեծ թւով ազգեր է առաջացրել, երբ, վերջապէս, բնութեան պահանջին հաւասար կերպով, այդ ազգերի զոյութիւնը յառաջդիմութեան մէջ՝ կախման մէջ է դրւել այս և ոչ այն հողի, տեղի հարստութիւնները շահագործելուց,—ապա բնական է որ վնասակար և օգտակար հասկացողութիւնները կարող են վերաբերւել մարդկութեան այս ու այն խմբին, այս անհրաժեշտ պայմանով, սակայն, որ մարդկութեան այդ խումբը

ընդհանուրին վերաբերեալը կատարէ այնպէս, ինչպէս հարկն է:

Արդ, նաւթի խնդրի մէջ ընդհանուրին վերաբերեալը սա է, որ նաւթը կարելիին չափ առատութեամբ ստացւի, որպէս զի նորանից ստացւի կարելիին չափ շատ մագուլթ—իբր քարածուխից աւելի էժան վառելիք աշխարհքիս գործարանների համար. ապա որ կարելիին չափ շատ, մաքուր և էժան ալ իւղեր պատրաստեն, որպիսիք են կերոսին, բենզին և ալ իւղեր: Այդ է ահա ընդհանուրին վերաբերեալը: Լինեն Բաքույ հանքատէրերը տեղացիք թէ անդիացիք—դրսի աշխարհը նոցանից կատարելապէս նոյնն է պահանջելու: Եւ երբ, ահա, մենք հարց ենք դնում, թէ կարող են արդեօք տեղացիք դրսի աշխարհի այդ պահանջին կատարելապէս բաւարարութիւն տալ,—ապա մենք գտնում ենք զորա դրական պատասխանը, աւելացնելով, որ տեղացիների այդ բաւարար գործունէութեան համար հարկաւոր են մի-մի նորելի կամ նորա նման օտարներ Նախաձեռնող և չեղափոխիչ օրինակները:

Մեզ կ'ասեն, բաւական չէ օրինակը, այլ պէտք է նաև դրամ՝ օրինակից օգտւելու համար: Իսկ այդ դրամը ամենից շատ ունին օտարները. հետևապէս որքան շատ օտար կապիտալիստներ լինին՝ այնքան լաւ:

Ախտենք գտնում այդ եզրակացութիւնը: Նաւթը այն հանքերից է, որոնք չափազանց քիչ դրամ են պահանջում՝ մեծ կապիտալներ արտադրելու համար. և գուցէ չկայ մի այլ տեսակի հանք, որը կարողանար իւր քիչ պահանջներովը համեմատւել նաւթահանքի հետ: Մի որ և է քսանուհինգ տարի առաջ ձի էր լսել մեր երկրացի միլիոնատէրերի մասին. ամբողջ Կովկասում այդպիսիներ կարելի էր համրել մի-երկու հատ անձ. իսկ այժմ ամենքին յայտնի է, որ Բաքուում ոչ միայն հարիւր հազարին փող չեն ասում, այլ և հարիւր հազար ռուբլի տարեկան զուտ արդիւնք ունեցողը դեռ ևս խոշոր մարդ չէ, և խոշոր ճանաչւելու համար պէտք է արդէն տարեկան զուտ արդիւնք ունենալ դէթ մի քանի հարիւր հազար, որ ասել է զրամագլուխ ունենալ ոչ թէ մի, այլ մի քանի միլիոն ռուբլի:

Մենք դիտմամբ խօսեցինք տարեկան զուտ արդիւնքների և ոչ զրամագլուխների կամ հանքերի դրամական արժէքի մասին, որով-

հետև տարեկան զուտ արդիւնքները կաշին առաջ էլ, առանց որ նոցա տէրերը գիտենային թէ իրենց հանքերի համար անգլիացիք ինչ գին են պատրաստ նուաճարկելու։ Քայց չէ՞ որ, բոլորովին անկախ անգլիացոց ապագայ առաջնորդներից, հանքերի տէրերը գիշուով էին իրենց տարեկան եկամուտները, որի շնորհիւ իրենց սկզբնական հազարները այժմ միլիոնների են հասցրել։ Սա արդէն յայտնի պահանջ է, որ մի ամենախոշոր հանքատէր, որի գործերի համար մի քանի տասնեակ միլիոն ռուբլի են առաջարկում անգլիացիք, սկսել է իւր գործը Բաքուում 40 հազար ռուբլիով միայն, և ապա բոլորը ինչ աւելացել է, ստացւած նաւթի և ոչ զրոյց աւելցրած կապիտալի շնորհիւն է եղել։ Մի հորի արդիւնքով փորելել են մի քանի այլ հորեր, վերջիններիս արդիւնքով փորելել են տասնեակ այլ հորեր և այլն—և ահա այժմ նա 60-70 արդիւնաւէտ հորերի տէրն է, ստանալով տարեկան չիսուն միլիոնի չափ փութ նաւթ։

Այս բոլորը ինչ է ապացուցանում։ այն, որ Բաքուայ նաւթի արդիւնաբերութեան առաստաղիւնը (գրսի աշխարհի շահը) կարօտ չէ եկոյլի մեծ կապիտալների, լինեն սոքա օտարներինը թէ հէնց մեր երկրի սեփականը։

Մեզ կ'ասեն թերեւ, որ քանի գնում՝ այնքան նաւթը սպառւում է գետնի տակ և որ այդ պատճառով աւելի ու աւելի խորը պիտի փորել հորերը. իսկ այդ առաջւանից աւելի մեծ կապիտալ է պահանջում։ Ճիշդ է զիտողութիւնը, բայց մենք զորան կ'պատասխանենք որ եթէ նոր հորեր փորելը կրկնապատիկ է թանգացել, նաւթից գոյացած կապիտալները ոչ թէ կրկնապատիկ, այլ հարիւրապատիկ և հազարապատիկ են ճոխացել։ հետեապէս նոր հորերի համար Բաքուն կարօտ չէ անգլիական կապիտալների։ Շնորհիւ ստացւող մեծ արդիւնքին և գործի արտակարգ շահաւէտութեան՝ հորերի թիւը տարեցտարի աւելացել է նաև անցեալում, և, հէնց օրինակի համար, մինչդեռ 1889 թ-ին Բաքուայ շրջանում 278 հոր կար, 1895-ին արդէն դոցա թիւը աճել էր 604-ի, արտադրելով մօտ 377 ու կէս միլիոն փութ հում նաւթ։ Ո՞ւր էին այն ժամանակ արդի անգլիացիք?

Այսքանը թող բաւ լինի ապացուցած լինելու համար, որ 1)

նաւթի արդիւնաբերութիւնը իւր արդիւնքի համեմատ քիչ կապիտալ է պահանջում, 2) որ նաւթի արդիւնքը այնքան մեծ է, որ նա գոյացրել է արդէն հարիւրաւոր միլիոններ, այնպէս որ նա իւր զարգացման համար ներկայումս չի պահանջում դրսի կապիտալներ:

Ում համար համոզիչ են անհերքելի թւերն ու ֆաքտերը, որ մենք առաջ բերինք, նա չի կարող չհամաձայնել մեզ հետ, որ անգլիական կապիտալները Բաքուում ոչ թէ նաւթագործութեան կատարելագործութիւնն են ունենալու իբր հեռեանք, այլ պարզ ի պարզոյ այդ հարստութիւնների զրաւումը էժան գնով: Այո, էժան գնով. յայտնի է, օրինակ, որ տեղացի մեծահարուստ թուրք Քաղիւսը վաճառեց իւր նաւթահողերն ու նաւթահորերը հինգ միլիոն ուրլով. բայց գնողները—անգլիացիք—առանց որ և է կատարելագործութեան, առանց մի նոր, քարուքիւններին անյայտ ոյժի—այս երկու տարում Քաղիւսի նախկին հողերից ու հորերից ստացել են արդէն իրենց վճարած գումարի շաւի զուտ արդիւնք, և, կարծեօք, դեռ աւելի: Շինիչ օրինակ, որը ինքնին, կարծում ենք, բաւական պիտի լինէր համոզելու ամենքին, որ օտար կապիտալների հոսանքի համար գէպի Բաքու ոգևորւելու մի բան չկայ:

Բայց չէ որ, առարկում են մեզ, գնելով մերսչիններից նաւթահորերը, մերոնց ձեռքը ազատ գումար է գոյանում, և այդ ազատ գումարը նոքա պիտի աշխատեն գործադրել մեր երկրի համար օգտակար գործերի համար, ինչպէս օրինակ, զանազան գործարաններ հիմնելու, մեծ հողեր գնելու ու մեծ զիւղատնտեսութիւններ հաստատելու համար: Մենք այդ առարկութեանը արդէն պատասխանեցինք անցեալ անգամ, հաստատելով, որ այդպիսով գոյացած ազաո գրամագլուխները մեծագոյն մասով դարձեալ դնում են նաւթային գործի մէջ, որ ներկայումս ամենաշահաւէտն է թւում ամենքին. երկրորդ, որ նաւթատէրերը այնքան միլիոններ են դիզւում, որ որ և է այլ գործարան հիմնելու համար նոքա քանա կարօտութիւն չեն զգում՝ դրամի: Ահա ներկայումս Գերասիմ Թումանջան ալ երկու ընկերներով ձեռնարկում են թղթի մեծ գործարան հիմնելու—առանց կարօտելու անգլիացոց դրամին. Մանթաշեան ձեռնարկում է արցիոնէրական ընկերութեամբ չթի

գործարանի — առանց իւր հորերը վաճառած լինելու. Առաքել Մատուրեան թաղիկի հետ զնեց Եւլախի ահագին կալածքը — երբ ղեռնէս ոչ մէկը և ոչ միւսը բան չունէին վաճառած անգլիացիներին. նոյն և Մանթաշեան՝ Բորչալուի մեծ կալածքի համար. Նորերս Համբ. Մելիքեանը կազմակերպել է Բաքուում ելեքտրականութեան մեծ աքցիոններական գործարան կարծեօք մի ու կէս միլիոն դրամագլխով — Նոյնպէս առանց անգլիական դրամագլուխների ղիմելու, այլ տեղական կապիտալներով Եւ աւելորդ է ապացուցանելն անգամ, որ այն «հարիւր միլիոնստէրերից», որ կան Բաքուում, ամենքը կարող են կապիտալ պահանջող այլ ձեռնարկութիւնների ղիմել, անհատներով կամ ընկերաբար, կամ աքցիոններական ընկերութիւններ կազմելով, եթէ միայն իրենք ձեռնուտ համարէին, և դորա համար նոքա հարկ չեն ունենալ վաճառելու և ոչ մէկը իրենց հորերից, այլ միայն օգտուելով իրենց տարեկան զուտ արդիւնքներով գոյացրած կապիտալներից:

Այնքան սա կարող է դարձեալ վիճելի լինել Բազմ որպէս անցեալ անգամ, այժմ ևս օտար դրամագլուխների մուտքը Բաքու մինչեւ մի յայտնի աստիճան օգտակար ենք համարում. արդէն ասացինք թէ այդ սահմանը ուր է սկսում և ուր վերջանում, և թէ ինչ սահմանից դէնը սկսում է արդէն միմիայն վնասը: Ընդհանուր խօսքով կարող ենք կրկնել, որ օգտակար է օտար կապիտալը, որքանով որ նա տեխնիկական կատարելագործութեան, լաւ վարչութեան և տեղացիների բարքերի վրայ դէպի լաւը ազդող օրինակ է հանդիսանում. վարչութիւն ու բարքեր խօսքերի ներքոյ հասկացէք նաև գործատերերի, գործակատարների ու բանուորների միջև եղած յարաբերութիւնները: Երբ որ մի քրոշ թւով օտարների ազդեցութեամբ տեղական բիրտ առիւթի հասկացողութիւնները ստիպւած են լինում տեղի տալ աւելի լաւին, ապա օտարների օգտակարութեան չափը կարելի է լրացած համարել: Պորանից դէնը՝ սկսում է արդէն հարստահարութիւնը այժմեան զօրեղի՝ աւելի թույլի վրայ, թէև այդ թույլը կարող կ'լինէր վաղը իւր արժանիքներով հաւասարել այժմեան զօրեղին, եթէ միայն օտար դրամագլխի ծնշումը չզրկէ տեղացուն սորա ինքնուրոյն զարգացումից:

Բայց թնչպէս իմանալ թէ ուր է վերջանում օգտակարութիւնը, և ուր՝ հարստահարութիւնը՝ կամ վնասակարութիւնը: Զէ որ դա ինքնըստինքեան դժար որոշելու բան է, եթէ կրիտիքիում՝ չունենանք մեր դատողութեան համար: Մենք այդ կրիտիքիումը ցոյց էինք տւել անցեալ յօդաձում և կ'կրկնենք. բացարձակ մնասը մեր Երկրի համար կ'սկսւի, եթէ օտար կապիտալիստները իրենց ձեռքը գցեն նաւթի առուտուրը, այսինքն օտարները, միաբան ոյժերով, միաբանութիւն (սինդիկատ) կազմելով կանգնեն արդիւնաբերողների ու սպառողների (նաւթի արդիւնքները ոչ վաճառելու այլ գործածելու համար զնոյների, այսինքն ժողովրդի) մէջ տեղը: Այն ժամանակ տեղացի նաւթահորերի տէրերը ստիպւած կ'լինեն իրենց նաւթը վաճառել միմիայն օտար կապիտալիստներին և չեն կարող օգտուել այն բարձր գներից, որ օտար կապիտալիստները կը հաստատեն դրսի շուկաներում: Գորանով տեղացիք կատարելապէս կ'ընկնեն հպատակութեան դիրքի մէջ և տեղացի կապիտալիստները կ'դառնան օտարների մի տեսակ վարձկանները:

Բաքւայ նաւթի առուտուրը համեմատապէս փոքրիկ մասով արտասահմանի հետ է կատարւում (կերոսին), բայց մեծ մասով նա կատարւում է Ռուսիայի սահմաններում (մագուտ, որ գնում է գործարանների, երկաթուղիների վառարանների համար փոխարինելով քարածուխը, և կերոսին ու այլ իւղեր): ամենազիջաւորը Բաքւայ համար, ի հարկէ, Ռուսիայի շուկան է. բայց այն ինչ անգլիացիք ամենից շուտով իրենց ձեռքը կը գցեն, դա կը լինէր Բաքւայ կերոսինի արտասահմանեան շուկան: Մենք այդ մտքով է, որ անցեալ յօդաձում գրեցինք այդ կէտի վերաբերմամբ, թէ և խստապահանջ ընթերցողը մեր խօսքերից (ազէթ արտասահմանի նաւթի առուտուրը և այլն, Մուրճ № 10—11, էջ 1557) կարող էր մեր մտադրութեան հակառակ եզրակացութիւն դուրս բերել, իբր թէ մեր կարծիքով բաւական կը լինէր Բաքւայ կերոսինի արտասահմանեան շուկան գրաւել՝ Բաքւայ ամբողջ նաւթարդիւնքների գների վրայ վերջնական կերպով իշխելու հասար:

Այդպիսի եզրակացութիւն դուրս էր բերել մեր մի ջարգելի • պոնէնտը՝ պ. Գ. Խաթակը (Տարաղի դեկտեմբերի վերջին համաժողով) և այդ առիթով նա մեր ասածը հերքելու համար առաջ էր

բերում ացն, որ ամբողջ մօտ 350 միլիոն փութ նաւթից արտա-
սահման գնացել է 1897 թ-ին միացն մի վեցերորդը իբրև կերոսին.
բաց ացի իրողութիւնը յուսով ենք մեր օպպոնէնտը չի կա-
կածիլ որ մենք ևս զիտէինք զէթ մօտաւորական չափով: Բաց օր-
քան էլ նւազ է Բաքւայ կերոսինի արտահանումը արտասահման,
դորա նշանակութիւնը ացնքան էլ փոքր չպէտք է լինի Բաքւայ
գների համար, ինչպէս ացի կարծում է պ. Խաթակը. նախ որով-
հետև 57 միլիոն փութը բնաւ արհամարելի քանակ չէ ինքն ըստ
ինքեան¹⁾. երկրորդ որ Ռուսիային շատ է զբաղեցնում իւր կերո-
սինի համար նոր շուկաներ գտնելը, և հէնց օրինակի համար՝ սր-
քան-սրքան գրել է ռուսաց կերոսինը Վերմանիա արտահանելու
մասին, և ինչքան աշխատում է ռուսաց կառավարութիւնը գեր-
մանական շուկան ձեռք բերելու համար! Եթէ ռուսաց կերոսինը
արտասահման գնում է միայն 50—60 միլիոն փութ, ացի ոչ թէ
նրանից է որ անձեռնառու է, այլ որովհետև Բաքուն չի կարողա-
նում մրցել ամերիկական Ստանդարդ ընկերութեան հետ. իսկ եթէ
Բաքուն կարողանայ կազմակերպել Ստանդարդի դէմ կռւելու հա-
մար—կերոսինի արտահանումը այժմանից շատ աւելի մեծ Ֆաբ-
տոր կ'ըստնայ Բաքւայ նաւթի գների վրայ ազդելու համար:

Բաց ան ինչ է նշանակում. ճներքին հրապարակում գները
պայմանաւորում են արդիւնագործութեան ծախքերով և պետա-
կան արցիզի չափերով (ստորագծումը մերն է) և ոչ էքսպորտի
համեմատաբար շատ քիչ քանակով: Աքցիզը վերցւում է թէ ար-
տասահման և թէ Ռուսիայի ներքին նահանգները և այլ ուր տա-
նելու համար. բաց չէ որ աքցիզի չափը կառավարութիւնը որո-
շում է ոչ թէ կատարելապէս կամայաբար, այլ համաձայն ացն գնե-

1) Ամերիկան արտահանում է 150 միլիոն փութ կերոսին.— 2) Տա-
րիֆային կոմիտէն ալս գեկտ. 2-ին վճռեց պահպանել 12 կոպէկ արտա-
նական սակագինը Անդրկովկասեան երկաթուղու համար՝ կերոսինը Բա-
թում և այն երկիրները հասցնելու համար, ուր որոշած է կերոսինի
բռնկման աստիճանը 28° Յ. և ծանր իւղերի քանակը 15°/օ. այդ արւած
է Գերմանիայի շուկան ի նկատի ունենալով, որը զործ է ածում տարեկան
55 միլիոն փութ կերոսին, որից 50-ը ամերիկական Standard Oil Trust
հջորագուն ընկերութիւնն է տալիս:

րին, որ ունի կերօսինը արտասահմանում. կերօսինի արդիւնագործութեան ծախքերը համեմատապէս շատ չնչին լինելով, Բաքւայ կերօսինի գնի ամենամեծ տոկոսը դրսի շուկաներում կազմում է աքցիղը. և կառավարութիւնն էլ աքցիղ վերցնում է մօտաւորապէս այն չափով, որ Բաքւայ կերօսինը, գործարանական ծախքի վրայ աւելանալով տեղափոխման (եբկաթուղով, նաւերով) ծախքը, մօտաւորապէս այնքան նստի, ինչ գնով որ վաճառւում է ամերիկական կերօսինը Նւրուպոլում (օրինակ Լոնդոնում). մեր հասկացողութեամբ, ուրեմն, կերօսինի աքցիղ ասելով՝ կերօսինի եւրոպական գին ասել է, այն մաքուր, ինչպէս այս րոպէին բացատրեցինք:

Սակայն, որպէս ասացինք վերը, մենք մեր խօսքի ծանրութիւնը չենք դնում արտասահմանեան արտածութեան վրայ. անգլիացիք, եթէ միայն կատարելապէս ազատ զգան, նոյն ձևով կարող կ'լինէին, իրենց մեծ դրամադուլներէի ոյժով, ձեռք զցել նաև Ռուսիայի ներքին հրապարակը, և դորանով իրենց բռն մէջ պահել տեղացի նաւթատէրերին:

Խնդիրը այժմ սա է, թէ արդեօք իրօք վտանգ կայ որ այդ ձևով ամբողջ Բաքւայ նաւթային հրապարակը կ'ընկնի անգլիացոց ձեռքը ¹: Գորա համար պէտք էր որ անգլիական կապիտալներէ հոսանքը այժմեան նղանալով գէթ մի քանի տարի շարունակի: Գորա դէմը սակայն մասամբ յօնւում է նրանով, որ անգլիական միլիոնները արդէն շատ ազդել են նաւթահորերի ու հողերի գների վրայ, այնպէս որ ոչ մի կերպ անցեալի գներով օտարներին չեն տրել կարեւոր նաւթահողերն ու հորերը: Հողերի չափազանց բարձրացած գները մի կարեւոր արգելք կը գնեն անգլիական տիրապետութեան, իսկ դորա տեղ՝ զարկ կ'տրւի աքցիոնէբական ընկերութիւններէ կեանքին տեղացիների ձեռքով: Այդ նկատւում է նաև այսօր ²) և նկատւում է նաև այն, որ տեղական հանքատէրերը,

¹. Մինչև այժմ անգլիացոց վաճառած են Հաջի Զէյնալ Թաղիււի, Շիրսուի, Առափելեանի, Բուղազեանների, Գեբուրի, Բենկինդորֆի, Մատուրեանի և մի քանի ալոց նաւթալիւն գործերը. ամենավերջին վաճառքը եղել է Մովսեանեանների կողմից, որոնք իրենց չորս խումբ հանքերից մի խումբը վաճառել են չորջ ութնարիւր հազար ռուբլով:

². Բայց աւելցնենք որ այժմ կազմող ընկերութիւնները մեծ մա-

արդէն իսկ զգուշացած, նոյն իսկ երբ շահաւէտ են տեսնում անգլիական ոսկին չմերժելու, անպայման կերպով չեն վաճառում իրենց հանքերը, այլ միայն ընկերացնում են նոցա իրենց հետ որոշ մասով ¹⁾։ Տեղացին, և գլխաւորապէս ի հարկէ հայը, որպէս երևում է, չի ընկճւելու Անգլիական դրամից, և ոչ էլ թոյլ է տալու որ անգլիացին անվերջ հոսեցնէ իւր ոսկիները դէպի Բաքու և սորա հրապարակի տէրը դառնայ։

Իսկ դորա համար դեռ բաւական չէ շարունակել մնալ նաւթահորերի տէրը կամ շահագործողը. պէտք է դրսի շուկաները (արտասահմանի և թէ Ռուսիայի) չհպատակեցնել ոչ միայն օտարին, այլ և այս ու այն մասնաւոր բաց զօրեղ մասնաւոր մարդու կամ սինդիկատի. պէտք է որ թողոր նաւթարդիւնաբերողները իրենք լինեն նաև տէրերը դրսի շուկաների, այլապէս նաւթի տէրը կ'դառնայ հպատակ վաճառականին, այսինքն այն մասնաւոր կազմակերպութեան, որը գնում է ամբողջ նաւթը և վաճառում Ռուսիայում և արտասահմանում։ Գորան կը ձգտի անգլիացին։ Բաց այն դրութիւնը, ուր նաւթի տէրը ինքը չէ դրսի ժողովրդին վաճառողը, այլ միայն ստիպւած է լինում վաճառել միջնորդ-վաճառականին, այդ դրութիւնը վտանգաւոր է թէ նաւթատիրոջը և թէ ըանձոր դասակարգին. այն բանտրը, որը աշխատում է մի նաւթահանքում, որի տէրը ինքը չի կարող օգտւել դրսի շուկաներում հաստատուած գներից, միշտ կ'ստանայ աւելի քիչ վարձ, քան երբ հանքի տէրը ինքն է վաճառում սպառողին և շահւում հաստատուած գներից։ Իսկ որպէս զի բոլոր հանքատէրերը կարողանան նաև իրենք վաճառել դրսի շուկաներում, պէտք է միութիւն կազմեն (Սոիւզ), որովհետև նաւթի վաճառումը

սամբ (Քարահունջ և այլն) բուն աքցիոնէրական չեն այլ փաշաւոր ընկերութիւններ են, ուր հիմնադիրներին խիստ մեծ իրաւունքներ են տրւած առանց որ այդ հիմնադիրները ընկերութեան փաշերի արժէքի չափով պատասխանատու լինին կորուստների դէպքում։ Գոցա կանոնադրութիւնները խիստ պակասաւոր են։

¹⁾ Արդէն իսկ լսում է որ Մանթալեան, որի նաւթալին գործերը 22—24 միլիոն ռուբլիով անգլիացիներին վաճառելու մասին ներկայ 1895-ի սկզբներում խօսք կար, բաց չիրադարձեց, ալժմ կազմակերպում է մի մեծ բաժնետիր ընկերութիւն։

պահանջում է զօրեղ կազմակերպութիւն, որի համար հատ-հատ հանքատէրերի ոչժը չի պատիլ: Պէտք է վերականգնել նախկին տարիներում եղած Սոխլզը (СОЮЗ==ժիութիւն), բայց ոչ թէ մինչև Բաթում կերտին հասցնելու համար, որպէս առաջ էր, այլ Ռուսիայի եւ թէ արտասահմանի շուկաներում կանոնաւոր առևտրական կազմակերպութիւն ստեղծելու համար: Բաքում վաղուց դործող նաւթարդիւնաբերողների համաժողովը (СѢЗДѢ), որը մշտական կազմակերպութիւն ունի, միակ կարող է այդ կազմակերպութիւնը գլուխ բերել: Նորա այդ կարողութիւնը կ'նպաստի այժմ նաև նորա նոր հիմնած երկշաբաթաթերթը („Нефтяное дѣло“):

Ա. ԱՐԱՍԻՈՆԵԱՆՑ

ՀԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐՆԵՐ

ՄՈՒՐՃԻ ՆԵՐԿԱՅ ՀԱՄԱՐԸ մենք լույս ենք ընծայում իւր ժամանակից ուշ միմիայն նորան համար, որ սկսած երկու վէպերը վերջացած տանք տարաւ ալս վերջին համարում և որ նոքա չանդնեն դալ տարաւ առաջին համարը:

ՆԻԷՐՆԵՐ ՄՈՒՐՃԻ ՊԱՐՏՔԵՐԸ ՀԱՆԿՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ. Ս. Պետերբուրգի հայ ուսանողների մի խմբի կողմից ուսանող պ. Մամուռեան զրկել է խմբադրութեանս 75 ռ. 50 կոպէկ, զնելով ալդ գումարը մեր լիակատար իրաւունքի ներքեւ Մենք ալդ գումարից 50 ռ. լատկացրինք Մուրճի պարտքերը հանգցնելու գործին, 20 ռուբլի 50 կ. անցկացրինք «Մուրճ» նւիրողների բաժինը:—Արմուիր գիւղի (Հիւս. Կովկաս) մի խումբ համակրողների կողմից պ. Հմայեակ Մաթինեանցի ձեռքով ստացանք 25 ռ. ամազգրիս պարտքերը հանգցնելու համար:—Պր. Համարածում Խօջաչեանից երկրորդ նւագ 1½ ռ.: Ալսպիսով Մուրճի պարտքերը հանգցնելու համար ստացած ենք մինչև ալժմ 1.653 ռուբլի, որով մինչև 3-ն չունւարի 1898 թ. մնացած 5.500 ռուբլի պարտքից մնում է 3.847 ռուբլի:

«ՄՈՒՐՃ» ՆԻՒՐՈՂՆԵՐ. (Տես սկիզբը Մուրճ Ձճ 10—11): Պետերբուրգի հայ ուսանողներից ստացւած 75 ռ. 50 կ. գումարից խմբադրութիւնս, 20 ռուբլին չաւկացնելով Մուրճը նւէր զրկելուն, որոշեց ալդ գումարով երեք օրինակ նւէր զրկել ա) Արդարիւի հայոց ընթերցարանին, բ) Նոր-Նախիջևանի Մեծ Սալա գիւղի դպրոցին և 3 Ղազախի գաւառի Ուզուն թաւա գիւղի համալնքին:—Պր. բժշկ. Կերասիմ Մելիք-Բէգլարեան մի օրինակ Երևանեան գնդի հայ զինւորներին Մանգլիսում (խմբ. ընտրութեամբ) —Նղբ. Ժամհարեան (Մոսկուայից) զրկելով մեզ 5 բաժնեգին, նւիրում են մի օրինակ Շուշույ թեմակ. դպրոցին, և 2-ը թողնում մեր ընտրութեանը, որոնցից մէկով կ'ուղարկւի Գորաւ երկրորդ հրաձիգ գնդի հայ զինւորներին, միւսով՝ Լազոգէ-խում բանակող գնդի հայ զինւորներին:—Պր. Առաքել Մատթեան, զրկելով մեզ 10 բաժնեգին, հինգ օրինակ թողնում է մեր ընտրութեանը. դորանից մէկը կը զրկւի Քարահունջ գիւղի հասարակու-

թեանը (Ձանգեղուրի գաւառ), տանուների հայոցէով, մի օրինակ Դէօրիսի ընթերցողներին (Ձանգ. գաւ.), մի օրինակ Քարճատ գիւղը (Վանձակի գաւ.) և մի օրինակ Ռեյաւի ընթերցող, գրագրարանին։— Պր. Մնացական Խոնունց մի օրինակ Բարեգ. ընկ. Շուշաւ ճիւղի ընթերցարան-գրագրարանին։— Պր. Ալէքսանդր Մելիք-Ազոբոն մի օրինակ Ռաշտի հայոց ընթերցարանին։

ՎԵՐԱԶՈՂ ՎԷՊԵՐԻ։ Մուրճի ներկայ համարում վերջանում է պ. Լևոն Մանուէրանի «Խորտակած կեանքը» մեծ վէպը, որ շուտով պիտի լոյս տեսնի նաև առանձին գրքով, զինը 1 ռուբլի։ Վերջանում է նաև Շանթի «Գարձ»-ը, որը նոյնպէս պիտի շուտով լոյս տեսնի առանձին գրքով, զինը 40 կոպէկ։ Լևոն Մանուէրանի վէպում դուրս է բերւած մօտ մամանակաւ հայոց գրագէտների և գեղարեստագէտների կեանքը, Շանթը արժարժում է հոգեորականի ու աշխարհականի համեմատական արժէքը հասարակաց գործունէութեան ասպարէզում։

Պր. Մանուէրանը իւր աչս մեծ վէպից տարիներ առաջ իբրև արձակ գրւածք տեսց Մուրճում «Չալաբիների արչաւանքը» խորագրով մի պատկեր, ուր շատ լաջող դուրս են բերւած գիւղական տիպարներ, գրւած զուտ գեղարեստագէտի գրչով, ալդ պատկերը թարգմանւած է ռուսերէն և պիտի լոյս տեսնի „КАВКАЗСКОЕ ПИЩЕВНОЕ ОБОЗРѢНІЕ“ հրատարակութեան մէջ։ Գրւածքը լիքն է առողջ հուժարով։ Ասպ նոյն հեղինակը փորձեց պատկերներ տալ դպրոցական կեանքից, որոնք մեծ սիրով կարդացւում էին. և այժմ ահա նա մեծ վէպի առաջին փորձն է անում։

Սգտում ենք զէպքից հաղորդելու, որ անանի հեղինակը պատրաստւում է հրատարակելու իւր աչս ոտանաւորները, որոնք իւր ժողովածուից շատ առաջ արդէն տարածուել են հալ ընթերցողների խնտելիզէնու մասի մէջ Մուրճի միջոցով. մենք ոչ մի կասկած չունինք որ ալդ ժողովածուն սպառւած հիւրն է լինելու հալ ընթերցող հասարակութեան սեղանի վրայ։ Ժողովածուի մէջն են լինելու նաև «Գիւղարոյ Միլոսացին» և «Գալիլէ և Միլտոն» պոէմաները, որոնք իրենց տեսակում նմանը չունին մեր գրականութեան մէջ։

Մեր մեծարգոյ աշխատակիցը ի միջի ալլոց զբաղւած է «Ռւբրիէլ Ակոստա»-ւի թարգմանութիւնով, ոտանաւորով, որպէս բնագիրն է. դորանից մի զլուխ առիթ ենք ունեցել կարդալու, որով համոզւել ենք որ դա լինելու է մի կլասիկական թարգմանութիւն։

Գալով պ. Շանթին «Գարձ»-ով նա իւր չորրորդ վէպն է ներում մեր գրականութեանը. Հապիւ թէ մեզնում գտնուի մէկը որը իւր երկտասարդ և ուսանող հասակում գրչի բարձր կատարելութեամբ ալքառն աչքի ընկնող և ուշք գրաւող երկեր աբտագրւած լինի։

ՄՈՒՐՃԻ 10 ՏԱՐԻԱՅ ԵՐԵՄՆԵՐԻ ԹԻԻՔ:

1889 թ.	2020
1890 »	1804
1891 »	1634
1892 »	1900
1793 »	1972
1894 »	1764
1895 »	1728
1896 »	1664
1897 »	1704
1898 »	1828

Դումար 18 018

Միջին հաշուով տարին . . 1802 էջ:

ՄՈՒՐՃԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ, Տասը տարեալ ընթացքում Մուրճից՝ արտատպւած են 45 գիրք, որոնց ցանկը զուած է չափարարութիւնների բաժնում: Այդ 45 գրքերը, մի քանի մանրերի բացառութեամբ, գրքուկներ են 15-ական կողէկ արժողութեամբ, կամ միջակ հատորներ են 40—50—60 կողէկի, կամ աւելի սուտար հատորներ մինչև 1 ու 50 կողէկ արժողութեամբ: Բոլոր գրքերի գինը մօտ 20 ռուբլի է (ճիշդը՝ 19 ու 10 կ): Տպւած են նոքա, գրեթէ առանց բացառութեան, Մուրճի խմբագրութեան միջոցներով:

ՄՈՒՐՃԻ 1899-Ի № 1-Ի մէջ տեղ են գտնելու՝ Ինտերմէցցո՝ Աւետիք Խահալեանի.— Պուշկինի «Պոլտաւա» պոէմայի երկրորդ երդը, թարգմ. Յ. Տէր-Գէորգեանի: Սոցիալական՝ Էտիւցիա, II — Միք. Յովհաննիսեանի.— Առողջապահութիւն: զոկտ. Փաշալեանի.— Հարկերը Տաճկաստանում՝ Գարեգին Խաժակեանի, — և այլն:

№ 1-ը պիտի աշխատենք հասցնել մինչև չունարի վերջը կամ փետրւարի 10-ը, խմբագրութիւնը ապա ջանադիր պիտի լինի №-ները հասցնել ամեն ամսի վերջը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒՎ:

Մասիս՝ը ալժամ սկսել է հրատարակել իբր «Կիսամսեալ հանդէս ազգային, քաղաքական, գեղարւեստական և գիտական», 47-րդ տարի, որի առաջին թիւը ստացանք: Արտօնատէրը մնում է նոյն Կ. Ս. Իւթիւճեան, իսկ ճիւղէն-խմբագրատեան է՝ Միքայէլ Շամտանճեան: Թերթը բաղկացած է 32 մեծադիր երկուսն էջերից: Այս առաջին №-ի մէջ մասնակցել են՝ Մ. Շամտանճեան, Յ. Գ. Մ., Լևոն Սեղբոսեան (==Շամթ), Սիպիլ, Ռուբէն Զարդարեան, և զե-

տեղւած են երկվեցեակ լօղւածներ՝ հրապարակախօսական, վէպ, ստանաւոր, քաղաքական. ունի մի բաժին լատկապէս կանանց վերաբերեալ, ապա նաև մանուկների դաստիարակութեան վերաբերեալ: Գրւածներից ամեն մէկը բռնում է 2 — 3, ամենաերկարը 6 երես:

—«Անահիտ» ամսաթերթը, որի մասին ծանուցում տւինք քանի մի ամիս առաջ, սկսած է արդէն հրատարակել Պարիզում, պ. Արշ. Չոպանեանի ձեռքով: Առաջին թիւը չենք ստացած, բայց երկրորդ տետրակը (յեկտեմբեր) մեզ հասաւ Թերթը բաղկացած է 32 մեծադիր երկսիւն էջերից և թէ արտաքուստ և թէ ներքուստ նպաստաւոր տպաւորութիւն է անում: Այս երկրորդ համարի գրեթէ կէսը բռնում է «Սաչաւորութիւն Արթուրեան» խորագրով պ. Չոպանեանի լօղւածը, ուր տրւած են նշանաւոր գրողի կեանքն ու զորքը՝ «Վէրք Հալաստանի»-ի քննական վերլուծումով: արւած է նաև Արթուրեանի պատկերը, որ շատ մաքուր է դուրս բերւած:—Վահրամ Ա. խանն տւել է երկու ոտանաւոր, որոնց չափորդում է Գիւտաւ Գլորէրի «Հերովդիա»-ի թարգմանութիւնը:—Դոքտոր Պօղոս Քալուկեան «Հայուն ջիւղերը» լօղւածում, որի առաջին մասը Անահիտի առաջին տետրակում է տպւած, տալիս է մի հետաքրքրական ուսումնասիրութիւն, ուր ձգտում է ըմբռնել մանաւանդ հայերի ջղալին առանձնապատկութիւնները: («պանդուխտին ցարը», մեղամտեղծութիւնը, անձնասիրութիւնը և այլն):—«Մտաւորական կեանքէն» բաժնի մէջ են տողեր նկարիչ Պիւլիս դը Շաւան և գրող Ստ. Մալաումէ հանդուցեալների և նոր ակադիմիկոս Լէոն Դիեռքսի մասին, ու վերջինիս մի բանաստեղծութեան արձակ թարգմանութիւնը: Գալիս է ապա «Ազգային քրոնիկը», որի նիւթն են կազմում Հայերն ի Պարսիզ, Հայ բարերարներ, Մուրճի Տասնամեակը, Բաքիի մահարձանը:—Վերջանում է մի բաւականին ընդարձակ Քաղաքական տեսութիւնով: Բացի Արթուրեանի պատկերից տրւած են նաև Պիւլիս դը Շաւանի ու Դիեռքսի պատկերները:

Չենք կարող գուշակել թէ ինչ վիճակ է սպասում Պարիզում հրատարակող մի հայկական հանդիսի, բայց որ պ. Չոպանեան ամեն պատրաստութիւններով օժտւած մի կարող զրականագէտ է,—սղդ դեռ ամենից առաջ պիտի շեշտելի: Նրբ մի քանի տետրակներ հրատարակւած կ'լինեն՝ կը վերադառնանք այս նոր հանդէսի մասին աւելի ընդարձակ խօսելու, թերևս կից ահն լօղւածի հետ, որ մենք մտադիր ենք նկրելու արևմտեան հայոց պարբերական հրատարակութիւններին: Մի նկատողութիւն, սակայն, արժանիք, պ. Չոպանեան հետեւում է օտար բառերի ու անունների նկատմամբ ծաղրալից պոլսական ուղղադրութեան: Շանթի ոտանաւորների ու վէպերի,

Հալճէի բանաստեղծութիւնների և նոյն պ. Չոպանեանի քննադատական մեծ լոգումների հրատարակութիւնը «Մուրճ»-ի մէջ կարծում ենք որ բաւ էին ցոյց տալու, որ արեւմտեան հալերէնը արեւելեան հալոց սուղադրութեամբ ոչ մի բան չի կորցնում նոյն խոյ իւր պիքանտութիւնից: Բողմալէպը, Հանդէս Ամսորեալն և Վ. Պուլսի Բիւրակն՝ թէ և դեռ եւ ոչ կատարեալ սիստեմատիկականութեամբ, բայց և ալնպէս ջանադիր են հետեւելու Մուրճի տաժ օրինակին. և հալոց գրականական միութեան բարձր շահերը ստիպողական կերպով պահանջում են ուղղադրութեան ալ միաձայնակութիւնը: Անսնիտը, ճակատը հալոց հին աստածունուն վալել ծաղկանկարներով զարդարուն՝ չպիտի գար իւր ուղղադրութիւնը խրքականին չարմարցնելու, ալ դուռ հակականին:

ՆԻՇԱՆՆԵՐ ԵՒ ԿՏԱԿՆԵՐ:

Մնացական Տէր Յակոբեան (Թաւրիզ). կտակով թողել է 5.000 ռ. Թաւրիզի երկաճ զպրոցներին, և Թաւրիզի Հալուհաց ու Ատըրպատականի Հալուհաց բարեգ. ընկերութիւնների Վանի սրբանոցին: Հանգուցեալի ալին Վարադաղի Խանազեան գլուխով չինել է տաժ մի քարաշէն ուսումնարան և մծարում է ուսուցչի ուսմանը, և ազքատ աշակերտներին՝ դասական պիտուքը:

Պոլոս Կարապետեան (Կահիրէ, Նիզիպոս.) 2.000 ոսկուց աւելի արժէքով կուլածներ է չառկացրել, որով «Արարիկի» ազքատիկ տղաք, Երուսաղէմի վանքը ու Կահիրէի զպրոցը պիտի տիրանան ալ 2000 ոսկի գումարին, կտակակատարին կամքին համաձայն:

ՍԱԹԵՆԻԿ ԶՄԵՆԻԱՆ ՅՕԲԵԼԵԱՆԸ: Հալոց թատրոնը իւր սկզբնական տարիներում, որ ընկնում են վաթսուական տարիները, առաջ բերու մի դերստանունու, որը ապա պիտի պատկանէր հալ դերաստական խմբի անհրաժեշտ անդամների թւին: Գա էր Նիզիաբէթը, որը ընդունեց «Սաթենիկ» բեմական անունը և ամուսնացաւ հալոց թատրոնի չառների հիմնադիր և վետերան պ. Գէորգ Զմէկեանի հետ: Տիկին Սաթենիկ Զմէկեանը թէ և արդէն բաւական տարիներ ի վեր ալ եւ թողած է մշտական դերաստանունու դործուն պաշտօնը, բայց հարկ եղած դէպքերում նաեւ վերջին տասնեակ տարիներս մասնակցած է հալոց ներկապատմութիւն, զլուսաւորապէս տեղական և առանձնապէս Գարբ. Սունդուկեանցի կոմիտիաների կանանց դերերում: Ներկայումս լրացաւ ալ վաստակաւոր դերաստանունու 35 ամեալ գործունէութեան չիջանը, որը չաւերժացնելու համար չառկապէս դորա համար կազմած մի կոմիտէ սարքել էր մի չօքելեանական ներկապատմութիւն 14-ին, չօքելեարի օգտին: Իրենց չարգանքը տիկին Զմէկեանին ցոյց տալու պատրաստ անձերի թւի համար Ազնականաց թատրոնի սրտը շատ

փոքրիկ էր, նոյն իսկ տեղերի գրեթէ կրկնապատիկ բարձրացրած գներով: Գալ անգամ կ'հաղորդենք ներկայացման վերաբերեալ մանրամասները:

ՀԱՅՈՑ ԵՎԵՂ. ԾԽԱԿԱՆ ԳՊՐՈՑՆԵՐ: Թիֆլիսի Մողնու եկեղեցում գտնուող նախկին Դավանեան դպրոցից, ըստ Կաւկազ լրագրի, անցել է կըրթական մինիստրութեանը՝ շինութիւնը և 25.737 ռ. 22 կոպէկ՝ արժեթղթերով և կանխիկ դրամով: Դպրոցը փակւել էր 1896-ի սկզբին. 1897-ին դպրոցի հոգաբարձական խորհուրդը վճռեց և թեմական առաջնորդի հաստատութեամբ նւիրեց Ներսէսեան դպրոցին 535 օրինակ գիրք և 210 օրինակ դասագրքեր և պատկերներ. վաճառւեց 88 իր (սեղաններ, աթոռներ և ալն) որից գոյացաւ 250 ռ. 55 կ. արգիւնք և 79 ռ. 69 կ. ծախք. իսկ մնացած զուտ արգիւնքը 120 ռ. 86 կ. չանձնւեց Թիֆլիսի հայոց կոնսիստորին:

Դպրոցը ներկայ սեպտեմբերից վերաբացւած է կառավարչական նոր ծրագրով:

ԽՈՒԴԱԳԵԱՆԻ ԿՏԱԿՈՎ. Հայոց Բարեգործական ընկերութեան թողած տան և շարժական կարողութիւնը հասնում է չուրջ 112.000 ռուբլու, որից մինչև 1904 թւականը ընկերութիւնը կարող է օգտուել մօտ 85.000 ռուբլու տոկոսներից, իսկ 1904 թւականից սկսած՝ ամբողջ գումարի տոկոսներից ու եկամուտներից: 1904-ից ուրեմն կարելի է տարեկան հասոցթը ընդունել 6000 ռուբլի: Բարեգ. Ընկերութեան ընդհանուր ժողովը ալդ եկամտի գործադրութեան համար մալիսին ներկայ 1898 թ. ընտրել էր մի մասնաժողով՝ ալլ և ալլ առաջարկները քննելու համար՝ թէ ինչ հիմնարկութիւն հաստատուի Խուդադեանի կտակի համաձայն: Մասնաժողովը պիտի ներկայացնէր իւր զեկուցումը ց1-ն 1899 թ.: Մասնաժողովը, քննելով բոլոր առաջարկները, ձայների առաւելութեամբ կանգ է առել Կովկասեան Հայոց Որբանոցի վրայ, և իւր զեկուցումը չանձնել է Բարեգ. Ընկ. Խորհրդին, որ վերջինս ներկայացնի ընդհ. ժողովին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ-ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՐԱՆ: Մի քանի ամիս առաջ «Տարադ»-ում տպւեց մի լուր Մուրճի խմբագրի ձեռքով պատրաստուող մի հաւկական հանրագիտարանի (==էնցիկլոպեդիա) մասին: Ալդ լուրի վրայ՝ շատերը հետաքրքրւեցան իմանալու թէ ինչ ընաւորութիւն է կրում ալդ կազմուող հանրագիտարանը. և գործը ինքնընտրութեան կարևոր լինելով, աւելորդ չենք սեպում հետեւալը հաղորդել ալդ մասին: Մինչդեռ եւրոպական աղգիւրը իրենց երկրի ու պատմութեան վերաբերեալ ամեն մի հարցի մասին, որ կապւած է որ և է յատուկ տնւան հետ, կարող են զիմել իրենց ընդարձակ հանրագիտարաններին, մենք հայերս չունինք մի ալդպիսի հրատարակութիւն մեր երկրի ու մեր

պատմութեան վերաբերեալ: Եւ սակայն բազմաթիւ տեղեկութիւններ կան մեր երկրի ու մեր կեանքի մասին՝ ցրած գրքերի ու պարբերական հրատարակութիւններու մէջ, հալոց և թէ ալ լեզուներով: Հանրագիտարանը արդէն աւելի քան մի դարուց ի վեր ճանաչած է իր ինքնուրոյնութիւնը թէ ինտելլիգէնտ մասսայի և թէ նոյն իսկ գիտնականների համար: Մարդ ամեն քաղաքիւնում հանդիպում է հարցերի ու անունների, որոնց մասին տեղեկութիւն որոնելը հանրագիտարանից դուրս՝ մեծ մասամբ ապարդիւն է անցնում, որովհետեւ գործնականապէս անհնարին է ամեն խնդրի մասին զիմել բազմաթիւ աղբիւրների և մանաւանդ հատ-հատ տեղեկութիւնները ի մի ժողովել մի ամբողջութիւն դուրս բերելու համար: Լաւ կազմած հանրագիտարանը մի ճշմարտութիւն գործիք է նաև գրական ու գիտական լաւաջղութեան համար, որպէս և զօրաւոր գործոն է լուսաւորութիւն տարածելու համար, ամեն տեսակէտից: Ինչ որ հեռագիրն է պոստալին հաղորդակցութեան համար, երկաթուղին՝ փոխադրութեան համար, բառարանը՝ լեզուի համար, նոյնը և դեռ աւելի մեծ չափով՝ հանրագիտարանն է աշխարհագրական, պատմական ու գիտական տեղեկութիւնների համար:

Եւ մինչդեռ եւրոպական հանրագիտարանները հաջերիս համար թարգմանելու գործեր են, հալոց վերաբերեալը—կազմելու գործ է. և մի հալոց հանրագիտարան, փոխադարձապէս, թէ և լինի նա հալոց լեզուով, բայց մի գանձ է բոլոր ազգերի համար:

Այդպիսի գործին մի թեթեւ սկիզբ մենք դրինք դեռ ևս 1868 թւին. բայց նա մնաց. 1893-ին վերսկսեցինք, ու գործը գնալով աւելի արագացաւ, և կարծում ենք որ ձեռք բերածը կարող էր արդէն մի շնորհքով հատուկ կազմել. Բայց մեր ծրագրած հանրագիտարանի համար աղբիւր մի հատորը կարող է դարձեալ միայն սկիզբ նկատուել—նիւթը շատ ու շատ է ընդարձակ:

Եւ նախ՝ թէ ինչպէս ենք կազմել ծրագիրը: Մեր հանրագիտարանը նախ անհրաժեշտօրէն պիտի պարունակէ իւր մէջ անունները աչն բոլոր վարերի (նահանգ, գաւառ, գիւղ, քաղաք) ուր հալ ազգաբնակչութիւն կալ, որ պետութեան մէջ էլ նոքա լինեն՝ աշխարհագրական, պատմական, տնտեսական, պատմական, վիճակագրական և ալ տեղեկութիւններով, կարճ կամ ընդարձակ՝ նախ՛ կարեւորութեան և ձեռքի տակ եղած նիւթերին: Ապա հալոց երկրի աշխարհագրութեան ու պատմութեան վերաբերեալ ամեն մի անուն (կարեւորութիւն ներկապէս լու, դեռ, լիճ և ալն) կարելիին չափ ընդարձակ տեղեկութիւններով. պետական, հասարակական, զբոսական, արեւսագիտական և ալ հալ գործիչներ անցիակից և ներկայից:

անուաններ օտար հեղինակների, որոնք գրած են հայոց լեզուի, պատմութեան մասին, օտար գործիչների, որոնք որ և է նկատուում կարեորութիւն են ներկայացնում հայոց համար: Բացի այդ՝ առանձին լուծածների նիւթ են կազմելու հայերի հետ միասին ապրող առհասարակ փոքր Ասիոյ, Կովկասի ու Պարսկաստանի բոլոր ազգութիւնները: ապա անուանները աչն բոլոր պետական, զինւորական, գրական, հասարակական, եկեղեցական և այլ գործիչների, որոնց գործունէութիւնը ընդհանուր նշանակութիւն է ունեցել թէ հայերի և թէ նոցա գրացիների համար. (օրինակ՝ Պարսից, Տաճկաց, Ռուսաց գահակալներ, կուսակիներ, նահանգապետներ և այլն. նոյնը և այլ հալաքնակ սեղերի համար):

Այսքան ընդարձակ ծրագիր մը հանրագիտարան պատրաստելու համար, անշուշտ, մի մարդու ոչ թ բաւական չէ նոյն իսկ երկու տասնեակ տարում: Միւս կողմից մի աղպիսի գործ եթէ լեռնաձգի մի քանի տասնեակ տարի—նիւթերից չատերը կարող են հնանալ և լամենալն դէպս կ'կորցնեն իրենց չահեկանութիւնը ժամանակակից սերունդների համար: Մի աղպիսի գործի վրայ պէտք է աշխատէր կարող գրիչների մի մեծ խումբ մի ընդհանուր ղեկավարութեամբ մի քանի տարի. բաց աղպիսի մի կազմակերպութիւն ստեղծելը ամեն ցանկացած բոլակի գործ չէ, մանաւանդ դա կը պահանջէր զբաղական բաւականին խոշոր նեցուկ: Թէ որ մեր աչս տողերը կարողացան մի դրամատիրոջ կամ մի քանիսին գրողել գործի զբաղական կողմի դուռն կանգնելու՝ ապա լաւ, (մեր կարծիքով գործը կ'պահանջէր 50 հազար ռուբլուց ոչ պակաս ծախք՝ տասը հոգով հինգ տարում աղ ծաւալով մի հանրագիտարան որքան և իցէ բաւարար վախճանի հասցնելու համար),—թէ ոչ՝—մենք պիտի մտածենք գործին աչն ընթացքը տալու, որ աւելի համապատասխանէ մեր առանձնակի ուղին:

Պ. ՅԱԿՈԲ ՄԵՂԱՅԻՐԵԱՆ, (Բաթումում), որը ազգադրագէտ է և չափնի իւր մի ֆրանսերէն ուսումնասիրութիւնով հալ ընտանիքի մասին, զբաղւած է ներկայումս երկու աշխատութիւններով, որոնցից մինը նա նշանակել է 1900 թւականին Պարսկում կալանալիք ազգադրական համաժողովի համար, միւսը՝ մի էտիւդ է Ռուսահայոց ինտելիգենցիայի մասին և կրում է «Գրական չտեաներ» խորագիրը: Առաջի մասին կարող ենք հաղորդել հետեւալը. նա վերցրել է երեք մահմեդականացած համալնքներ Սև ծովի հարաւային-արեւելեան ափերից՝ հալ, լոյն և վրացի ծագում ունեցող, և դիտել է թէ մահմեդականութիւն ընդունելով հանդերձ՝ աղ համալնքներից իւրաքանչիւրը ինչ լատկութիւններ է պահպանել հալութիւնից, լոյնութիւնից ու վրացիութիւնից. և աչն չատկութիւնները, որոնցով

ալդ իսլամացած ժողովուրդները տարբերում են բուն թրքական ժողովրդից, պ. Մեղաւորեանը ընդունում է իբրեւ հալի, լոջնի ու վրացու արմատացած աղգալին չատկութիւններ: Ալդ եղանակով պ. Մեղաւորեանը դուրս է բերել իբրեւ հալի աղգալին չատկութիւններ՝ սեփական աշխատանքով իւր ապրուստն հաշնայթելը երկրադործութեամբ, արհեստով և վաճառականութիւնով, և դորա հետեանք՝ պանդխտութեան դիմելը (շուրջ 4000 հոգի ալդ մահմեդականացած հալերից, հաղորդում է մեզ պ. Մեղաւորեանը, ներկայումս հացադործ են և ալլ արհեստներով Ռուսիայում): Լոջնի աղգալին չատկութիւնն է՝ կրօնական մոլեռանդութիւնը (մահմեդականացած լոջները կենտրոն Սֆի աւանում մեծամասնութիւնը սաստիկ մոլեռանդ մուլաներ են և զինւորագործութիւնից ազատ), իսկ իբրեւ վրացու չատկութիւն՝ մահմեդականացած վրացիք պահպանել են իրենց նախնիների ծաւրաւեղ ծովութիւնը:

Հասկանալի է թէ ինչ շահեկանութիւն պիտի ներկայացնի պ. Մեղաւորեանի աշխատասիրութիւնը, որի մէջ անշուշտ առաջ բերած կ'լինեն լաւ դիտած և ստուգւած ֆաքտեր իւր ուսումնասիրած համայնքների կեանքից:

«ՀԱՅ ԳՈՐԾԱՒՈՐՆԵՐԻ ՆԻ ՈՒՍԱՆՈՎՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹԻՒՆ» անունով Լոնդոնում կազմւում է մի ընկերութիւն, որի կանոնագրութիւնը դրկւած է մեզ: (Առած է՝ ծրագիր, որ երեք պիտի նշանակի կանոնագիր. ծրագիրը ալն է որ դեռ ևս կանոն ու օրէնք չէ դառած, ալլ միայն առաջարկ է—պրոէկտ): Ընկերութեան նպատակն է՝ 1. Հալ գործաւորների և ուսանողների մէջ (Լոնդոնում) միացնող սեյտ կապեր հաստատել. 2. Նոցա համար կրթական և ինքնազարգացման միջաւալը առաջացնել միասին խորհրդակցելու և աղգալին ու ընկերական նիւթերի վրալ մտքեր փոխանակելու. 3. միանգամայն նոցա (Լոնդոնի) գաղութի միւս անգամների հետ չարաքերութեան մէջ դնել. 4. Ընկերութեան անդամներից կարօտութիւն զգացողներին օգնութեան գալը—

Անդամները վճարում են ամիսը առնւազն մի շիլլինգ: Վարչութեան անդամների (որոնց թիւը—5) մեծամասնութիւնը բաղկաւալու է գործաւորներից և ուսանողներից. վարչութիւնը բնարւում է վեց ամսով: Ընկերութիւնը ունենալու է գրադարան և տալու է գրական երեկոներ, երեկոթներ, հանդէսներ, կազմելու է ընկերական գումարումներ, դասախօսութիւններ և ալլն, ալլ և դասաւորութիւններ անգլիերէնի, հայոց լեզու և ալլն:

Ընկերութիւնը կազմւում է ի նկատի ունենալով Եւր Լոնդոնի մէջ գտնուող բազմաթիւ հալ գործաւորների և ուսանողների մէջ կը

սլակոն աշնայիսի պարագաներ, որ նոցա ընկերական շրջանի բա-
րեմանութիւններից օգտուելու լարմարութիւնները տալին»:

ՔԱՒԻԶԻ ՀԱՅՈՒՇԵԱՅ ԲԱՐԵՎ. ԸՆԿ. ուղարկել է մեզ իւր տպագրած
տեղեկագիրը 1987—98 ուսումնական տարեշրջանի համար (1898 թ.
մարտին հրատարակած էր ընկերութեան վեցամեալ գործունէու-
թեան տեղեկագիրը): Ընկերութիւնը 1897—8 ուսումն. տարում ու-
նեցել է մուտք 26.041 զուան 20 կոպ., ծախք 19.758 զուան 60 կ.,
ընկերութիւնը ունի ալժմ դրամագլուխ 47.863 զուան 5 կոպէկ:
Ծախքի մէջ են (կոպէկները չհաշւած)՝ կար 74 ձևի արհեստանոցի
համար 3165 զու., մանկապարտէզի համար 3096 զու., դաղթակա-
ներին նպաստ 9.742 զու., զանազան ծախք և քարտուղարի առձիկ
1934, Լիւաւայի օրիորդ. դպրոցի 33 սանուհիների համար 1085 զու.,
գորգագործութեան համար 661 զուան:

ԳԱԼՖԱՆԱՆ, Կարապետ «Մուրճի» անցեալ համարի մէջ մեր աշխատակից
պ. Սեանը թերևս հիմք ունէր սկեպտիկաբար վերաբերելու զէտի
աշն կարծիքները, որ լալտնում են ուսանող-դերասան Կարապետ
Վալֆանի մասին, բայց մեզ հաւատարմութեամբ են, որ Եւրոպայի նշա-
նաւոր թերթերի ռեյնկեյնտները իրօք վկայում են նորա մասին
որպէս ապագայ բեմական աստղ:

ՏԱՆԱՐ-ԱՐԶԱՆ ՍԱՆ-ՍՏԵՖԱՆՈՅԻՄ: Կ. Պոլսի Տօտերքում Սան-Ստեփա-
նօյում բացւեց և ուսուցաց եկեղեցին, իբր արձան 1877—78 թ. ուսու-
տանական պատերազմի ժամանակ փրակիտում և Ռումելիայում
ընկած ուսուցիչներին, որոնք թաղւած են 90 ալ և ալ տեղե-
րում: Բացման հանդէսը եղաւ մի պատգամաւորութեան ներկայու-
թեամբ, որը զրկւած էր Ռուսաց կառավարութիւնից և որի գլուխն
էր Մեծ Իշխան Նիկողայ Նիկողայեւիչ: Մեծ Իշխանին Կ. Պոլսում
տրեցին զինւորական պատիւներ. Մեծ Իշխանը աչցելեց Սուլթանին.
և ընդունեց փոխ-աչցելութիւնը: Թագաւոր-Կալսեր կողմից Մեծ Իշ-
խանը ընծալ տւեց Սուլթանին չորս նժուգ: Սուլթանը պարոնեց
Մեծ Իշխանին իմթիազի չորսկեալ նշանները: Գեկտ, 7-ին կատար-
ւեց եկեղեցու օծումը. ներկայէին նաեւ Կ. Պոլսի ուսումնական ղեա-
ւանը և Երուսաղէմի նախկին պատրիարք Նիկողիմոսը, Վերադար-
ձին Կ. Պոլսի Սուլթանը ճաշ տւեց ի պատիւ Մեծ Իշխանի, որը ապա
վերադարձաւ Պետերբուրգ:

ԱՐԶԱՆ ՄԻՅԻԼԻԻԶԻՆ: Լեհացի մեծ բանաստեղծ Միլիւեւիչի արձանի բա-
ցումը Վարշաւում եղաւ դեկտ. 12-ին: Հիմքը մոխրագոյն գրանի-
տից է, բանաստեղծը ներկայացրած է ամբողջ դիրքով:

ՄՇԱԿԸ, բեղարած իւր սխտեմատիկական բացասութիւններով Մուրճի
զէմ և տեսնելով որ իւր բռնած ալդ դիրքովը ինքը միայն կորուստ-

ներ ունի հասարակաց կարծիքի մէջ, մի քանի տարիներէն ի վեր դիմել է մ' պոլիտիկայի, որի ստոր խորամանկութիւնը նա կարծել է թէ գաղտնիք կ'մնալ ու չի բացւիլ. գաղտնիքը աչն է որ այդ «քաջ» թերթը սկսել է ետ ետ քաշել լալց մի աշխարհի ձեռով, որ չի նի թէ նկատեն թէ ինչպէս է նա իւր թ. քաճները ետ լիզում: Եւ ահա կ'տեսնէք որ մի անգամ նա «ուշագրութեան է առնում» ու կիտատ-պուտտ խօսքերով գովում Մուրճի մի աշխատակցին, մի ալ անգամ՝ երկրորդին, երրորդ անգամ՝ մեր մի ալ աշխատակցին, և աչպէս շարունակ: Մէկ կ'տեսնէք (1896-ին) գովեցին մեր աշխատակիցներէն պ. պ. Աղէլեանին ու Գ. Մնացականեանցին՝ բացասելով բոլոր միւսներին. մի ալ անգամ (1897-ին!) դողդողալով մի բան կ'խոտովանեն Շանթի վերաբերմամբ, երրորդ տարին (1898-ին!) «ուշագրութեան կ'առնեն» Բաբկենցին, չորրորդ տարին (1899 իւնւարի 1!) խոտովանութիւններ կ'անեն պ. Ա. Մատուրեանի ու պ. Յակ. Տէր-Գէորգեանի համար, նոյն իսկ առանց վերջինի անունը չի չելու, որովհետեւ դէ՛ Վերջապէս այդ անունը չստ է բացառապէս «մուրճական»։ ու Մուրճի աշխատակիցներից յանկարծ երկուսին միու-ժամանակ գովելու վախը աչն քան մեծ է Մշակ'ում, որ այդ անգամ աչն ձեռով են իրենց գովքը կարկատել, որ շատերը նոյն իսկ մտա-ծեն որ «Պալատաւ»՝ պոէմայի թտրգմանութիւնն էլ պ. Նատու-րեանինն է, Աչպէս ուրիմն Մշակ'ը ամեն տարի մի-մի խոտովա-նութիւններ կ'անի, հասարակաց կարծիքին էլ տուրք տւած լինե-լու համար: Գրութեան կոմիկականութիւնը աչկարա է: 1900 թւակա-նին Մշակ'ի խոտովանութիւնների հերթը հառնելու է Մուրճի մի չորրորդ կամ հինգերորդ աշխատակցին, 1901-ին մի վեցերորդին, և աչպէս շարունակ: Համաձայնեցէք որ «յառն խոտովանքները էւո-լիւցրան» Մշակ'ում թէն կատարում է, բալց արդէն իւր բարեմիտ ընթերցողներին չուսահատեցնելու հախ դանդաղ կերպով: Աչ դան-դաղութիւնը թւարանական ճիշդ հաշի արդիւնք է ոսկաչն. դան-դաղութիւնը հարկաւոր է որ հերթը շատ ուշ հասնի... Մուրճ'ին իրեն, աչսինքն աչն քան ուշ, որ Մշակ'ի ներկայի: ու անցեալի բո-լոր անգամութիւնները մոռացւած լինեն...

ԳԵՐՄԱՆԻԱ: Կաշտերական հրամանով սկսեցին դուրս քշել Շեքսպիրի մի քանի հազար դանիացի հպատակներ, Սիլեզիայից՝ մի քանի հարիւր աւստրիացի հպատակներ:

ԿԵՐՍՍԻՆԻ ՖՐԱՆՏԸ Բաքւից-Բաթում փետրւար ամսից 1899 թ. բարձ-րացնում է 12 կոպէկից մինչև 19 կոպէկ փութը, ինչպէս որ առաջ կար:

ԿԱՅՈՐ ՖՐԱՆՏ ՅՈՎՈՒՓ II- Գաղափրութեան յիսնամակը ամենեց Աւստրո-

Ունգարիայում դեկտ. 2-ին: Հաշվում են որ այդ առթիւ նոր հաստատութիւնների չափաքանակը գումարները հասնում են 30 միլիոն ֆրանկի: Դա ամենապերճախօս ապացոյցն է այն ժողովրդականութեան, որ վազելում է ծերացած և իւր կեանքում շատ չար ու բարի տեսած կաշարը:

ՅՐԱՆՍԻԱ և ԱՆԳԼԻԱ. ՖԱՇՈՎ: Կապիտան Մարչան 9 դեկտ. իւր զինւորների խմբով դուրս եկաւ Ֆաշոգ քաղաքից (Սուդանում): Ամբողջի վրաից ֆրանսիական զօջակը վար առնւեց և տեղը կանգնեցրին բրիտանական և եգիպտական զօջակները:

Նրկու պետութիւնների մէջ չարաբերութիւնները կարելի է լարւած համարել և մինչև իսկ պատերազմական պատրաստութիւնների ձայներ են լսուում:

ԱՒՍՏՐՕ-ՈՒՆԴԱՐԻԱ. Բանֆի'ն արձակւեց ունգարական մինիստր-նախագահի պաշտօնից և նորա տեղ նշանակւեց պետական-քարտուղար կոմս Աեչենի: Տասնամեակը լրացած համաձայնութիւնը Աւստրիայի և Ունգարիայի միջև պետութեան ալդ երկու մասերի մասնակցութեան մասին պետութեան ընդհանուր ծախքերի մէջ՝ չափուեց նորոգել, և կաշսիւր հրամանով 1899-ին սխալ շարունակւի մինչ այժմ եղածը, մինչև նոր համաձայնութեան գալը:

ԿՐԵՏԷ: Յունաց թագաւորազն Գէորգ դեկտեմբ. 9-ին Ամֆիդրիդէս նաւի վրա՝ եկաւ Կրետէ. դեկտ. 10-ին կտտարւեց հանդիսաւոր մուտքը Կաթէա քաղաքում, որից և սկսւեց նորա կառավարութիւնը: Այդ ժամանակից ի վեր վերջացաւ չորս պետութիւնների ծովակալների խորհրդի պաշտօնավարութիւնը: Յայժմ գործող կրէտական գործադիր կոմիտէն (որի նախագահն էր Սֆակիանակիս) լուծւեց: Ապոկորոնի քրիստոնեաները լանձնեցին 3.000 հրացան: Ագդալին ժողովը կոչւելու է նշանակւած ժամանակից աւելի ուշ:

ԴԻԷՅՖՈՒՍԻ ԳՈՐԾԸ: Պատերազմ. մինիստր Ֆրէյսինէ չախնեց դեկտ. 8-ին պատգամաւ. ժողովում, որ գաղտնի գործի (դոսիէ) մէջ կան թղթեր, որոնք չօշափում են պետական ապահովութիւնը, բայց որ ալդ թղթերը նա ցոյց կը տալ վճռաբեկ ատեանին, երբ վերջինս կ'ներկայացնի բոլոր երաշխաւորութիւնները թղթերի բովանդակութեան հրատարակութեան չտալու համար: Այդպիսով պաշտօնապէս հատուակեց որ կան «գաղտնի թղթեր»: Դեկտ. 16-ին կապացաւ ալդ համաձայնութիւնը վճռաբեկ ատեանի և կառավարութեան միջև, որով առաջինը ծանօթացաւ բոլոր գաղտնի գործի թղթերի հետ: Ատեանը լսեց Բարտուի և Վազիմիր-Պերիէի ցուցմունքները: (Միջանկեալ չա զորդեմք որ Բուլանմէի ժամանակից ի վեր լուծւած «հայրենասէրների լիգը» (==միութիւնը) նորից վերակազմւեց և 16 դեկտ. նախագահ ընտրւեց

Գերուէդ՝ը, որը հակադրէջփոսեան է և առաջ էլ լիգի նախագահն էր) 26-ն դեկտ. վճռաբեկ ատեանի նախագահ Գէնէ զը Բոուըպէն Կանձ-նեց արդարադատութեան մինիստրին իւր հրաժարականը ալն քըն-նութեան առիթով, որ վճռաբեկ ատեանը սկսել է: Բոուըպէնի ալդ քալը կարևոր ֆազիաներից մէկն է Դրէյֆուսի գործի մէջ: Նա լաւա-նեց որ հրաժարական տուց ալն պատճառով որ մինիստր Լեբրէ միալն ձև ցուց տուց թէ քննում է Բարդի ղէպքը. (պնդել էին թէ Բոուըպէնը լանկարծակի է բռնած եղել քննիչ Բարդին Պիքարի հա-բարեկամաբար զրուցելիս): Բոուըպէնը լալտնեց որ վճռեց բողոքել վճռաբեկ ատեանի կալանալիք վճռի դէմ, որը նա գուշակում է թէ Դրէյֆուսի օգտին է լինելու: Մալօն, որ վճռաբեկ ատեանի առա-ջին նախագահն է, համաձայնեց նախագահող լինել վճռաբեկ ատեա-նի քրէական պալատալում հէնց որ Դրէյֆուսի գործի վերաքննու-թեան մասին քննութիւնը կ'աւարտուի: Բոուըպէնը պահանջեց որ վերաքննութեան գործի մասին վճիռ տալ ոչ թէ վճռաբեկ դատա-րանի քրէական ատեանը միալն, ալ ամբողջ վճռաբեկ դատարանը իւր բոլոր դատաւորներով: Միալն ալդպիտով՝ ատում է նա, կարելի է ամեն բողոքի դէմն առնել: Ալդ նույնը ալփ մ պահանջում է նաև նոր կազմած «Փրանսիական հալիքներ» միութիւնը, որի մէջ են շատ նշանաւոր մարդիկ, որը ձգտում է ֆրանսիացիների մէջ իրախ-տած միաբանութիւնը վերահաստատել:

ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ԴԵՍՊՈՒՆ Կ. ՊՈՒՍՈՒՄ նշանակւած է՝ Կոնստան, որը լաւա-նի է իբրև շատ գործունեալ և ազդեցիկ՝ քաղաքագէտ: Նա եղել է մինիստր, ապա կառավարիչ Փրանսիական Տոնկինի և Անամի:

ՖԻԼԻՊՊԵԱՆ ԿԼԶԻՆԵՐԻ խնդիրը բարդեց: Ամերիկան թէն վերջնական վճիռ կալացրած չէ ալ կղզիների մասին, բալց գնեբրալ Օտիս նշա-նակեց կղզիների ընդհանուր նահանգապետ. դորա դէմ բողոքեց: ապստամբական կառավարութեան գլուխ Ագլինալդօն, լալտնելով որ երբէք նա չի ընդունած Ամերիկացոց զերիշխանութիւնը: Կղզի-ները գրեթէ ամբողջապէս Ագլինալդօի կառավարութեան ներքոջ է:

ՍՈՒԴԱՆ. Անդլիալի և Եգիպտոսի միջև կալացաւ համաձայնութիւն, որով գծեցին Սուդանի սահմանները. հիւսիսային սահմանը ճանաչւած է լալնութեան 22 աստիճանը, որից հարաւ ընկնող երկիրները 1882-ից դէս կորցրեց Եգիպտոսը բալց որոնք նորից նաւաճեցին անգլիական-եգիպտական զօրքերով. վերջապէս Սուդանի սահմաններն են հա-մարելու նաև ալսուհետև Անգլիալի ու Եգիպտոսի միահամուռ ոլփե-րով նաւաճելիք երկիրները: Սուդանի ընդհանուր նահանգապետի-նշանակում է խոզիւր՝ համաձայնութեամբ Անգլիալի. ընդհանուր-նահանգապետ նշանակւած է գեներալ Կիլէնէր. անգլիացին, որի-

հրամանատարութեամբ ետ նւաճեց Սուդանը: Ամենուրեք Սուդանում, կառավարչական տների վրայ պիտի ծածանւեն եգիպտական և անգլիական զրօշակները միասին:

ԱՔԻՍԻՆԻԱ. Ռաս Մանգաշա ապստամբեց Մենելիք կալսեր դէմ. ռաս Մակոնէն զրկեց Մանգաշայի դէմ, որը սախաւեց հաշտութիւն խնդրել. ալժմ հաշտութիւնը վերջնականապէս կապարած է. նոր դաշնագրի համաձայն Մանգաշան կորցնում է իշխանութիւնը Տիգրէի վրայ, որը անցնում է Մակոնէնին:

† **ՊԱՆԱԿԻՅ** Վլադիմիր, միտրոպոլիտ Պետրբուրգի և Լադոգայի, նախկին էքզարքոս Վրաստանի, վախճանեց Պետրբուրգում ղեկոսմբերի 5-ին: Հանգուցեալը Վրաստանի էքզարքոս էր նշանակւած 1887 թ. սեպտ. 29-ին, որ պաշտօնում մնաց մինչև 18 Նոյեմբեր 1892 թ., երբ նշանակեց Պետրբուրգի և Լադոգայի միտրոպոլիտ և առաջին անգամ բարձրագոյն Սինոդի Նորա էքզարքոս եղած ժամանակ նա հաստատեց Վրաստանի թեմում չորս միաբնակչական պաշտօններ, նորոգեցին վանքերից շատերը, առաջին անգամ եղաւ համաժողով ուղղափառութիւնը վերականգնելու Աովկասեան ընկեթեան ուսուցիչների և ուսուցչուհիների, հիմնեց «Духовный Вѣстникъ Грузинскаго экзархата» պարբերական թերթը, հիմնեց Թիֆլիսի Սաղի թաղում աղօթարան, ռուս աղանդաւորներին դէպի ուղղափառութիւն գրաւելու համար, և այդ աղօթարանը 1892-ին եղաւ միսիոներական առաջին եկեղեցին:

† **ՌՕՏԻՆԵԱՆՑ,** Մարկիանոս Կաթեան (Թիֆլիս), վախճանւած ղեկոս վերջը. հանգուցեալը բժշկականութեան դոքտոր էր, վաղուց թողած բժշկականութիւնը, և նւիրւած էր հասարակական գործունեութեան մինչև մահանից 4—5 տարի առաջ, երբ հիւանդութեան պատճառով ետ քաշեց ամեն գործից: Նորա անունով լալտնի տպարանը (որ առաջ ներս. դպրոցինն էր, ապա Էնֆիաճեանցինը) կարևոր ծառայութիւններ է մատուցել հալոյ տպագրութեան գործին, մանաւանդ անցեալում երբ Թիֆլիսում կարգին տպարաններ սակաւ էին: հանգուցեալը երկար ժամանակ ծառայեց Թիֆլիսի քաղաքային վարկի ընկերութեան մէջ իբրև ղերեկսոր, և ճանաչւած էր հասարակութիւնից որպէս շատ ուղղամիտ և արդարախօս անձն:

† **ՆՈՒԲԱՐ ՓԱՇԱ,** հայ, դարուս նշանաւոր քաղաքական անձերից մէկը, նշանաւոր եգիպտական մասամբ և հայկական գործիչ, նախկին առաջին մինիստր Եգիպտոսի, գլխաւոր հիմնադիր նախկին Նուբար Շահնազարեան դպրոցի և Պոլսում (կաշապետ վարդ. Շահնազարեանի կտակով (1865 թ.) թողած 1000 ոսկու վրայ, որի աճելուց չետոյ մինչև 4000 ոսկու պիտի ծառանգաւորաց դպրոց բացւէր Վիլիկիա-

յում, Նուբարը աւելցրեց 3000 ոսկի, որպէս զի դպրոցը անմիջապէս բացւի, բայց բացուեց Կ. Պոլսում, և կոչեց Նուբար-Շահնազարեան): Հանդուցեալը ծնւեց Զմիւռնիալում, 1825 թ.: Նա եղաւ ամենամեծ ջատագովը արդար զատարանների հաստաւումանը Եգիպտոսում, և դորանից սպառում էր երկրի վերածնութիւնը:

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱՆԾ ԳՐԲԵՐ

(Ուր թւական չկայ — ներկայ տարւանն է)

- 1) ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ, Ռուբէն. — Հայոց նորագոյն բանաստեղծները, Մասն I. Բանաստեղծ-մտածող: (Կրիտիկական անալիզ). Տպագր. և հրատ. արցիոն. ընկ., Ռոստով Գոնի վրայ, 20 կոպ.
- 2) ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ, Զուրաբ. — Ինչպէս են կազմում գրքերը, Փորձ տեղեկութիւնների կազմարարական արհեստի մասին: Թիֆլ., տպ. Ռօսիյն., 25 կոպ.
- 3) ՀԵՂԻՆԱԿ? — Պատկալ. նրա կեանքը և գիտնական գործունէութիւնը: Թարգ. Կ. Բաղր., Հրատ. Խ. Հ. Հր. Ընկ.: Թիֆլիս, 20 կոպ.
- 4) ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՅ, Մելիքսեղեկ եպիսկոպոս. — Պատմութիւն Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ, Կալաց. տպ. «Անի», գինը 3 1/2 ֆրանկ (կենդրոնական զիւրի Կ. Պոլիս, Պ. Պալենց գրատուն):
- 5) ՀԵՂԻՆԱԿ? — Տաճիկ փաշա. բոլոր միանձնուհու փշատակարանը, Փոխադրեց Կ. քահ. Մկրտումեանց, (Արտատպած Կրականական եպատմական Հանդիսից). Մոսկու. տպ. Բ. Բարխուդարեան. 1896 թ. գինը 15 կոպ.
- 6) ՉՄԵԿԵԱՆ, Մակար. — Պատկերազարդ լիակատար Տարեցոյց 1899 թ. (12-րդ տարի), Թիֆլիս, տպ. Ռօսիյեանց. գինը 30 կոպ.
- 7) ՆՈՅՆ. — Պատի օրացոյց 1899 թ., Տպ. Կ. Մարտիրոսեանց, գինը?
- 8) ԿՈՊՊԷ, Ֆրանսուա. — Հանրիէտ: Թարգմ. Ֆրանսերէնից Ռ. Խ. Թիֆլիս, տպ. Շարաձէ. 1899, 35 կոպէկ:
- 9) ԹԵՅԵԱՆ, Ենովք. — Քերական-ընթերցարան: Մանկապարտէղներու և ծաղկանոցներու համար: Գրել, հասկնալ, ուղղագրել: Կ. Պոլիս, տպարան Յ. Մատթէոսեան:
- 10) ПАНТЮХОВЪ, д-ръ И. И. — Вліяніе маляріи на колонизацію Кавказа. Съ картою распространенія маляріи. Тифлисъ, тип. Шарадзе и К°. գինը ?

ՄՈՒՐՃԻ ՊՈՍՏԱՐԿՂ.

Խանքենդ, Պր. Կար. Տէր-Յովհաննիսեան, Ստացանք հանդուցեալ Սուրէն Աթոյեանի ոտանաւորների երեք տետրակները: Կը քննենք:

Բարու: Պր. Վրուր: Սպասում ենք Պարոնեանի «Խիկար»-ի ժողովածուին, որի մասին դրած էիք խմբագրութեանս:

Ռուսմութ: Հալոյ ընթերցարանի վարչութեան: Ստացանք 52 Քրանքի Օտտոմանեան բանքալին չէքք. դորանից կ'ստանանք այս տեղ 18-19 ուրլի, որը կ'բաշխւի Ազրիւր-Տարաղի, Մշակի և Նոր-Գարի միջև նամակում նշանակած բաժիններով:

ՎրիՊԱԿՆԵՐ Մուրճ № 10-11-ում:

«Մուրճի Տասնամիակին», առաջին նամակում, էջ 1583, տող 6—7 տպւած է՝ և հաղորդակից անելու մեր ժողովրդի խորքերը եւ հաղորդակից անելու ընթերցողներին... Ստորագծած բառերը սխալմամբ են տպւել տպագրածի մէջ, և պիտի ուղղել այսպէս՝ և հաղորդակից անելու ընթերցողներին...

«Ողջիւլական էտլիւցիա» լոգւածում էջ 1525 «Նոյն պեսի-միտիկական» բառերով սկսող ամբողջ պարբերութիւնը պէտք է զետեղել երես 1527 «անմտութիւնն ու ունայնութիւնը» բառերից չիտոյ. իսկ էջ 1526 սկզբում «Վարէլը...» երկտող պարբերութիւնը զետեղել էջ 1527 «Եւ ինչու չէ» բառերից առաջ: —Էջ 1525, տող 4 տպւած է բխլուրգիական. ուղղել՝ թէօլուգիական:

«Մահան առջև» զրուցի վերջին ձեռագիր տողերը մեղ հասած չլինելով, որպէս ալժի է միայն չափնւում, դուրս էին մնացած. ալժի ստացած լինելով, զետեղում ենք աչտեղ. ահա:

—Օտէթ, համբուրէ իս:

Քուրը դող կ'ելլէ, ոչ թէ ապստամբող ամօթղածութեամբ մը. սուրբ կիւնը կը դողալ մարդու բերնի մը դպած լինելու զաղափարին համար միմիայն: Բայց, մահան առջև տղայամտութիւնները կը կործանին...

Նաև, չէ որ արդէն արատաւորած էր չրթները՝ բացասելով ճշմարտութիւնը:

Համբուր մը ալ աւելի պիտի չպղծէր անոնք ստախոսութենէն հոքը:

Ու, քնքշարար, նաեւած մեռնողին ստիպիչ բաղձանքին, կը ծռի անոր վրալ և կը համբուրէ չրթներէն:

Այսպէս մեռաւ հարիւրապետը:

Եւ անոր զէմքին վրալի պաղած աննիւթ ժպիտին առաջ, կուտը, հպարտանալով ստախոսութեանը և տւած համբուրին համար, երբէք չզղջաց իր մեղքերուն համար:

Նոյն զրուցի մէջ ուղղել՝ էջ 1448, տող 12 չի զգուշանար (ոչ՝ կը զգուշանար). նոյն էջ տող 21 սրտին (ոչ՝ աչտին):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

„ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻ

Կառնէրորդ Կաբ-ոյ

1893 թ. № 1, 2—3, 4, 5, 6, 7—8, 9, 10—11, 12 1898 թ.

1 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ, ԱԻԵՏԻՔ	5 Բաղաքացիութեան ղգացմունքը:
2 ՇԱՆԹ	9 Վերմին (վերջ),
3 ՎԻԿՏՈՐ ՀԻԿԹ-ից՝ ԾԱՏՈՒՐ	51 Գետի ափին (բանաստեղծութ.):
4 ՀԱՅՆԷ-ից՝ ԱՏՈՄ ՇԱՀԷՆ	53 Բանաստեղծութիւններ:
5 ԱՐԱՄ-ՉԱՐԸԴ	66 Պատկերի առաջ (բանաստեղծ.):
6 ԱԴԵԼԵԱՆ, Ա.	67 Երկու կրակի մէջ (պատմածք):
7 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ, Դ.	83 Օտար գարուն—Նա էլ...—Անա- ռիկ սրտերի պատմութ. (բան.):
8 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՄԻՔԱՅԷԼ	87 Էռլըկիալի գաղափարը (չար.):
9 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ	97 Ռուբենիկիս (բանաստեղծ.):
10 ԽՈՋԱ-ԷՅՆԱԹԵԱՆՑ ՅՈՎՀ.	99 Գիւղական ցաւեր (չարունակ.):
11 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՑ, ՎԱՍԻԼ	107 Տրամադրութ. ստրուկ (Տոլստոյ):
12 ԱՂԲԱԼԵԱՆՑ, Ն.	124 Յ. Տէր-Միրաքեանցի «Ժողովրդի ընթերցանութիւնը»:
13 ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆ, Յ.	129 «Շառատ», «Նապաստակ», «Ան- տառապահ»:
14 ԱՂԲԱԼԵԱՆ, Ն.	131 Վեսեկովսկու՝ „Стихотворные переводы“:
15 ՍԵՊՈՒՀ.	135 Բալասեանի՝ «Ռոստոմ և Սալման»:
16 ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆ, Ն.	141 Ալբրեկտարանիս քննադատներին:
17 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ, Ա.	148 Ժամանակակ. Տիտլիւն—Ջո- լալի գետի առիթով:
18 ՍԵԻԵԱՆ, Հ.	153 Թատրոնի շուրջը, XVI.

- 19 ՄՈՏԱ. 158 Աջ ու ձախ, Գ.
- 20 ԽՄԲ. 164 Զանազան լուրեր:—Մուրճ'ի նոր
բաժանորդութեան առթիւ:—Մուրճ'ի խմբագրութիւնը:—Նւէրներ
Մուրճ'ի պարտքի համար:—Մուրճ'ի ընթերցող ոչ-բաժանորդներին:
«Վերթին» վէպը:—«Խորտակած կեանք»:—Հալնէի բանաստեղծու-
թիւնները:—Մի գրախօսութեան առթիւ:—Մուրճ նւիրողներ:—Վե-
հափառ կաթողիկոսը:—Իշխան Գալիցին:—Արքութեան չնորհումը:—
Արթական գործի միջոցներ:—Պատերազմական նոր միջոցներ:—Հալ-
կական մամուլ (Բիւրակն, Արձագանք, Մշակ):—Արաքս:—Լեպսիու-
սի հրատարակութիւնները:—Օգնութիւնը հալերին Տաճկաստանում:
Յօգուտ տաճկահալ փախստականներին:—Նւէրներ և կտակներ:—Պո-
լիտեխնիկումի համար:—Էջմիածինը պէտք է հաշիւ տալ ազգին:—
Տեղեկութիւններ հալ ուսանողների մասին:—Հալ ուսանողներ ար-
տասնամանում:—Թուրք ուսանողներ արտասնամանում:—Քաղաքային
ինքնավարութիւն:—Քորդոր Սմբ. Շահաղիզի աշակերտներից:—Հե-
րակ II մահւան 100-ամեակը:—Պարսկաստանից:—Ծխախոտագործ-
ների ժողով:—Ռուս զաղթականներ Կովկասում:—Անգլիացոց արշա-
ւանքը աֆրիղներին դէմ:—Զինական գործեր:—Գրէֆուս-Լյստերհաղի
և Զոլա:—Կրեոտէ:—Նոր ստացած գրքեր:—Մուրճ'ի պոստարկը:

№ 2—3

- 1 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ, ԼԵՒՈՆ. 201 Խորտակած կեանք (վէպ, չար):
- 2 ՀԱՅՆԷ-ԻՅ՝ ԱՏՈՄ ՇԱՀԷՆ 222 Բանաստեղծութիւններ (չար):
- 3 ԲԱՐԱՆՑԵՎԻՉ, Կ. Ս. 241 Երկու ոգի (նորավէպ):
- 4 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԴԵՐԵՆԻԿ. 251 Փոթորիկ (բանաստեղծութ.):
- 5 254 Փոթորիկի ժամին (բանաստեղծ.):
- 6 ԽՈՋԱ-ԷՅՆԱԹԵԱՆՑ, ՅՈՎՀ. 255 Գիւղական ցուեր (վերջ):
- 7 ԱԹԱՅԵԱՆ, ԱՐՇԱԿ. 263 Նւէր ընկերիս (բանաստեղծ.):
- 8 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՄԻԲԱՅԷԼ. 266 Էւոլյուցիայի զաղափարը (չար):
- 9 ՃՐՈՒԳ-ԻՅ՝—Յ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ 272 Տիրոջ սկիհը (լեզնէղա):
- 10 ՖԻԼԻՊՊՈՆ'ԻՅ՝ Գ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ 274 Օգտակար և վնասակ. միկրոթներ:
- 11 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՑ, ՎԱՍԻԼ. 290 Տրամադրութեան սարուկ (վերջ):
- 12 ԱՂԲԱԼԵԱՆ, Ն. 303 Սերֆտի «Գուլլիվերի ճանապարհ-
որդութիւնը»:
- 13 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ, Ա. 310 Ժամանակակ. Տեսութիւն:—Զո-
լայի դատի առթիւ II:
- 14 Ա. 326 Զոլայի գործը երդեհանքերի դա-
տարանում (Մանրամ. արձան):
- 15 ՄԱՐ. ՅԱՐ. 362 Երեանի քաղաքային ընտրու-
թիւններէ առթիւ:

- 16 ՍԵԻՆԱՆ, Հ. 366 Թատրոնի շուրջը, XVII:
 17 ՎԱՆՑԵԱՆ, ԳՐ. 369 Նամակ խմբագրին:
 18 ԽՄԲ. 372 Զանազան լուրերու, Նւէրնբերգի Մուր-
 ճի պարտքերը հանգցնելու համար Զուլայի դատը:—Շանթի «Վեր-
 ժին» վէպը:—Վհափառ կաթողիկոսը:—Սաի կաթողիկոսութիւնը:—
 Կրթական նոր միջոցներ:—Վրաստանի նոր էքզարխը:—
 Պարսկաստանից:—Թրքահայ վախճանականները:—Օգնութիւնը հայե-
 րին Տաճկաստանում:—Ռուսիայի Մարդահամարը:—Սիբիրի և Սիջին-
 Ասիայի նահանգների նոր բաժանումը:—Դատաւորների անփոփոխե-
 լիութիւնը Անդրկովկասում:—Մահմդականների գաղթ:—Դուխոբոր-
 ների գաղթ:—Հերակլ II-ի:—Նոր Բաղաք:—Պոլիտեխնիկում Թիֆլի-
 սում:—Նոր Պոլիտեխնիկումներ Ռուսիայում:—Քաղաքային խնամա-
 րութիւն:—Կենսաթոշակի Գանձարան Ներս. Կարոյցում:—Գիւղա-
 կան բանկ:—Երևանում գիւղատնտ. ընկերութիւն:—Կովկ. գիւղատնտ.
 ընկերութիւնը:—Սձիսի գիւղատնտ. դպրոց:—Նւէրնբերգ և կապիներ:—
 Հասան Զալալեանի կտակի հաշիւը:—Բաքուի հաւթագործութիւնը
 և Անգլիայից:—Հայոց գրականական Ֆոնդի խնդիրը:—Սրինակելի
 տանուտէր:—Հայկական մամուլ:—Թարգմանութիւնների «Մուրճ»-ից:
 Մի «Հնորհաւորութիւն» Մշակի:—Մշակի նորագոյն սխրագործու-
 թիւնը:—Մի հայոց թերթ (Մշակ) որ գրական գործութիւն է քարոզում:
 —Մուր:—Թիֆլիսի վաճառականաց ժողովը:—Չիւնը Թիֆլիսում:—
 Սիֆիլիսը Դաղստանում:—Չինաստան:—Յունաց թագաւորին սպա-
 նելու փորձ:—Կրիտէ:—Աւստրիա:—Նոր միջոցներ Ռուսիայում:—Կուրա կղզի:
 Խաղանիա և Հիւս. Ամերիկա:—Յուզմունքներ Բոմբէյում:—Կորէա:—
 Ծովային ուժի ուժեղացումը Եւրոպայում:—Կաւալոտտի (Ֆելիչէ):
 —Կ Շիշկին, իւան իւանովիչ:—Կ Ստատկովսկի, Բոլիսլաւ իգնա-
 տիւսիչ:—Կ Ստեփանեանից Յովհաննէս:—Կ Յախումեան, Համբար-
 ձում աղա

№ 4

- 1 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ, ԱԻԵՏԻՔ. . . 403 Խօսէք աշխարհի ինչպէս գրում էք:
 2 ՎԻԿՏՈՐ ՀԻԻԳՈՅԻՑ՝Ա. ՄԱՏՈՒՐ. 407 Մանուկ (բանաստեղծութիւն):
 3 ՀԱՅՆԷԻՑ՝ ԱՏՈՍ ՇԱՀԷՆ . . . 309 Բանաստեղծութիւններ (Շար.)
 4 ԳԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԳԵՐԵՆԻԿ . . . 434 Կուրի ափին (բանաստ.):
 5 ՄԱՆԻԷԼԵԱՆՑ, ԼԵՈՆ . . . 435 Խորտակած կիանք (վէպ, չաբ.):
 6 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԱԻԵՏԻՔ . . . 454 Յողնած ծովը (բանաստ.):
 7 ԶԵՆՈՎ, ԱՆ. Պ. 455 Տանր (պատմածք):
 8 ՄՈՒՐԱԿԵԱՆՑ, ՅԱԿՈՒՐ . . . 467 Սև ծովի ափերին I.
 9 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՄԻՔԱՅԷԼ. 477 Էտոլուցիայի գաղափարը (չաբ.):

- 10 ՄԱՐԻ, ՆԻԿ. 459 Հալ վրացական լարաբերութիւնները անցնալում:
- 11 ՄԱՐ. ՅԱՐ. 518 Շանթի «Վերթին» վէպը:
- 12 ԱՂԲԱՆԵԱՆ, Ն. 526 Քեանսիմիսկեանքի տեսարանները:
- 13 ՎԱՆՑԵԱՆ, ԳՐ. 533 Եկմարեանի ներդաշնակած «Պատարագի» երգեցողութ. առթիւ:
- 14 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՅ, ԳՐ. 535 Զուլալի «Պարիզ» վէպը:
- 15 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, Ա. 542 Ժամանակակ. Տեսութիւն.—Քաղաքային ինքնավար. կովկ.
- 16 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ ԱԼ. 546 Ծովի բանաստեղծը (Ալվազովսկի):
- 17 ՍԵՒԵԱՆ, Հ. 551 Թատրոնի չուրջը, XVIII
- 18 Շ. 554 Քաղաք. Տեսութ.—Իսպանո-ամերիկական պատերազմը.—Մալրադոն Արեւելք:
- 19 ԽՄԲ. 559 Զանազ. լուր.—Նւէրնբեր Գուրմ'ի պարտքերը հանդիմանելու համար.—Մուրճ նւիրողներ.—Պրոֆ. Մարրի լողածը.—Մեր աշխատակիցներին.—Վեհափառ կաթողիկոսը.—Հալոց ծխական դպրոցները.—Թանգութիւնը Ռուսիայում.—Թանգութիւնը Կովկասում.—Տաճկահալ փախստականներ.—Օգնութիւնը Տաճկա-Հայաստանում.—Գաւառական ապահովութեան ոստիկանութիւն: Ելեկենդորֆի հալ գաղութը.—Մի չնորհաւորութիւն ևս Մշակին.—Մուրճ և Մշակ կամ մի պատասխան.—Նւէրնբեր և կտակներ.—Սանատրեանի կտակի դործադրութիւնը.—Աքովեան-Նազարեան գրական ֆոնդ.—Կովկասի Հալոց Բարեգ. ընկերութիւն.—Հալոց հրատ. ընկերութիւնը.—Ախալքալաքի ճիւղը.—Թիֆլ. Հալունեաց Բարեգ. Ընկերութ. ընդհ. ժողովը.—Նոր-Նախիջևանի Հալոց Բարեգ. ընկ.—Ատրպատականի Հալունեաց Բարեգ. Ընկ.—Աստրախանի Հալունեաց Բարեգ. Ընկեր.—Թաւրիզի լսարանական ընկերութիւն.—Ընկերութ. աշխատասիրական տան համար Թիֆլիսում.—Կովկ. իրաւաբանական ընկերութիւն.—Ռուս գաղթականներին օգնող ընկերութեան ճիւղը: Շուշալ թեմի կառավարիչ.—Ուղղափառ եկեղեցի Վաղարշապատում: Ռուսաց ուղղափառ ընկ. Խանքենդում.—Ուղղափառութիւնը աւսորներին մէջ.—Թիֆլ. հալ քահանայից միաբանութիւն.—Թիֆլ. երեսնալսնամ ընկերութիւն.—Պոլիսեինիկում Թիֆլիսում.—Դուխոբորների գաղթը.—Հալ ուսանողներ արտասահմանում.—Խաչատուր Աբովեանի մահւան լիսնամակը.—Քանանեանի մրցանակ.—Ռուսաց մամուլ.—Թուրքաստանի ընդհան. նահանգապետ.—Բուտրիկինի լոբելեանը.—Քաղաքային ինքնավարութիւն.—Պարսկաստանից.—Պ. Գ. Բաշինջաղեանի Նոր Նկարը.—Զուլալի դատը.—Շէնկի գլխուր.—Փան-

տախտը Բոմբէլում—Ռուսիան Չինաստանում—Յոն-տաճկական պատերազմ—Շարժումներ խալիպում—Ֆրանսիական ընտրութիւններ—† Չուաճեան Տիգրան—† Աղափրեան Գրիգոր եպիսկոպոս—† Պաուլսոն, Իոսիֆ Իւանովիչ—† Մայորնովսկի, Վ. Ա.—Մուրճի պոստարկը—Նոր ստացւած գրքեր:

№ 5

1 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ ԱԻՆՏԻՔ . . .	595	Խօսէք աչնպէս ինչպէս գրում էք. II.
2 ՀԱՅՆԷԻՑ ԱՏՈՄ ՇԱՀԷՆ . . .	601	Բանաստեղծութիւններ (վերջ.)
3 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ ԳԵՐԵՆԻԿ . . .	628	Նամբին.—Էն մարդիկ... (Բան.)
4 ՄԱՆԻԷԼԵԱՆՑ, ԼԵԻՈՆ . . .	630	Խորտակած կեանք (վէպ, շար.)
5 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ ԱԻՆՏԻՔ . . .	658	Շառաչելով.—Ես չեմ ուզում... (Բան.)
6 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՄԻՔԱՅԷԼ . . .	660	Էւոլիւցիայի գաղափարը (շար.)
7 ԱԹԱՅԵԱՆ ԱՐՇԱԿ	682	Զինուորի երգը (Բան.)
8 ԿՈՒՍԻԿԵԱՆ, ՅՈՎՀ.	684	Հիւսիսափայլ և Ս. Շահազիզեան.
9 ԱՂԲԱԼԵԱՆ, Ն.	698	Աւետիքեանի «Ղեկավարներ» և «Սամիտարին»:
10 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ, Ա.	705	ժամանակակ. Տեսութ.—Ուիլիամ —Էւարտ Գլադստոն:
11 ԱՐԿՈՄԷԴ, Տ.	708	Քաղաքակն ինքն ազարութիւնը:
12 ՊԱՇՏՈՆԱՆ	711	Կովկ. կառավարչապետի նոր լիազօրութիւնները:
13 ԴԱԹԵԱՆՑ, ԱԻ.	714	Ամուսն. առողջապ. զաւառում:
14 ՄԱՐԴԱՆԵԱՆ ՖՐԻԴՐԻ . . .	719	Պոլիտեխնիկումի խնդիրը Բաք.
15 Շ.	723	Խալանո-Ամերիկական պատեր.
16 Շ.	727	Քաղաքական տեսութիւն (Չեմբերլէնի ճառը. Անդլո-Ամերիկական նիզակակցութեան դադ.)
17 ԽՄԲ.	732	Չան. լուրեր.—Կարգադրութիւն հալ փախստականների մասին.—Նւէրներ Մուրճին.—Խօսէք, ինչպէս գրում էք.—Մեր աշխատակիցներից.—Հալոց եկեղեցական-ծխական դպրոցների մասին.—Կանանց նոր իրաւունքները Ռուսիայում: Կովկասի կառավարչապետ.—«Արձապանք» լրագրի խափանումը.—Սինոդի նոր անդամներ.—Օգնութիւնը Տաճկաստանում: Որբանոցներ.—Տաճկահալ փախստականները.—Թիֆլիսի քահանաների միաբնութիւն.—Մահմեդականացած հալեր Պարսկաստանում.—Պարսկաստան.—Իզմիրլեան արքեպիսկոպոսը.—Кавказъ լրագիրը.—Ապրստամբական անցքը Անդիժանում.—Անդլիացիք Բաքում.—Բելինսկո

մահաւան լիսնամիակը:—Խաչատուր Աբովեանի լիշատակին:—Պրոֆ. Մարքի լողածնները:—Հիտտիաները իբր նախահայեր:—Խուզադեանի կտակի լանձնաժողով:—Հայոց որբանոց:—Մամուլ:—Քաղաքալին ինքնավարութիւն:—Հալ ուսանողները:—Ծաղիկ պատաստողներ Անդրկովկասում:—Մրցանակ թէ խլողութիւն:—Մշակը և զատա-
րանը:—Աղջկանց ինստիտուտը Թիֆլիսում:—Շերամպահական ցու-
ցանակէն Օրդուբաթում:—Մատիսի նւէրը:—Ֆրանսիակ. նոր պար-
լամէնտը:—Մելինի հրաժարականը և Բրիտանի միջնորդութիւնը:—
Բնորոշութիւնները Գերմանիայում:—Ֆիլիպ Գեռլի:—Ապստամբու-
թիւնը Խաւրիւում:—Թեոալիալի աղատելը:—Էդհէմ-փաշան:—Սեր-
բիա և Բուլղարիա:—Հակահրեական շարժումներ Գալիցիայում:—Զի-
նատտոն:—Պալացիու 100-ամեակը:—Կոտորածներ Տնտեսական
տագնապ:—† Գլադստոն:—† Ֆրիդրիխ Միլլէր:—Նոր ստացած
գրքեր:—Մուրճի պոստարկը:

№ 6

- 1 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՔ. 759 Խօսէք աչնպէս, ինչպէս գիւմ
էք. III.
- 2 ԵԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼ. 763 Նրդեր Ա'ս ինչ ասեմ...—Ա' սե
ամպեր....
- 3 ՇՐԷՑՆԵՐ'ից Մ. ԲԱԲԱՅԵԱՆ 756 «Հէքիաթներից»:
- 4 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ, Դ. 777 Ա'ս, մինչ օրս էլ... (բանաստ):
- 5 ՖԻԼԻՊՊՈՆ-ԻՅ Գ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ 778 Օգտակար և վնասակար միկ-
րոքներ:
- 6 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԱԻ. 799 Ժողովրդական մտիւ (բան):
- 7 ՆՈՅՆԸ 800 Ո՞ր էք կորեր... (բան):
- 8 ԱՂԲԱԼԵԱՆ, Ն. 801 Վ. Գ. Բէլլինսկի (Քննակ. էտիւդ):
- 9 ԱՐԱՄ-ԶԱՐԸԳ 813 Սիրէնք իրար:—Ասացէք Նորան,
—Նրկու օրօրոցներ (բանաստ):
- 10 ԶՈՊԱՆԵԱՆ, ԱՐՇԱԿ 816 Հանրի Հալիէ (Քննակ. էտիւդ):
- 11 ԱԹԱՅԵԱՆ, ԱՐՇԱԿ. 829 Նղբալը (բանաստ):
- 12 ՄՈՒՐԱԴԵԱՆՅ, ՅԱԿՈԲ 831 Սև ծովի ալիերին: II.
- 14 ԱՂԲԱԼԵԱՆ, ՆԻԿ. 839 Նրգ ու վէրք, Ա. Խսահակեանի
մասին:
- 15 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, ԳՐ. 856 Ալֆ. Դոդէի «Քնտանիքի լինա-
րան»:
- 16 ԴԱԻԹԵԱՆՅ, ԱԻ. 876 Շերամի սերմագործութիւնը Գող-
թանում:
- 17 ՄԱՐ. ՅԱՐ. 884 Նրեանի քաղաքալին գործերը:

- 18 ԽԱԶ-ՊԱՊԵԱՆ. 887 Աջ ու ձախ, Գ.
19 Շ. 893 Խաղան.-Ամերիկ. պատերազմը:
20 ԽՄԲ. 900 Զատադան լուրեր.—Պր. Ղազա-
րոս Աղաբեանի նւերը Մուրճին.—Մուրճ նւերողներ: Մուրճ № 7 և
8.—Մուրճի այս տարւոյ կիսամեակը.—Հայոց ծխական դպրոցների
կալւածքները.—Օգնութիւնը Տաճկաստանում: Որբանոցներ:—Բնա-
կարանական հարկ:—Բանուպորժի հարկ:—«Աւակազ»-ը հայոց թեմ.
դպրոցների մասին:—Ապստամբութիւնը Ֆերգանեան երկրում:—Քա-
ղաքային ինքնավարութիւն:—Երդեհալիների դատարանը:—Հայոսա-
նոցներ արտասահմանում:—Տնտեսական (Շուշի, Զերրալի):—Շերա-
մապահական ցուցահանդէս Ագուլիսում:—Ալսորինները ուղղափառ:—
Ուրմիւլի ալսորինները.—Մոսկւայի եկեղեցիների տնտեսական խորհրդի
հաշիւը:—Լէօպարդիի հարկւումեակ:—Տարազի լուսիս-լուսիս հա-
մարները:—Հանդէս ամսօրեան:—Մշակի քաղաքագէտները:—Բազ-
մալէպը:—«Փարշ արած» մի գլուխ:—Սի բացատրութիւն:—Իարձեալ
միատիֆիկատորը:—Նւէրներ և կտակներ:—Կրեաէի ժամանակաւոր
կառավարութիւնը:—Թիւրքիա:—Վիլնէլմ II:—Ֆրանսիա:—Խալիւա.
—Չինաստանում ապստամբութիւն:—Եպպոնիա:—Հաւայի կղզին:—
Զուլի գործը:—Ցորենավաճառ Լէլիկը:—Բուրգոյն —Շոքերը:—
Խիսան Բիւմարկ:—Նոր ստացւած գրքեր:
- 21 ԽՄԲ. 925 Բովանդակութեան Մուրճի կիսա-
մեակի:

ԴՊ 7—8

- 1 ԱԴԵԼԵԱՆ, Ա. 941 Նոր հոգսի լեռնից...
2 ՊԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼ. 967 Խրիմի ալբոմից (բանաստ.):
3 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՌՆ 970 Խորտակած կեանք, (Վէպ, շար.):
4 ԱԹԱՅԵԱՆ, ԱՐՇԱԿ 1002 Վիրաւոր (բանաստ.):
5 ՄՈՐԱԴԵԱՆՅ, ՅԱԿՈԲ 1004 Սև ծովի ափերին III.
6 ԱՐԱՄ-ԶԱՐԳ. 1019 Երկու դարուն (բանաստ.):
7 ԿԱՐԵՆԻ. 1020 Ինքնակրթութ. և ընթերցումը:
8 ՎԱՆՅԵԱՆ, Գ., ըստ ՖերիՌՐՆԻ 1091 Կեանքի ծաղումը:
9 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԱԻ. 1052 Ալադեաղին (բանաստ.):
10 ԶՈՊԱՆԵԱՆ, ԱՐՇԱԿ 1054 Հանրի Հալէ, (Քննակ. էտիւդ):
11 ԱԼԲԱԼԵԱՆ, ՆԻԿ. 1073 Վ. Գ. Բէլինսկի (Քննակ. էտիւդ):
12 ԿՈՒՍԻԿԵԱՆ, ԿԱՐ. 1094 Հիւսիսափայլ և Ս. Շահազիզ. II:
13 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՖ 1105 Ինչ է արեւոտը ըստ Տոլստոյի I:
14 ԶԷԼԻՆՍԿԻ, ՍՏԵՓԱՆ 1122 «Հայերէն-ռուսերէն բառարան»:
15 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, Ա. 1131 Ժամանակակից Տեսութիւն.—
Իշխ. Օտտո Բիւմարկ:

- 16 1140 Զինաւորման սահմանափակման
առաջարկը:
- 17 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ, Ա. 1143 Դրէֆուսի գործի նոր ընթացքը:
- 18 ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, ՄԱԴԱԹ 1147 Գաւ. նամակն: Կօթի գիւղը, III.
- 19 ԽՄԲ. 1157 Զանազան լուրեր:—Գաւառա-
կան նամակներ Մուրճում:—Արձան կալսր Ալէքսանդր II-ին:—Վեհ.
կաթողիկոսը:—Մեծ իշխան Սիւնայի Նիկողանիչ:—Որբանոցներ:—
Տաճկահայոց փախստականները:—Կրօնափոխութիւնը Տաճկահայերի
մէջ:—Բուլթալիսի նահանգապետը:—Պր. Պերձ Պռօշեանցի չօքէլեան:
—Հաշկական մամուլ:—Մեր ընթերցողների դատաստանին: (Վասիլ
Վարդանեանց):—Նամակ խմբագրութեան: (Վր. Վարդանեանց):—
Մշակին մի դաս լրագրակից:—Կրկնով առականերից: (Մշակին):—
Ս. Մանգինեան և Ղազ. Աղալեան:—Բազմավէպին:—Կտակներ և
նշաններ:—Հոգևոր կառավարութեան քննութիւն:—Յունական-միա-
ցեալները Լեհաստանում:—«Գաղտնի» հայոց ուսումնարան:—Կիևի
պոլիտեխնիկումը:—Կանանց բժշկ. դպրոց Կիևում:—Ապստամբու-
թիւնը Անդիստանում:—Անգլիացիք և բանտրները Բաքում:—Անգ-
լիացիք Բաքում:—Կարկոտ Գանձակում:—Ներկաշարք:—Կալաթա-
տէրերի սինդիկատ:—Ղալարի աղէտը:—Գովաբորներ:—Նարսի չըր-
ջանի դուխաբորներ:—«Շղթա» ընկերութիւնը Բալխանում:—Սիւ-
նիսաների ժողովը:—Պարսկաստան:—Ժանտախտը:—Անգլիացիք Սու-
դանում:—Անգլիացի նոր զեպան Պետերբուրգում:—Զինաստան:—
Գերմանիա:—Կրեմէ:—Կորէա:—Անարխիստն. զէմ:—Կալսր Ֆրանց-
Յոլսէփ II-ի 50-ամեայ չօքէլեանը:—Ֆրանսիա:—Բողոքի և Զեր-
նոգորիս:—Թիւրքիա:—Աւստրո-Ունգարիա:—Ամերիկական-իսպա-
նական պատերազմը:—Կաթոլիկներին հովանաւորելու խնդիրը:—
† Էբերս:—† Զերնեան:—† Թուրեան:—† Կալսրուհի Նիլսարէթ:—
† Անդրէաս Արծրունի:—Նոր ստացած գրքեր:—Մուրճի պոստարկը:

№ 9

- 1 ԱԴԵԼԵԱՆ, Ա. 1187 Նոր հոգսի լեռնից... (Վերջ):
- 2 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼ. 1205 Դրչի հանաքներ (Բանաստ.):
- 3 ՏԷՐ. ՄԻՐԱՔԵԱՆ, ՅՈՎՀ. 1209 Դեռահասն. ընթերցանութիւնը:
- 4 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԱԻ. 1226 Պանդիտի երգ (Բանաստ.):
- 5 ԱՂԲԱԼԵԱՆ, ՆԻԿ. 1228 Վ. Գ. Բէլինսկի: (Վերջ):
- 6 ԱԹԱՅԵԱՆ, ԱՐՇԱԿ 1239 Կոչ (Բանաստեղծ.):
- 7 ԿՈՒՍԻԿԵԱՆ, ԿԱՐ. 1241 Հիւսիսափայլ և Ս. Շահազիզիան
(Վերջ):

- 8 Ա. Ա. 1265 Զօռն-ի „Сношенія Петра Великаго съ Армявскимъ народомъ“ (եղեան՝ Պետրոս Մեծի չարաբերութիւնները հալազի հետ)։
- 9 ԶԷԼԻՆՍԿԻՍ ՍՏԵՓԱՆ 1275 Եաղուբեանի «Հալ-ուստերէն բառարանը» (վերջ)։
- 10 ԱՐԿՈՄԵԴ 1283 Քաղաքալին ինքնավարութիւն
- 11 ԽՄԲ. 1292 Զանազան լուրեր։ — Մուրճի տանամեակին։— Պր. Կ. Կուսիկեանի չօգտածը։— Վեհափառ Կաթողիկոսի ճամբորդութիւնը։— Նոր եպիսկոպոսներ։— Անրիքրիութիւնը Ռուսիայում։— Անդրկասպեան երկրի պետ։— Լուկասեան ցուցահանդէսներ։— Հայոց եկեղ. ծխական զպրոցներ։— Կովկասեան պոլիտեխնիկումի խնդիրը։— Իպրոցական օգնութեան ընկ.։— Կանանց բարձր կուրսեր Պետերբուրգում։— Պարսկաստան։— Րաֆֆիի մահարձանի բացումը։— Րաֆֆիի մահարձանի առիթով։— Տապանաքար Կիւրիկ հպ. Սրապեանի։— Քաղաքալին ինքնավարութիւն։— Մուրճը «Նիդերլանդական օգնութեան մէջ»։— Բերցելիուսի լիշատակին։— Լ. Տոլստոյի եօթանասնամեակը։— Եօսէփ աշնպէս ինչպէս գրում էք։— Դանձակի՝ նահանգի հանքերը։— Նախքը Դաղստանում։— Լեւոնտումը հալիւրէն։— Մամուլ։— Հանդէս Ամսօրեալ։— Վիեննայի միախառնումի միաբանութիւնը։— Պարիզի հալ ուսանողութիւնը։— Նոր-Նախիջևանի աղքատաց հոգաբարձութիւնը։— Վիլհելմ II դէպի Կ. Պոլիս և Նիւուսադէմ։— Դրէֆուսի գործը և Բրիտանի միւնիստրութեան անուումը։— Ժանտախտը։— Վիեննայում։— Զինատան։— Ֆաշոյի խնդիրը։— Թիւրքիա։— Կրետէ։— Անդրժանի անցքը։— Կուբա։— Զինուորական ծառայութեան անպէտք ճանաչածները։— Դ. Պոլսի։— Նոր ստացած զրքեր։— Մուրճի պոստարկը։

№ 10—11

- 1 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ ԱԻ. 1321 Տանամեակից։
- 2 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ 1328 Սիրեցէք միմեանց, Շատերից մէկը, Տուր ձեռքդ, Նաւավար, Պօժտին (բանաստ.)։
- 3 ԱՂԱՅԵԱՆՑ ՂԱԶԱՐՈՍ 1333 Ժամանակակ. Ատենախօսութիւն։
- 4 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ ԴԵՐԵՆԻԿ. 1368 *** (բան.)։
- 5 ՇԱՆԹ. 1369 «Դարձ» (վէպ.)։
- 6 ՊՈՒՇԿԻՆ՝ԻՅ ՏԷՐ-ԳԷՈՐԳԵԱՆ 1402 Պալտաւա պոէմա, առաջին երգ.։
- 7 ԱԳԷԼԵԱՆ. 1422 Դառն Խոստովանք (պատմածք)։

- 8 ՅՐՈՒԳԻՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՅԱԿՈԲ՝ 1445 Պրոմթէոսին, *** (բան.)
 9 ԻԶ. ԲԱՅՁԷՐԻՑ-ԱՏՈՍ ՇԱՀԵՆ՝ 1447 Մահաւան առջև (պատմ.)
 10 ԱԹԱՅԵԱՆ ԱՐՇԱԿ՝ 1453 Յոյս (բան.)
 11 ԲԱՇԵՆՋԱՂԵԱՆ ԳԵՈՐԳ՝ . . . 1454 Առաջին սէր (պատմ.)
 12 ԻՍՍՀԱԿԵԱՆ ԱՐԵՏԻՔ՝ 1476 *** (բան.)
 13 ՓԱՓԱՋԵԱՆ ՎՐԹ՝ 1477 Դիտակ (չորոց.)
 14 ԱՐԱՄ-ՉԱՐԲԳ՝ 1481 Ժալո. Գարնանամուտին (բան.)
 15 ՄԱՐԳԱՆԵԱՆ ՖՐԻՊՆ՝ 1482 Հաշտպահութ. կարևորութիւնը
 16 ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆ ՅՈՎՀ՝ . . . 1488 Դեռահասաների ընթերցանութեան նիւթերի ճիւղերը
 17 ՎԱՆՅԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ՝ 1507 Հայերէն դերանունների սևուր
 18 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ ՄԻՔԱՅԷԼ՝ 1515 Սոցիալական էտիւցիան
 19 ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ՝ . . . 1529 Ազգաբնակչական խնդիրը
 20 ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ ԳՐ՝ 1538 Շանթի «վերթին»-ը
 21 ՎԱՆՅԵԱՆ ԳՐ՝ 1540 Էքէրսի «Մարդ եմ»
 22 ԱՂԲԱԼԵԱՆ ՆԻԿ՝ 1547 Լերմոնտովից Ալտընանիս (Ին)-ը, Լերմոնտովից — Ա. Լ. «Մակսիմ Մակսիմիչ»
 23 ԱՐԱՄԻՍԱՆԵԱՆՅ Ա՝ 1551 Ժամանակակից տեսութիւն— Օտար կապիտալների մուտքը Անդրկովկասում I
 24 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ ԼԵՒՈՆ՝ . . . 1558 Դրամա և բեմական գեղարվեստ
 25 ՍԵԼԵԱՆ Հ՝ 1573 Թատրոնի շուրջը
 26 1581 «Մուրճ»-ի Տառնամեակին
 27 ԴԱԻԹԵԱՆ ԱԻԵՏԻՍ՝ 1598 Պանդխտութիւնը Գողթանից
 28 ՅԱՐՄԱՐԵԱՆ՝ 1604 Պարսկաստանից
 29 ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԴՐՈՒԹԵԱՆ՝ . 1610 Պարիզի հալ ուսանողական միութիւնը
 30 Շ. 1613 Քաղաքական տեսութիւն
 31 ԽՍԲ. 1615 Զանազ. լուրեր—Նւէրներ Մուրճի պարագրի համար—Մուրճ ներողներ—Վեհափ. կաթողիկոսը—Նոր եպիսկոպոսներ—Բաղրատ վարդ. Գեորգ-Թաւաքալեան—Երեանի թեմական դպրոցի տեսուչ—Հայոց ծխական դպրոցներ—Հայկական մամուլ—Նւէրներ և կտակներ—Քրիստոնեաների կտակները Թիւրքիայում—Տաճկապետի որբանոցները—Պարսկաստան—Ռուսական նոր դաղւածներ Անդրկովկասում—Լուրերի նոր բաժինը Մուրճում—Ռուսաց հեղինակները հալ թարգմանութեամբ—Երգեակները դատարանը Կովկասում—Քաղաքային ինքնավարութիւն—Երեանի աղբիւրները—Ժանտախտ Անդրկասպեան երկրում—Բաժ-

Ֆիրի մահարձանի առիթով (Մշակին)։—Մարաղալի ընթերցարանի վարչութիւնից։—Մծխնթի վրաց վանքը։—Աքղը Անդրկովկասում։—Բերքերի հունձը Երևանեան հասանգում։—Թղթի գործարան թիֆլիսում։—Բլէկ-ռոտ։—Երկաթուղին Կերքէնդում։—Լեզական խնդիրները «Արեւելք»ում։—Կրեւէն աղատ։—Անգլիա և Ֆրանսիա։ Ֆաշող։—Դրէֆֆուսի գործի մի մեկնութիւնը։—Դոստանդեան։—Նոր ստացւած գրքեր։

№ 12

- 1 ՇԱՆԹ 1641 «Դարձ» (վերջ)։
 2 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԱԻԵՏԻԲ 1701 Ecco-homo (բան.)։
 3 ՆՈՅՆԸ 1702 *** (բանաստեղծութ.)։
 4 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ, ԼԵՒՈՆ 1703 Խորապաշտ կեանք (վերջ)։
 5 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԳԵՐԵՆԻԿ 1744 *** (բանաստեղծութիւններ)։
 6 ՄԱՐԳԱՆԵԱՆ, ՖՐԻԴՈՆ 1745 Ի՞նչ է հաշւապահութիւնը։
 7 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ 1751 Գլուկական բալլադա (բան.)։
 8 ԽԱԺԱԿՆԵԱՆՑ, ԳԱՐԵԿԻՆ 1752 Հարկերի ծագումը։
 9 Ա., Ա. 1758 Երիցեանցի Պատմութիւն 75-ամ. գոյութեան շերտ. Հալոց Գպրոցի։
 10 Ա.ԳԱԼԵԱՆ, Ն. 1771 Տիկին Կոստանեանցի թարգմանած գրքուկները։
 11 « 1780 Մի նկատողութիւն։
 12 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ, ԱԻԵՏԻԲ 1782 Ժամանակ. Տեսութիւն։—Օտար կապիտալների մուտքը Անդրկովկասում II։
 13 ԽՄԲ. 1792 Զանազան լուրեր — Նւէրներ Մուրճի պարագ. համար։—Մուրճ Նւիրոգներ — Վերջացող վէպեր — Մուրճի 10 տարւոյ երեսների թիւը։—Մուրճի հրատարակութիւնները։—Հալական մամուլ։—Նւէրներ և կտակներ։—Սաթ. Զմշկեանի ջօրեկեանը։—Հալոց եկեղ. ծխական դպրոցներ։—Խոզադեանի կտակի լանձնաժողով։—Հալական-Արեւելեան հանրագիտարան։—Յակոբ Մեղաւորեան։—Հալ գործաւորներ և ուսանողների միութիւն Լոնդոնում։—Թաւրիզի Հալոհեաց բարեգ. ընկերութիւն։—Կալֆահան Կարապետ։—Տաճաղ-արձան Սան-Ստեֆանոյում։—Արձան Միցկևիչին։—Մշակի խոստովանութիւնները։—Կերմանիա։—Ֆրանսիա և Անգլիա։—Աստուրիա-Ունդարիա։—Կրեւէն։—Դրէֆֆուսի գործը։—Ֆրանսիական. Նոր դեսպան Կ. Պոլսում։—Ֆիլիպպեան կղզիները։—Սուդան։—Արիսի-նիա։—Դ Պալլադի։—Դ Ռոտինեանց Մարկիանոս։—Դ Նուբար-փաշա։—Նոր գրքեր։—Պոստարկղ։—Յատարարութիւններ։
 14 ԽՄԲ. 1808 Բով. «Մուրճ» 1898 թ.։

ՀՈՅՍ ՏԵՍԱԽ

ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ ԾԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

(Գինն է Մէկ ռուբլի)

Հեղինակի հասցեն՝ Москва, Садовая-Каретный, Мебл.
КОМН. ИВАНОВОЙ, № 10.

Կարելի է գիմել նաև Մուրճի խմբագրութեանը:

Տպագրութեան համար պատրաստում է և մինչև առաջիկա Մալիս
լուս կը տեսնի ՌՈՒՍ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԵՐ խորագրով մեր աշխատութեան
առաջին գրքոյկը, որի մէջ զետեղած կը լինեն բացառապէս ՊՈՒՇԿԻՆԻ
բանաստեղծութիւնները:

Ա. Արաւսիսանեանցի

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱԶԳԵՐԻ

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հին եգիպտական, փիւնիկական և ասորական գրութիւններով և

Արեւելքի հին պետութիւնների քարտէզով:

281 երես, լուսաջաքան եւ նիւթերի ցանկ

արած է 800 օրինակ, փայլուն թղթի վերայ

Գինն է ճանապարհածախսով միասին 1 ռուբլի

Պէտք է գիմել Тифлисъ, въ редакцію журнала „МУРЧЪ“, և
առնարարներին անում է 20% զիջում:

ՈՒՍՈՒՆՈՒՆԵՐԻՆԵՐ

XVII ԱՂԲԻՐ XVII

X ՏԱՐԱԶ X

Միամսեալ պատկերադարձ հանգիս
մանուկներին, ծնողներին և դաս-
տիարակներին համար:

Պատկերադարձ շաբաթաթերթ ըն-
տանեկան ընթերցանութիւն հա-
մար:

Կը հրատարակեն նոյն ուղղութեամբ եւ աշխատակիցներին
մասնակցութեամբ

Ն Պ Ա Տ Ա Կ

ԱՂԲԻՐԻ նպատակն է դարձեցնել և
զարգացնել հայ երեխայի մէջ բարե նա-
խանձ դէպքի սեմն ու ազնիւը և ատելու-
թիւն դէպի չարն ու վնասակարը:

Ա զ Ե Լ Ը Ը Ի ր մատող ընթերցողներ-
ըն սրտերում պատում է գթութեան խն-
նաճանաչութեան, անվեհերութեան
սերմեր:

ՏԱՐԱԶԸ ԱՂԲԻՐԻ հասունացած ու-
ների խնդակցութեան և վշտի արտա-
յայտողն է, զգացումները թարգմանել:

Տ ա ր ա զ ր ձգտում է առաջադիմու-
թեան ուղիք ձանապարհով ընթացող,
առաքինութեամբ օժտւած, գիտութեան
անշէջ լուսով զարգացած, եղբայրսիրու-
թեամբ բարեբաւ հայ անդամներ սնու-
ցանել:

Ծ Ր Ա Գ Ի Ր

ԱՂԲԻՐԻՆԻ լոյս կը տեսնի իւր-իւրեցիւր
ամիս 3—5 թ., տարեկան 12 թ.՝

Ա. ՄԱՆԿԱԿԱՆ, ԲԱԺԻՆ. Մանրավէպ,
Զրոյց, Հէքիւթ, Ճանապարհորդութիւն,
Կենսագրութիւն, Բանաստեղծութիւն,
Գիտութիւն և արեստ: Նոր լուրեր: Այլ
և այլք: Զարձալիք: Մանկական, Ֆրե-
սկեան, Շախմատի և այլ խաղեր, Բե-
քումներ, Թաւառական խնդիրներ. Անեկ-
դոտ. Հանելուկ, Երգեր նոտաներով:

Բ. ԲԱԺԻՆ. Կրթութեան և դաստիա-
րակութեան վերաբերեալ յօդածներ և
տեղեկութիւններ: Առաջարկութիւններ:
Խորհուրդներ: Մատենախօսութիւն և նոր
գրքեր: Խառն յոբեր: Պատասխաններ:

ՏԱՐԱԶԸ լոյս կը տեսնի ամեն կիրակի.
Իւրաքանչիւր № 1—3 թերթ. տարեկան
48—50 №№:

Դեղարեստ և գիտութիւն: Պատմա-
կան, Ժամանակակից վէպեր, պատկերներ,
Ժառանգական դրամ, Եր. Բանաստեղծու-
թիւն Քննադատութիւն, Կենսագրու-
թիւն: Վար, ձև, ձևագործ և ամեն նո-
րութիւն արհեստների վերաբերեալ: Տնա-
յին արդիւնադրծութիւն, տնտեսութիւն
Ճանապարհորդութիւն և արհածք: Երա-
ժշտութիւն և Թատրոն: Լուրեր, տեղե-
կութիւններ: Յօդածներ և այլն—Ֆեթե-
տոն, ծաղր, առած և կատակ: Շախմատի
և այլ խաղեր, Բեքում: Հարցեր, խոր-
հուրդներ: Այլ և յլք: Սուրհանդակ:
Յայտարարութիւններ:

Պ Ի Է Մ Ի Ա Ն Ե Ր

Հին Յունաստանի չքնաղ առաստիւններից երկու խրոմօ-օլէօլրաֆիական շատ
չքեղ պատկերների պատրաստւած Եւրոպայի հռչակաւոր գործարաններում

I) ԱՆՏԻԳՈՆԱ ԵՒ ԷԳԻՊՈՍ II) ԱՆՏԻԳՈՆԱ ԵՒ ԻՍՄԻՆԱ

Պրէմիաները բաժանորդները կը ստանան Ագրիւր-Տարազի նոր տարա-
ճութիւն հետ, եթէ տարեկան բաժանորդագինը լիովին վճարած լինին:

ՐԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆ

ԱՂԲԻԻՐԻ տարեկան 3 ր. պրէմիայով 4 արտա- ՏԱՐԱԶԻ տարեկան 6 ր.
բաժանորդագրին 5 ր. (15 Փռ.): առհաս ըստանորդագրին
պրէմիայով 7 ր. արտասահման 10 ր. (30 Փռ.):

ԱՂԲԻԻՐԻ և ՏԱՐԱԶԻ միևնոյն հասցեով և պրէմիաներ ստա-
յող ըստանորդ դոկտանակ 11 ր. վճարում է միայն 10 ր.: Բացի օրի

ստա- ՆԱՐԱԶԻ դեղանի փա- ՕՐԱՅՈՅՅ 1899 թ., եթէ բաժանորդ է
նում է ռակագմ հրել մինչև դեկտ. 15 ր:

Նոր բաժանորդները Տարազ և Աղբիւր կը ստանան դեկտեմբերի 1-ից: Աղ-
բիւր և Տարազ միևնոյն հասցեով բաժանորդը, եթէ ստորագրել է մինչև առա-
ջիկայ դեկտեմբերի 15-ը, կը ստանայ եւ Հեռագրաւ պրէմիաները
աւելացնելով բաժանոր- I) ԱՂԲԻԻՐԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ վեց շաբաթ
դագին ՄԻԱՅՆ 2 ր. դրոյշներ,

որոնք իրանց ներքին եւ արտաքին վայրով կարող են լինել ամենաթանկագին

ընծայ նոր Տարու համար: II) ՏԱՐԱԶԻ ՕՐԱՅՈՅՅ

գեղանի փառակազմ հրատարակութիւն, սալոնների համար, Հեռու առօ-
րեակ, աշխարհային խտորագրերից՝ ներած գեղեցկին և ճշմարտին՝ հաջ-
գրական անդամատանում ՏԱՐԱԶԻ մեծ պարտք և դեր ունի կատարելու...
Այժմեանից չափաբաշխ ԱՂԲԻԻՐ-ՏԱՐԱԶԻ ճոխ, խառնուրդից և բազմա-
բովանդակ առաջիկայ 1899 թ. հրատարակելուն համար մեր նախապատ-
րաստութիւնների մասին, կը նշանակէր բնիկերից լինելու գեղեցկանել
իր տառնալիք սիրալիրիցները... Առ ալժամ խնդրում ենք միայն, որ ԱՂ-
ԲԻԻՐ-ՏԱՐԱԶԻՆ բաժանորդ գրելը յանկադողները աճապարհն փութով
ստորագրել, որպէս զի այս անցնող 1898 թ. առաջին նման, ոչ բաժանորդ գրող-
ները չը գրելեն ԱՂԲԻԻՐ-ՏԱՐԱԶԻ առաջին Ձեռն-ից:

Առաջիկայ 1899 թ. համար ի միջի այլոց խմբագրութեանս պորտֆելում պատրաստ
են Տարազի համար ԱԼՖՈՆԻ ԳՈՐԷԻ ԱՆՄԱՀԸ և ԺՈՒԺ ՍՆԵԻ ԿԱՄԻՐԻ ՈՅԺԸ
պատկերազարդ վէպեր, որոնց կլիշէները ստացած են Պարիզից և արդէն մեր պա-
հարանումն են: Տաճկա-հայաստանի կեանքից՝ ԱԼՄՕ, Խաճիկների կեանքից՝ ՎԼԻ-
ԿԵԱԼԱՅԻ ԳԱՂՏԵՒԻԲԸ, ինքնուրոյն վէպեր և մի շարք գետական լուրջ յօդ-
ւածներ, որոնց թում ԲԱՅԱ, Խալամ, Մեր նախորդ շրջանի բանաստեղծները,
Խ. Աբովեան, Աղբիւրի համար՝ Արիստոտել, ՇԻԼԼԵՐ, Վալտէր. Սկոտ, Զ. Դիկինս
Դուստմբել, Բեռլիոս, Պետալսցցի, Փրեհալսկի և այլն:

Բացի այն, որ ՏԱՐԱԶԻՐ ընթերցանութեան շատ նիւթ է տալիս բն-
ւորաբանական, պատկերա էջեր չեն զարգարում և կրիտիկական լուրած-
ներով: Գեղարեստն ու տնտեսագիտական, հասարակական գիտական լուր-
ածները քաղում են և կազմում հաւատարիմ աղբիւրներից մեր մաս-
նագէտ աշխատակիցների ձեռքով: ԱՂԲԻԻՐԻՐ ներկայ նուեմբերից լուր
է տունում ընդարձակ ծառայով: Առանձին հոյս է տարւելու, որ ԱՂԲԻԻՐԸ
իր ըստամոնալի օգտակար և չփնդ բովանդակութեամբ ամեն հաջ ծնողից
և դաստիարակից ճանաչել իրեն ամենալաւ բարեկամ և ընկեր հաջ ման-
կան և պատանուն:

Հասցէն ТПОЛІСЬ, редакція иллюст. журн. Агбуръ-Таразъ կամ
Tiflis (Caucase) Red. des jour. Agbur et Taraz.

Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐՏԱՏՊԻԱԾ „ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻՅ

	Բ.	Գ.
1. ՊՈՒՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ. — «ՅԵՅԵՐ» (վէպ).	1	—
2. ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ (ՂԳԼԱՐԳԻ)՝ «Մանուկների մարտողութ. զործարանների հիւանդութիւնները»	—	05
3. ԱՏՐՊԵՅԵԱՆ, Ս. — «ԽԵԻ-ԿԱՐԱՊԵՏ», վէպ հայ-կաթողիկե- ների կեանքից	1	—
4. ԼԷՕ. — «ԿՈՐԱԾՆԵՐ» (վէպ).	—	50
5. Մ.-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, Ս. — «ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ»	—	40
6. ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ. — «ԱՅՅ ԹԻՒՐԲԱՅ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԵՆ»	—	60
7. ՊՈՒՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ. — «ԲՂԴԷ», վէպ	1	20
8. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ. — «ԽԱԹ-ՍԱՐԱ» (հայ բոշան. կեանքից	—	15
9. ՄԱՐԻՍԵԱՆ, ՄԻԿԻՆ Մ. — «ՀԵՂԻՆԷ» (մեծ վէպ), ա. մասը	—	50
0.	բ. մասը	— 75
11. ՂԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆՅ, Յ. — «ՍԵՒ-ԼԵՌՆՅԻՔ» (սոհմագ. պատկ.)	—	15
12. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵԲՍԱՆԳՐ. — «ՀԱՐԵԻԱՆՆԵՐ»	—	03
13.	«ՄԻՆԱՍԻ ԵԶԸ»	— 03
14.	«ԵԶԻԴ ԱՂԶԻԿԸ»	— 03
15.	«ԾԱՆՐ ՔԱՐԸ»	— 03
16.	«ՆԻԱԶԻԱԾ ԿԵԱՆՔԸ»	— 03
17.	«ՄԵՐ ԻՆԶԸ ԿԸ ՊԼԿՍԻ»	— 03
18. ՔԵՇՄԻՇԵԱՆՅ, ԱԼ. — «ԲՈՅՍԵՐԻ ՄԵԾՄԱՐԱՆՔԸ»	—	15
19. ԲԱԼԱՂԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ. — «ՄԻԿՐՈՐԵՆԵՐԸ»	—	10
20. ՄԱՆԶԻԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ. — «ԶԱԼԱԲԵՆԵՐԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ»	—	10
21. ՏՈՒԷՆ, ՄԱՐԿ. — «ԶԻԱՐՃԱԻ ՊԱՏՄԻԱԾՔՆԵՐ»	—	15
22. ՎՐՈՅՐ, Մ. — «ՊԵՏՐՈՍ ԱԳԱՄԵԱՆ»	—	20

23. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Վ. ԲԺՇ.— «ՀԻՊՆՈՏԻՍՄ», Մասն ա. . . — 50
24. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.— «ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ» (*գրամա*). . . — 50
25. ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԷ.— «ԱՐՍԷՆ ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ» 1 50
26. ՍԵՆԿԵԻԶ, ՀԵՆՐԻԿ.— «ԱՌԱՆՅ ԴԱՒԱՆԱՆՔԻ» 1 50
27. ԱՂԱՅԵԱՆՅ, ՂԱԶ.— «ԻՄ ԿԵԱՆՔԻ ԳԼԽԱԻՐ ԴԷՊՔԵՐԸ» — 75
28. «ԱԴԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՍԱՆԴՐՈՒՆ», *յառաջաբանով*
և ընտրութեամբ ՎՐՈՅՐԻ — 20
29. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ԲԺ. Վ.— «ՀԻՊՆՈՏԻՍՄ», մասն բ. — 50
30. ՂԱՐԱԶԵԱՆ, ԴԵՈՐԳ.— «ԲԱՆԻՈՐՆԵՐԻ ԱՊԱՀՈՎԱՅՈՒՄԸ
Արևմտեան եւրոպայում և Ռուսիայում — 50
31. ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ, ՍՍՐԴ.— «ՀՈՂԱՅԻՆ ՆԻ ԱՆՁՆԱԿ. ԻՐԱԻ.
ՀԻՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ» — 40
32. ՓԱՓԱԶԵԱՆ, Վ.— «ՏՈՒՐԻՍՏԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՅ» (*պատ-*
կերներ) — 40
33. ՄԻՐԻՄԱՆԵԱՆ, ՅԱՐ.— ՇՈԹՍ ՌՈՒՍԹԱԻՆՈՒ «ԸՆԶԵՆԱ-
ԻՈՐԸ արձակ պատմած, Կենսագրութիւնով . . . — 15
34. ՇԱՆԹ.— «ԴՈՒՐՄԵՅԻՆԵՐ», *վէպ* — 50
35. , «ԵՐԱԶ ՈՐԵՐ» — 40
36. ՏԵՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՅ, Յ.— «ԺՈՂՈՎՐ. ԸՆԹԵՐՅԱՆՈՒԹԻՒՆԸ» — 25
37. ԶԱՔԱՐԵԱՆ, ԹԱԴԷՈՍ ԲԺ.— «ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ԱՌՈՂԶԱ-
ՊԱՀՈՒԹԻՒՆ» — 20
38. ԲԱԲԿԵՆՅ, Գ.— «ՆՈՐԵԿ» (*վէպ*) — 70
39. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ.— «ԱՆՅԱԴԸ» — 15
40. ՇԱՆԹ.— «ՎԵՐԺԻՆ» (*վէպ*) — 60
41. ՀԱՆՐԻ ՀԱՅՆԷ — «ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՆԻ ՔԵՐԹ-
ԻԱԾՆԵՐ» — 40
42. ՆԻԿ. ՄԱՐՐ.— «ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ ԱՆՅԵԱԼՈՒՄ» — 20
43. ԱՂԱՅԵԱՆՅ, Ղ.— «ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ» — 20
44. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.— «ԽՈՐՏԱԿԻԱԾ ԿԵԱՆՔԸ» *ձեռ*
վէպ 1 —
45. ՇԱՆԹ.— «ԴԱՐԶ» — 40

ԱՆԱՀԻՏ

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՆԻ ԱՄՍԵԸՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԴԵՂԱՐԽԵՍՏԱԿԱՆ

1895 Մարտ 1-ին, Պոլիս, ԾԱՂԻԿ հանդէսին հրատարակութեան նպատակը բացատրելով, սա տողերը կը գրէի. «ԾԱՂԻԿի խմբագրութիւնը խորապէս համոզած է թէ ցեղի մը հոգեկան դաստիարակութիւնը իր գրականութեամբը միայն կը կատարուի, պաշտօնով որ ալլ գրականութիւնը մտածման և գեղեցիկն սնուցանող և մեծցնող տարրերն ունենալ. . . ԾԱՂԻԿ ճշմարիտ հանդէսի մը հանգամանքները պիտի ունենալ, ամբողջական ուսումնասիրութիւններ ներկայացնելով ու խնդիրները իրենց ընդանրութեան մէջ նկատելով: Անիկա սահմանաւոր է մասնաւոր ընդարձակ և աշխատած գրականութեան»:

Միննոն ծրագրերը, աւելի լաւն սահմաններով, իրագործելու համար է որ ախոր կը ձեռնարկեմ ԱՆԱՀԻՏը հրատարակ' լու, տողորած մանաւանդ ալն մտածմամբը թէ Պարիզէն՝ ալս տիեզերական կեդրոնէն՝ մեկնած գրական բաղմակողմանի հրատարակութիւն մը կրնալ տեսակ մը միջնորդ հանդիսանալ հարսական քաղաքակրթութեան ու մեր ժողովուրդին միջև, և միանգամա՛ն՝ աշխարհի չորս կողմը ցրած Հալեբուն մէջ բարոյական կապ մը ձեռնցնել:

Ու և է քաղաքական գործունէութենէ ղերծ, ու և է կուսակցութենէ անկախ, անձնական խնդիրներու բացարձակապէս տնտեսելի, ԱՆԱՀԻՏ պիտի ըլլալ զուտ մտաւորական հրատարակութիւն մը: Ամէն տեսակ խնդիրներ,—նոյն իսկ ազգալին և քաղաքական հարցերը, որոնց բաժին մը պիտի չտակացուի,—նկատողութեան պիտի տուելին ալս հանդէսին մէջ՝ գրագետի անկողնակալ քննական ոգիով, և երբեք գործիչ, ազանդաւորի կրքոտ ու նպատակաւոր ձգտումներով:

ԱՆԱՀԻՏ պիտի սլարունակէ 1. Ուսումնասիրութիւններ հալ ժողովուրդին պատմութեան, գրականութեան, գեղարեստին ու լեզուին վրալ, և տեսութիւններ անոր ներկալ բարոյական և նիւթական կացութեան մասին. 2. Ուսումնասիրութիւններ գեղարեստական, գիտական և ընկերական ընդհանուր խնդիրներու վրալ. 3. Թարգմանութիւններ օտար հին և նոր մատենագրութեանց ամենէն կարեւոր հրաշակերաններուն. 4. Վէպեր, վիպակներ և բանաստեղծութիւններ ազգալին կամ առհասարակ արեւելեան կեանքէ. 5. Ոտանաւոր և արձակ գրութիւններ՝ գրական ամէն տես. 5. Հրատարակութիւն և ուսումնասիրութիւն հին ու նոր հալ ժողովրդական բանաստեղծութեանց, աւանդութեանց և հէքեաթներու: ԱՆԱՀԻՏ պիտի ձգտի մասնաւորապէս ազգային գրականութիւնը զարգացնել զուտ հալ արբերով:

Այս բաղձադան ծրագրին իրականացման համար ուրախ եմ ծանուցանելու որ զբաղեցնելու, արեւոտագէտներու և գիտնականներու խումբի մը աջակցութիւնն անխնայած եմ արդէն, և կը լուսամ գործակից ունենալ բոլոր աչն հալ մտքերը որոնք կը բաղձան մտաւորական լծակին միջոցով ազգին բարոյական մակարդակը բարձրացնել:

Եթէ ընդունելութիւնն պտնէ այս ձեռնարկը և միջոցները ներքին, մտադիր եմ նետզնեալ ճոխացնել հանդէսին զեղարեւոտական մասը, պատկերներ, արեւոտի հրաշակերտներու վերաբանագրութիւններ, ինքնուրոյն գծագրութիւններ, հրատարակելով. իմ վաւիաքս է մանաւանդ հաշկական վաղեմի զարդանկարչական արեւոտին վերանորոգում մը փորձել ալլադան ձևերով: Այդ գաղափարին մէկ առաջին գործադրութիւնն է այս Ազգին ճակատանկարը զոր ծանօթ հալ նկարիչը՝ Պ. Է. Շահին լօրինեց նմանողովեամբ ինչ հալ նկարագարդ ձեռագիրներու:

ԱՆԱՀԻՏ կոչեցի Հանդէսը, մեր հիմնուրդն լաւիտնական անուածուհիին անունով, որպէս զի Ոսկեծղին, Անարատը, բարութեանց Քաշխիչը, հալ ցեղին հոգին պատկերող մալրական Գիցանուշը՝ այն ազգայնագրական ձեռնարկը իր լուսատար թներովը հովանաւորէ և զաչն գեղեցկութեամբ ու կենդանութեամբ պալծառացնէ:

ԱՆԱՀԻՏԻ առաջին թիւը հրապարակ պիտի ելլէ լաւաջիկայ Նոյեմբեր 1-ին: Բաժանորդագիրնը պիտի ըլլալ տարեկան 12 ֆրանք և վեցամսեալ 6 ֆրանք՝ օտար երկիրներու համար, 10 ֆրանք և 5 ֆրանք՝ ֆրանսայի համար:

Բաժանորդագրութիւնը բացւած է արդէն:

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆՆԱՆ

Պարիզ. Paris. 6, Place de l'Odéon

1 Յուլիս 1898

ԱԶԴԱԴՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

1899

Բաժանորդագրութիւնը

ԲԱՅԻԱՆՔ Է

Երկու դէքի բաժանորդակին է Յուլիս

Դիմել՝ Е. Лалаянъ. Семинарія Персисянъ. Тифлисъ.

Լոյս տեսաւ եւ փաճառուով է

„ՆՈՐ ՓՈՐՉ“

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՀԱՆԳԻՍԻ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԻՐԺԸ

ՀԵՏԵՒԵԸ ԲՈՎԱՆԳՎՈՒԹԵԱՄԻ

1) Առաջարանի փոխարէն:—2) Ա. Աղելեան ճար չկայ (ուսուցչի յիշատակարանից):—3) Յովհաննէս Շահնազարեան Առեղ ղոհեր (կանայք Գ. Չուրարի գրածքներում):—4) Ա. Հազարեանց Ձեռագիր (վէպիկ ժակ Նորմանից):—5) Յովհ. Գնունի Խնէ կապել իր ազգին Ա. Պուշկինը (քննական տեսութիւն):—6) Արտաշէս Մարդ Թէ անասուն (Մարսել Պրեւո'ի „Lettres de Femmes“ ը):—7) Օր. Կատարինէ Ներսէսեանց Խղճացէք (վէպիկ—Մարսել Պրեւո'ից):—8) Ստ. Գրիգորեան Մի ուղղութիւն Գեղարեւոտական կրիտիկայի մէջ (Ի. Իւանովից):—9) Մելիք Ի. Տուրգենեւի Արձակ բանաստեղծութիւնները պ. Ալ. Մատուրեանի Թարգմանութեամբ:—10) Խմբագրութեան կողմից:—11) Յայտարարութիւններ:

Իւրաքանչիւր օրինակի գինն է ամենայն տեղ **75** կոպէկ:

Հասցէ՝ Москва, Больш. Дмитровка, д. Живаго, кв. № 2.

Ивану Шахъ-Назарянъ.

1-й годъ
изданія.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА

1-й годъ
изданія.

НА ГАЗЕТУ

„НЕФТЯНОЕ ДѢЛО“

на 1899 годъ,

органъ Совѣта сѣзда нефтепромышленниковъ въ г. Бaku.

Выходитъ 2 раза въ мѣсяцъ по слѣдующей программѣ:

1. Узаконенія и распоряженія Правительства, касающіяся нефтяной промышленности. 2. Самостоятельныя статьи, посвященныя нефтяной промышленности и другимъ связаннымъ съ нею вопросамъ, каковы: судоходство, пути сообщенія, тарифы, кредитъ и т. п. 3. Хроника нефтяного дѣла: буреніе, добыча нефти, заводская ея переработка, вывозъ и торговля нефтяными продуктами. 4. Новости техники нефтяного дѣла. 5. Статистика нефтяного дѣла. 6. Обзоръ печати: свѣдѣнія и мнѣнія другихъ изданій по вопросамъ нефтяной промышленности и ихъ критическая оцѣнка. 7. Корреспонденціи и телеграммы изъ нефтяныхъ районовъ и центровъ нефтяной торговли. 8. Нефтяная биржа: цѣна на нефтяные продукты, состояніе рынковъ, акцій нефтепромышленныхъ обществъ и общія биржевыя свѣдѣнія. 9. Положеніе, нужды и статистика рабочаго населенія и служащихъ бакинскаго промысловаго района. 10. Несчастные случаи и пожары на нефтяныхъ промыслахъ, заводахъ, складахъ, станціяхъ, пристаняхъ, судахъ и поѣздахъ. 11. Отчеты нефтепромышленныхъ фирмъ. 12. Библиографія: рецензіи о книгахъ и статьяхъ по нефтяной промышленности и вопросамъ, имѣющимъ связь съ нею. 13. Смѣсь: мелкія новости изъ нефтяного міра. 14. Отчеты о сѣздахъ нефтепромышленниковъ. 15. Представительская дѣятельность Совѣта сѣзда нефтепромышленниковъ: ходатайства, отзывы, мнѣнія и переписка Совѣта по вопросамъ и нуждамъ нефтяной промышленности съ правительственными и обществен-

ными учреждениями. 16. Хозяйственная дѣятельность Совѣта по благоустройству бакинскаго промысловаго и заводскаго районовъ: врачебное дѣло, народное образованіе, пути сообщенія, осушеніе промысловъ, пожарное дѣло, общественныя сооруженія, приходъ и расходъ суммъ съѣзда и пр. 17. Объявленія о предметахъ, имѣющихъ связь съ неотложной промышленностью.

Подписная цѣна съ доставкой: на годъ 10 р., на 6 мѣсяцевъ 6 р., на 3 мѣсяца 4 руб.

Подписка принимается въ г. Бачу, въ редакціи, въ помѣщеніи Совѣта съѣзда нефтепромышленниковъ

Объявленія принимаются тамъ-же.

Редакторъ Н. О. Гукасовъ.

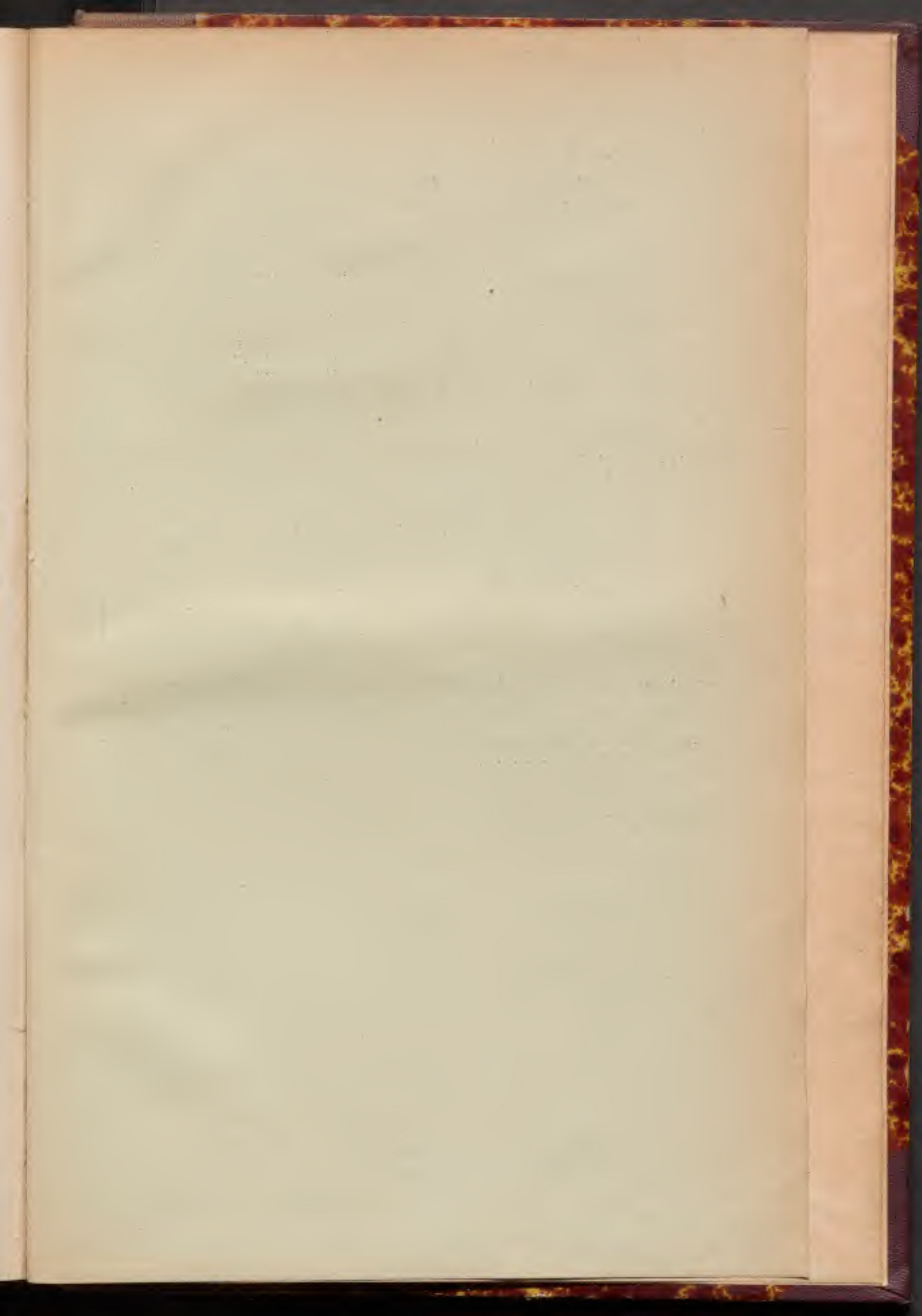
ԲԱԶՄԱՎԵՐ

ամսագիր գրական, ամսասիրական, պատմական, կրթական և գիտական

1899 թ. — 57-երորդ տարի

Տարեկան գինն է 10 իրանի = 4 ոսմանի = 2 ռուբլ, կանխիկ վճարելի:

Հասցէ. Въ Италіи Редакция de la revue Bazmaver
St Lazare. Venise (Italie):

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ 1899 ԹԻԱԿԱՆԻ ՀԱՍԱՐ

Ա Կ Ս Ի Ա Ծ Է

ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ, տարեկան 10 հոգրի, կամ 30 ֆունդի
ԴԻՐԱՆ՝ Երևելի, Սերգիևսկայա փողոց, տան № 6: Այլ բաղադրե-
րից՝ Тифлисѣ. Въ Редакцію журнала „МУРЧЪ“.
Արտատպանից՝ Tiflis. Rédaction de la Revue
„MOURTCH“.

ԲԱՔԻՈՒՄ կարելի է գրել նաև պ. Ֆրիդման Մարգարեանի մօտ:

